

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛИШ

Морна
раба

І оживе добра слава,
Слава України

М. Шевченко

W. Kyriakos

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

Чорна
рада

ХРОНІКА 1663 РОКУ
ТА ОПОВІДАННЯ

Для старшого
шкільного віку

Художник
Микола Богданець

КИЇВ
«ВЕСЕЛКА»
1990

«...Особливе спасибі тобі за «Чорну раду». Я вже її двічі прочитав, прочитав і третій раз і все-таки не скажу більш нічого як спасибі...» Отак схвально зустрів вихід у світ першого українського історичного роману Тарас Шевченко.

У хроніці 1663 року розповідається про претендентів на гетьманську булаву по смерті Богдана Хмельницького. Кошовий отаман Іван Брюховецький та переяславський полковник Яким Сомко менше дбають про долю України, а більше думають про свої власні інтереси...

Динамічний сюжет, наповненість достовірними деталями, яскраві образи роблять твір захоплюючим і пізнавальним.

«...Особо благодарный тебе за «Черную раду». Я уже ее дважды прочитал, прочитал и третий раз и все-таки не скажу больше ничего как спасибо...» Так одобрительно встретил выход первого украинского исторического романа Тарас Шевченко.

В хронике 1663 года рассказывается о претендентах на гетьманскую булаву после смерти Богдана Хмельницкого. Кошевой атаман Иван Брюховецкий и переяславский полковник Яким Сомко меньше заботятся о судьбе Украины, а больше думают о своих интересах...

Динамический сюжет, наполненность достоверными деталями, яркие образы делают произведение захватывающим и познавательным.

Упорядкування та примітки
кандидата філологічних наук
М. Л. Гончарука

Передмова
Миколи Олійника

Редактор Я. М. Орос

К 4803640101 – 192
М206(04)–90 БЗ – 5 – 19.90

ISBN 5-301-00807-2

© Микола Олійник, 1990,
передмова.
© Микола Богданець, 1990,
ілюстрації.

ОДЕРЖИМЕЦЬ ДУХУ

Куліш — перша зізда в нашому письменстві, великий знавець народної мови, а притім добрий знавець язиків та літератур європейських народів.

І. Франко

Кілька рядків сповіді. Ось уже не один десяток літ живу з почуттям провини перед Пантелеймоном Кулішем. Так, ніби винен, що не захистив його од чиновницького свавілля, дав поглумитися над пам'яттю, духовною спадщиною. А було так: школярем випало мені прочитати «Чорну раду». Книжка зачарувала. Скільки відкрилося в ній звитязства! Якою війнуло пісенністю та легендістю. Та народністю... Хотілося заглибитися в романтику козацького життя, дихнути порохом димом повстань, прилучитися до священного діла борні за свободу і рівність. Поруч з «Гайдамаками», «Тарасом Бульбою» роман Куліша був настільною книгою, якою захоплювалися дорослі і молодь. І як же незбагнено, дивовижно прозвучали одного дня слова вчителя про те, що віднині, діти, Куліша не читайте, твори Куліша заборонено, він «буржуазний націоналіст», ворог Почутому не йнялося віри. Та минули дні, місяці, ніхто не виправляв гаданої помилки, — навпаки, книжки письменника зникли з полиць бібліотек і крамниць, ім'я його в підручнику — за велінням наставників — ми старанно замазували чорнилом. Як і Грушевського, Винниченка, Хвильового...

Набирали сили сталінські деспотизм і сваволя. Одне за одним викреслювалися з історії імена просвітителів, митців і героїв, давніх і не зовсім; одна за одною глушилися народні пісні, думи й легенди, — натомість на всю широчінь, «от края і до края», лунали гімни на честь і славу.

Недозволеність одначе збільшувала інтерес. Притча про заборонений плід ще раз підтверджувала свою істотність. Крім Куліша, з захватом (тепер уже нелегально) читалися «Під тихими вербами» і «Серед темної ночі» Грінченка, «Сонячна машина» Винниченка і «Синій листопад» Хвильового, «Людолови» Тулуб і «Вишневі усмішки» Остапа Вишні...

Усе ж десятиліття фальсифікації, замовчування зробили своє. Читачі були позбавлені можливості вільно прилучитися до творчої спадщини одного з чарівників слова, діяча на ниві не лише вітчизняної — європейської культури. Утрата значна, усе ж не трагічна. «Фанатик української народності» з новими повноваженнями повертається до рідного дому. Візи видали йому народ і час.

Ставлення до Куліша ніколи не було однозначним. Тим паче прихильним. Ні в далекому минулому, ні в близькому. «Гарячий Куліш», як його прозвали сучасники, обпікав і цим викликав протидію. Царизм не міг простити йому участі в антисамодержавному Кирило-Мефодіївському братстві; сталінські посіпаки ненавиділи художника за його святу любов до вітчизни, що божею й людською милістю, на щастя своє і нещастя, назвалася Україною. Чи не парадокс!

Пантелеймон Куліш — постать неймовірно складна. І як людина, і як митець. В історії літератури навряд чи знайдеться подібний йому. Не за силою таланту, хоч він у нього був неабиякий, — за мінливістю поглядів, хисткістю і розбіжністю настроїв. «У Куліша друга половина думки б'є першій в пику», — зазначав Іван Франко. Непослідовність надто виявила себе в трактуванні козацтва, ставленні до нього як до рушійної сили в формуванні української державності. Гаданий співець (Гомер) запорозької вольниці то підносить її («Україна», «Чорна рада», «Досвітки»), то проклинає усім могуттям свого обдарування («История воссоединения Руси», «Записки о Южной Руси», «Хуторна поезія», «Крашанка», «Дзвін»). У поемі «Кумейки», наприклад, читаємо: «Нехай знають на всім світі, як ми погибали і, гинучи, свою правду Кров'ю записали!» І раптом: гімн «єдиному цареві», «єдиній цариці», що розчавили «розбоями і руїною неситу Гадюку за порогами». Тобто Січ.

Історія козаччини — за Кулішем — історія розбоїв, дикого хлопства й насильства.

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Тм, що постав з безумної одваги
Гірких в'язниць та розбишак великих!

Воістину незбагненно! Мужикофід, ревнитель «зрослої в боях кривавих» національної долі і — надто в другій половині діяльності — запеклий прихильник руйнування гетьманщини, цього, за його висловом, «підгнилого в корені і без будь-яких плодів» дерева.

Суперечності в поглядах на минуле дали поштовх до прикрих непорозумінь між Кулішем та його оточенням. Чи не найяскравіше виявилися вони в стосунках з Тарасом Шевченком. Ні, Куліш не одразу став з Кобзарем на прю, хоч іскра неприязні проскочила між ними мало не за першої стрічі: Тарас Григорович не сприйняв товаришевого аристократизму. Пантелеймон Олександрович, як він зазначав, — козацько-бурлацького демократизму уславленого

поета. Вони дружили, обидва натхненно черпали з народнопісенного джерела, Куліш називав побратима «мучеником людинолюбства», біля труни небіжчика виголосив справді знаменне слово, і водночас...

Звернімо увагу на один момент, сказати б, приватного характеру. Дехто з біографів Куліша (О. Кониський, наприклад) не від того, аби контрверс між поетами пояснити боротьбою за першість. Мовляв, Куліш не міг погодитися, що не він, людина з університетською освітою, європейським мисленням, посідає чільне місце в українській літературі, а самоук, який — на його думку — надто покладається на природжені сили і «мало старається узгодити їх з мистецтвом».

Віддаючи належне такому частково небезпідставному твердженню, істини ради маємо сказати: подібне трактування одностороннє, воно звужує широту громадсько-політичних зацікавлень опонентів. Та й не став би Куліш у такому випадку докладати стільки зусиль для популяризації творчості Тараса Шевченка. Пригадаймо публікації (деякі з огляду на цензурну заборону навіть без підпису) «Давидових псалмів», «Наймички», переговори з приводу видання «Кобзаря» і «Гайдамаків» німецькою мовою тощо. На користь Куліша, його прихильності до Шевченка свідчать також доброзичливі поради Пантелеймона Олександровича, надто його знамениті поправки у вірші «До Основ'яненка». Заміна кількох слів, а як переорієнтувала вона твір! «Наша пісня, наша дума не вмере, не загине...» Рядки стали історичними, хоч у первісному своєму вигляді вони не мали такого сильного ідейного навантаження.

Отже, коли вдатися до підсумку, особисте ніколи не заступало Кулішеві загального. Річ у тім, що все, навіть кохання, він розглядав як субстанцію суспільну. Тарас Шевченко, таким чином, явище громадське — громада, народ мають і судити його за своїми законами. А що Куліш частка, представник тої маси, то претензії його цілком правомірні, не підлягають сумніву. Тарас великий прапорonosець «істинно людського на Україні», «голова на всю Україну» — це так. Але через своє козакофільство він «...довго загороджував дорогу до розуміння міжнародних відносин Польщі, Малоросії й Росії». Ні більше, ні менше. Заслуги заслугами, дружба, як кажуть, дружбою, — правда ж поза всякими умовностями. А коли ти цього не визнаєш, не згоден з критикою, то муза твоя напівп'яна, «підтримана гіршими, а не кращими умами».

Категоричність на грані заперечення.

Подібних Кулішевих нападків зазнали й інші діячі української культури. Відомий історик Микола Костомаров душа в душу зійшовся з Пантелеймоном Олександровичем на ґрунті неприйняття гетьманщини. Одностайність здавалася непорушною. Проте й тут не обійшлося без непорозуміння. Виявляється, вчений, схвалюючи

ідею антикозаччини, заперечує методи ліквідації Січі (заслання Катериною II останнього гетьмана Кальнишевського, введення кріпацтва тощо), цього було досить для послаблення стосунків.

Такий він, Куліш. Ідея для нього — насамперед. Будь ти хоч ким. З своїм першим коханням, Олею Плетнєвою, донькою ректора петербурзького університету, Пантелеймон Олександрович пориває з тої лише причини, що дівчина не захотіла вивчати українську мову.

Зовні багато дечого в поведінці Куліша може здатися навіть дивацтвом. Зауважимо: то він над усе прагне столиці, столичного товариства, дружить з представниками влади, то раптом надовго відходить від цього, сидить на своєму хуторі в Мотронівці, перейменувавши його в Ганнину Пустинь, пише, вирощує хліб, доглядає худобу («Сидю за працею і томлюсь, як на панщині»); прихильник демократії (листування з галицьким народовцем М. Павликом) нерідко сусидить у ньому з виразником і захисником реакційних поглядів; урочо проголошений кінець хуторянському трибу життя, мандри по закордонню обриваються — знову таки! — поверненням до села і ще завзятішим анахоретством...

«Отак-то в тій Венеції жити та по Україні тужити», — читаємо як резюме.

Україна — ось що в епіцентрі постійної і незаперечної любові поета. Україна, її сучасне й майбутнє. «Дивуюсь, радію, у серця питаю: «Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?» Світ — як світло (Лесині «Досвітні огні»), як новий день, що неодмінно має постати по роках туманіння, затурканості, смутку. «Ще ніколи наше суспільство не відчувало тягару й гидоти мертвого трупа, що його воно тягає на своїх плечах. Навіть за часів Гоголя задушливий сморід розкладу старих основ не відчувався такою страшною мірою». Зізнання надто сміливе. Зважитися на нього Пантелеймон Олександрович міг тільки після років солодких надій і гірких розчарувань. Зрештою, мабуть, сприяла цьому і нещадна сатира Гоголя, першим біографом якого поет був, книжки якого видавав.

Як же позбутися ганебного тягаря, як скинути ненависне огиддя з плечей? Питання питань. Куліш не уникав його, одверто ставив перед собою й громадою, пристрасно, як каже Франко, «шукав того, чого не міг осягнути». Не міг?! Ні, Куліш категорично з цим не згоден. Одержимець духу, він по вінця благородної своєї душі сповнений прометеїзму, готовності на самопожертву. «Тільки б людям не тяжко було на світі жити». Задля громади він ладен на будь-який компроміс; тільки... тільки не на революційний (Шевченків) демократизм. Це йому протипоказано — бунтарство, гайдамачина, повстання. І взагалі, всілякі народні рушення — не краще насліддя козаччини, яка була, мовляв, тільки «буйним цвітом, а іноді й колючим будяком серед нашого дикого степу».

На ж дзеркало всесвітнє, визирайся.
Збагни, який ти азіат мізерний,
Своїм розбоєм люти́м не пишайся,
Забудь навіки путь хижачтва скверний
І до сім'ї культурників вливайся.

До речі, пряме звертання — улюблений засіб вираження думок Куліша. Ось лише назви творів: «До Основ'яненка», «Передне слово до громади», «З того світу Варфоломієві Шевченку», «Брату Тарасу на той світ», «До Шевченка», «До кобзи»...

Отже, культуралізм. По роках запального козаколюбства, участі в демократичних організаціях і виданнях, вимушеної спокути, заборони — вірнопідданство, ідеалізація патріархальщини, навіть запобігання перед освітянством та місцевим панством. І це в часи значних соціальних катаклізмів, таких, зокрема, як скасування кріпащини, виступи революційного народництва, заборона рідного слова.

Для багатьох діячів українофільського напрямку, надто молоді, котра вважала Куліша другим — після Шевченка — своїм наставником, така трансформація ідеалів і поглядів була більш ніж дивна. Поведінка недавнього кумира поступово викликає моральну напругу, що нерідко переростає в одверту до нього ворожість. Дехто навіть ладен скинути Куліша з п'єдесталу, на який він піднімався з неймовірними зусиллями. Конфронтація посилюється ще і внаслідок характеру Пантелеймона Олександровича, людини запальної, певною мірою егоїстичної. На нападки і звинувачення він відповідає так само різко. Зі сторінок видань, а то й просто в численних листах до друзів і недругів. Тиха ідилічна Мотронівка нагадує іноді фортецю, звідки на осадників сиплються тисячі стріл, а в перерві лунає грізний голос нескоримого оборонця. Власну правоту Куліш доводить з самовідданістю нечуваною, не щадячи навіть недавніх однопідданих.

«Двадцять літ я діяв у так званих національних інтересах — і яких же результатів досягнув!» — гнівно запитує він. Звертання стосується всіх, кого не влаштовує позиція автора.

Що спонукало до такої заяви? Розчарування? Цілком можливо. Люди амбітні, а письменник належав до них, піддаються цьому недугу. Нерідко навіть у добрих намірах — з нетерпіння якомога швидше досягти поставленої мети, наприклад. Звернімо увагу: до яких лише засобів не вдавався Куліш, аби вивести національну справу на шлях надійний, торований! Тут і віра в доброго царя, і намагання примирити українців з поляками, і власне підвищення по службі, на яке він дивиться як на «засіб поширювати більше добра межи людьми». Альтруїзм вищої міри! В години матеріальної скрути «надія і гордість всієї України» самотужки оре переліг,

робить божники (підставки для ікон), поразе город... І — о трагедія! — народ, якому він посвячує себе, не розуміє свого проводиря. Пустота, прірва між ними дедалі ширшають, полишаючи на однім боці пророка, на другім — його невдячну паству. «Гарячий Куліш» обпик декого настільки, що від нього одвертаються, і зостається він багатьма зневажений і сам — у нелюбові до свого народу.

Яскравого вияву тенденції розмежування набули у збірках «Крашанка» та «Хуторна поезія». Іван Франко з цього приводу писав: «Автор заплямував себе «зневірою у власний народ, котра в «Хуторній поезії» повела його до прямої безпідставної наруги над тим народом».

Далі, як мовиться, нікуди. «Нудно на цьому світі, панове», — сумно зізнається Куліш услід за гоголівським героєм. Проте не був би Куліш Кулішем, якби не бачив виходу зі скрути. *Apologia pro vita suo* (виправдання свого життя) він бачить у плеканні нової української громадськості. «Нині, коли всяке громадянське суспільство шукає твердості свого існування в самопізнанні... Південна Русь (Україна — *М. О.*)... не зосталася байдужою до великої і рятівної справи самопізнання», — пише він в «Історії воссоединения Руси».

Хто і коли уперше назвав Куліша буржуазним націоналістом? На якій науковій підставі? М. Чалий, відомий біограф Шевченка, товариш Пантелеймона Олександровича по новгород-сіверській гімназії, характеризує його як патріота, діяча, який залишив помітний слід в історії свого народу. Б. Грінченко в нарисі, що з'явився друком через два роки по смерті письменника, аналізуючи творчу та епістолярну спадщину покійного, показує Куліша з одного боку, як захисника малоруської народності, з другого, — як «прихильника державного єднання південного російського плем'я з північним». «Моральну необхідність злиття в одну державу» двох слов'янських племен доводив і сам Куліш (епілог до російського варіанту «Чорної ради»). Окрім того, як позитивне, варто оцінювати також спробу Куліша примирити галицьких українців та поляків, ворожнеча яких обом завдавала шкоди.

Діячем багатогранного значення, творчість якого заслуговує підкреслено особливої уваги «не тільки малоросів», постає Пантелеймон Олександрович з інших монографій і статей, написаних по свіжих слідах його страдницького життя.

Отже, позбавлена волонтаристського впливу дожовтнева історіографія дає нам зразок об'єктивності в оцінці одного з найвидатніших митців Шевченкової доби. Вчені, мемуаристи, сучасники письменника єдині в погляді на його особу. Не ідеалізуючи всього зробленого митцем, вказуючи на його ідейні чи суто художні

либи та прорахунки (Франко, Леся Українка, Федькович, Грабовський) сходилися в одному: Куліш відданий син свого народу, художник, який глибоко переймався болями простого люду, хоч і виявляв ці почуття нерідко складно, а бувало, й плутано.

Різнобій в оцінці діяльності Пантелеймона Куліша простежується в наш, радянський, час. Точніше, починаючи з кінця двадцятих і до 60—70 років, коли на догоду великодержавницьким тенденціям ім'я вченого і белетриста, блискучого перекладача, знавця і цінителя рідної мови волонтаристськи викреслювалося з історії української культури. Тоді, либонь, і виник термін «буржуазний націоналізм», уявні прихильники якого, живі і мертві, піддавалися — одні знищенню духовному, інші фізичному.

Категоричність в оцінці Пантелеймона Куліша як «ідеолога буржуазної української літератури» (В. Коряк, критик і літературознавець 30-х років) пояснюється насамперед вульгаризаторським підходом до його творчості. Інакше-бо у сферу справді наукового, вільного від кон'юнктури аналізу неодмінно мали б потрапити оці ось слова (подаємо в оригіналі): «Вообразят, пожалуй, что я пишу под влиянием узкого местного патриотизма... для меня были бы крайне обидны подобные заключения».

Однак рядки ці в розгляд не потрапили. Невигідні вони, порушують-бо заданість сталінсько-сусловського трактування національного як атавізму, що не має перспективи, підлягає нівелюванню чи й знищенню.

«На протязі всієї діяльності від 40-х до 90-х років XIX ст., — читаємо в УРЕ (т. 7, 1962 р.), — поступово формувалась антидемократична основа світогляду і творчого методу К. (Куліша — М. О.) Під кінець остаточно скотився на позиції войовничої буржуазно-націоналістичної ідеології, містицизму, клерикалізму...»

Потрібні були роки, щоб життя, реальна дійсність повернули добре ім'я письменникові й громадянину. Політична відлига, що настала в країні після розвінчання культу особи Сталіна, дозволила прямо поставити питання про повернення творчої спадщини митця до активу національної культури. Вульгарні соціологи робили з Куліша ідеолога ворожої народові політики, зазначав наприкінці шістдесятих років відомий літературознавець Є. Кирилюк. Вони, продовжував він, неспроможні були з'ясувати місце художника в історії культурного розвитку, виходячи з окремих націоналістичних проявів, приписували йому наскрізний буржуазний націоналізм.

Судження справедливе, науково обгрунтоване. Однак повної реабілітації тоді не відбулося. Літературознавство іще рухалося інерцією старого мислення, коли осторога визначає критерії, а практика залежна від обставин. Близько двадцяти років довелося Кулішеві чекати, аби ім'я його заслужено повногосло

назвалося серед імен видатних діячів вітчизняної культури. Гарантом того стали суспільна перебудова, викликані нею революційні зміни в житті країни. Пантелеймон Куліш перестає бути жупелом антинародності, яким його кількадесят літ представляла чутлива до кон'юнктури академічна філологія.

Істинно: «Справжнє і прекрасне на світі живуче... і неможливо нічим убити його» (П. Куліш). Поет приходять до читача заново. Широко ж відчинімо двері «невсипучому трудовникові у нашій справі» (Панас Мирний). Пророковані митцем часи, коли «чи не буде мати учити сина добру і благородству по книжках моїх», настали. Прийшли по роках застою й рутини, заборони і нищення, вистраждані й омріяні, оплачені життям сотень тисяч невинних жертв. Цінімо ж їх як велике, здобуте в тяжкій борні благо, як щастя, котре випадає раз на віку. Не даймо обернути себе в «чужоземців на рідній землі», — проти чого стояв і за що боровся «фанатик української народності». Пізнаймо істину — і істина позбавить нас від лукавства й нещирості, неправди й злостивості, що ними так обогатив нинішній світ. Слідом за ним, перефразовуючи його слова, скажімо самі собі: без труда нема життя; все, досі содіяне, — це так мало задля мого народу, мові Вітчизни. Не судімо людину за те, чого вона не зробила, — воздається кожному по заслугах його.

«Я вічно шукаю ідеалу в усьому, що бачу й чую. Хіба це примха — не бути нічим задоволеним, що не підходить під ідеал?» — писав Пантелеймон Олександрович.

Шукання ідеалу — проблема всього Кулішевого життя. Розчарування козакофільством вимагало заміни не менш важливим віруванням. Необхідно просвітити затуманені голови «сіроми темної», «бурлаків з довгими чубами», «голоти п'яної». «...Треба підняти на ноги все, що було написано про Малоросію, і пустити в хід усе, що про неї не надруковано». Раніше він обнародував «Літопис Самовидця», тепер же «...надаю світлу пам'ятники духу народного, яким у моїх очах немає ціни».

З цією метою Куліш за скромні свої набутки та на пожертвування меценатів засновує в Петербурзі друкарню, здійснює ряд видань, у тому числі журнал «Основа», до співробітництва в яких залучає кращі літературні сили. Чернишевський, вітаючи вихід альманаху «Хата» з Кулішевим аналізом стану української словесності, говорить про необхідність розвитку літератури мовою братнього народу.

Так у труднощах і нерідко в суперечках народжувалося літературне братерство. Один з фактів, що спростовують звинувачення Куліша в національній обмеженості, його концепцію «відрубності» української літератури.

Мета породжує енергію. Значний уже на той час художньо-науковий доробок письменника поповнюється перекладами та переспівами священних писань. У них він бачить витoki всього, що є кращого в людині. За недовгий час (кінець 60-х — початок 70-х років) у Відні та Львові з'являються «П'ять книг Мусієвих» («П'ятикнижжє Майсея»), віршований переказ «Псалтиря» та «Книги Іова» (під псевдонімом Ратай), затим — прозовий — «Четвероєвангелія», разом з львівським професором Пулюєм здійснюється переклад «Нового завіту»...

Сторінка, що викреслювалася з творчої біографії поета.

Сучасники розповідають: під час поїздок по Галичині та Польщі в Куліша було вкрадено валізу з готовим для друкування перекладом «Нового завіту». Втрата непоправна. Та Пантелеймон Олександрович вийшов із становища — він поновив утрачений текст по пам'яті! Мойсея, Ієремію, Ісаію «мушу вчити по-нашому глаголити», — каже Куліш.

Віра в пріоритет святого письма приводить художника до одержимості. Коли в останні місяці його життя під час пожежі на хуторі Мотронівка згорає здійснений ним повний переклад «Біблії», сімдесятип'ятирічний хворий Куліш, у холоді й нестатках, вдруге береться за переклад книжки.

Пробудженню (просвітленню) нації мають служити також переклади з інших мов. Пантелеймон Олександрович виявив тут, за словами Франка, наполегливість, досконале знання народної мови, а також «язиків та літератур європейських народів». «Є якийсь... розмірений широкий подих у власних творах і в перекладах сего автора, — писав він, — щось мов широкі, могутні крила великого корабля на широкій ріці».

Куліша по праву треба вважати засновником української перекладницької справи. Завдяки йому «по-нашому» заговорили до читача Пушкін, Шекспір, Байрон, Гейне, Гете, Шіллер, чимало інших європейських авторів.

«Ніколи жити на світі», — зізнається Куліш. Збірки віршів («Хуторна поезія», «Дзвін», «Позичена кобза», «Хуторні недогарки»), поеми («Магомет і Хадиза», «Маруся Богуславка», «Григорій Сковорода»), історичні дослідження, цикл драматургічних творів, низка публіцистичних статей — ось далеко не повний перелік зробленого митцем в останні роки. Рухає ним все те ж невиситиме прагнення розвою народного ідеалу національної самосвідомості. «Палай, наш староруський духу», — у святій своїй вірі закликає поет.

Воістину титанічна напруга сил! І хай не все, навіть далеко не все з того доробку влягається в прокрустово ложе нинішніх наших розмислів та критеріїв, — схилитися перед пам'яттю митця маємо доземно. Не шельмувати за гріхи і огріхи, не підтасовувати до

власного, буває, й вузького розуміння, а саме вклонитися, вдарити козацький чолом, — за подвижницький труд, вічний пошук істини буття, за велику синовню любов до вітчизни. І чи не повторити б нам, грішним, в цей покаяльний — перебудований — час услід за Кулішем істину, що нею жив і живе звіку-правіку український народ:

Без єзуїта лях, москаль без бюрократа
Зустріне серед нас приятеля і брата.

То де тут, скажіте, і в чому «...ізм»? Де порушення етичних і естетичних норм? Може, у пропагуванні хуторянства, що ним десятиліттями відлякували од Куліша псевдоучені? Так ось те кредо: «Потрібно, — писав Куліш, — містам роздробитися на села, на мизи і з'їжджатися тільки в контори в засідання на короткий час, ніскільки не засиджуючись у величезних скопищах многолюдства». Чи не про нас речено? Чи не ми закликаємо нині, більш як через століття, до відродження сіл і хуторів? Чи не в засідательських метушні та марнослів'ї, многолюдних скопищах вбачаємо причини бід, що хитають основи нашого життя? «Нехай би вся земля селом стояла, — що за біда», — розпачливо кидав невизнаний пророк Максима, однак не без раціо. Автор мовби прозирає час, коли суспільство, зневірившись у райдужних своїх сподіваннях процвітати в мільйоннолюдних містах, на асфальті та гідропоніці, запрагне повернутися до першооснови і вже не зможе того зробити в силу відвиклості і ним же породженої несусвітної ліності. Не зможе нагодувати себе і дітей своїх на родючій, багатющій колись землі.

То це хуторянська обмеженість, відкидання цивілізації? Гай-гай, сказав би Пантелеймон Олександрович, не туманійте, люди! Не шукайте в самих собі червоточини. Силу духу невдатні загасити ні «старина мовчуша, ні душогибиця-війна, ні воля деспота дурна».

Самосвідомість нації Куліш ставив у пряму залежність од опанування історії та культури. Мовно-пісенного багатства насамперед. «Українське слово, на моє глибоке переконання, здатне виявити себе згодом у всіх родах і видах віршів та прози», — писав він у розпал великодержавницьких пристрастей. І шкодував, що воно, слово, поки що так мало розроблене. Отже, знову до азів, до первісності. Віднайти українську мову «од початку віків» — таке вчений ставить завдання. Найбагатше й найвірогідніше джерело її, на його переконання, в пісні. Пісня — свята «скарбівня духу народного», читаємо в листах до друзів. Вона «...на віки перебує в душі моїй».

Фольклористичні студії Куліша продовжують лінію Максимовича — Гоголя — Шевченка, які вбачали в народнопісенній розмаїтості не тільки уособлення духу, а образ самої нації. Шлях, на який стане потім Леся Українка, явивши світові свій шедевр,

свою «Лісову пісню». «Народна муза повна розуму і милосердя», — твердить незбутий український Гомер. Улюблений його герой — співець, кобзар; ряд поезій Куліша прямо звернений «До кобзи», «До кобзи та до музи», «Рідне слово». Автор трактує їх як основоположні чинники пробудження громадянської свідомості. На поклик їх, пише він, заб'ється, може, «чиє ще не спідлене серце».

Захоплення народною піснею було, окрім того, даниною, сказати б, моді. Справа в тому, що після Шевченка, його возвеличення Слова, в літературі, мистецтві з'явилася своєрідна концепція пісенного (словесного) сприйняття нації. Виразниками її були поети-романтики. Мовби всупереч валуєвській забороні всього українського, вони масово збирають і всілякими правдами й неправдами видають збірники фольклорно-етнографічних матеріалів, славлять гордих степових бардів, в живопису, графіці відтворюють побут і звичаї народу. Куліш піднімається вище цього — він підносить співця до сану «божого чоловіка» («Чорна рада»), розрадника і проповідника. Десь на цей час припадає і особисте знайомство Куліша із знаменитим кобзарем Остапом Вересаєм. Їх звів Лев Жемчужников, художник, друг Тараса Шевченка, так само закоханий у старовину. Дружба ця не була випадковою — обидва співці мали з неї насолоду, обох вона підтримувала в журбі та скруті.

Так зневірений — як це прагнуть доводити науковці — у власний народ Куліш на старості літ ніби знову повертається до сіроми, люду чорного, «братів убогих». «До гурту, — кличе опальний поет, — рятувати своє насліддя — слово». «Воно — великий завіт нашої предківщини. Воно — правдиве пророкування нашої будущини».

Ця ж думка знаходить своє поетичне втілення у вірші «До Марусі В***»:

Отечество ж собі ґрунтуймо в ріднім слові:
Воно, одно воно від пагуби втече.
Піддержить націю на предківській основі,
Хитатимуть її політики вотще, —
Переживе воно дурне вбивання мови,
Народам і вікам всю правду прорече.

«Для людей, котрі бажають просвітить свій розум наукою», задля вивчення й популяризації рідної мови Куліш складає (1887 р.) «Граматку», яка стала основою правопису, що ввійшов в історію під назвою «кулішівка». Задумана «Історія Мало-росії» мала збагатити свідомість наймолодших дітей. Куліш взагалі багато трудиться як педагог. Либонь, педагогічна спадщина письменника ще жде свого дослідника і поціновувача. Тоді напевне ввійдуть ув обіг, в актив його статті

«Викохування дітей» на теми ремісничих шкіл, важливості вивчення історії та рідної мови. Дореволюційна педагогіка, що досі ґрунтується головним чином на працях Ушинського, поповниться творами ще одного сподвижника на ниві народної освіти.

...Пророк неслави, звитяжець у боротьбі з самим собою піде з цього світу нежданно. Стоятимуть люті лютневі морози, Мотронівка утопатиме в глибоких снігах; його везтимуть за козацьким звичаєм — чотирма волами, що ледве тягтимуть важкі опленькуваті сани, на яких, накрита червоною китайкою, стоятиме домовина того, хто без краю душі любив цю землю, її людей, робив для них і задля них — сучасних, майбутніх, прийдешніх.

«Мені треба жити довго... щоб підготувати продовжувачів моїх справ».

Людське життя коротке. Мить історії. Від кожного смертного залежить — буде та мить історичною чи потоне, загубиться в хаосі Всесвіту. Слід Куліша знову вирізнявся на магістралях історії. Цього разу, здається, остаточно. «Поки на Україні хоч одне дівча співатиме, поки хоч одна мати по-своєму дитину голубитиме, поки хоч один батько не чужим словом про давні могили говоритиме».

«...Дедалі все видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має се славне ім'я... — писали в листі до громади Коцюбинський, Грінченко, Чернявський. — Могучий майстер української мови, творець українського правопису... і сили інших коштовних праць має право на велику повагу і вдячність. Перед цими його заслугами забуваються (повинні забутися! — М.О.) ті помилки, які йому траплялося робити, як і кожному, а виступав потреба пошанувати його працю».

Істинно: устами класиків глаголить сучасність.

МИКОЛА ОЛІЙНИК

Чорна рада

Хроніка 1663 року

I

По весні 1663 року двоє подорожніх, верхи на добрих конях, ізближались до Києва з Білогородського шляху. Один був молодий собі козак, збройний, як до війни; другий по одежі і по сивій бороді, сказати би, піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду — старий козарлюга. Коні в їх потомлені, одежа й тороки позапилювані: зараз було знати, що їдуть не зблизька.

Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Києва, взяли вони у ліву руку да й побрались гаєм, по кривій доріжці. І хто тільки бачив, як вони з поля повернули в гай, усяке зараз домислялось, куди вони простують. Крива доріжка вела до Череваневого хутора, Хмарища. А Черевань був тяжко грошовитий да й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню війну з ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького, як він років з десяток шарпав з козаками шляхетних ляхів і недоляшків. От тоді-то й Черевань доскочив собі незчисленного скарбу, та після війни й сів хутором коло Києва.

Було вже надвечір. Сонце світило стиха, без жари; і любо було поглянути, як воно розливалось по зелених вітах, по сукуватих, мохнатих дубах і по молодій травиці. Пташки співали і свистали усюди по гаю так голосно да гарно, що все кругом неначе усміхалось. А подорожні були якось смутніі. Ніхто б не сказав, що вони їдуть у гості до веселого пана Череваня.

От же вони вже й під Хмарищем. А те Хмарище було окрите гаями, справді наче хмарами. Кругом обняла його річка з зеленими плавами, лозами й очеретами. Через річку йшла до воріт гребелька. А ворота

в Череваня не прості, а державськії. Замість ушул — рублена башта під гонтовим щитом, і під башту вже дубові ворота, густо од верху до низу цвяховані. Бувало тоді, у ту старовину, таке, що і вдень і вночі сподівайсь лихого гостя — татарина або ляха. Так над ворітьми у башті було й віконце, щоб роздивитись перше, чи впускати гостя до господи, чи ні. Над щитом — гостроверхий гребінь із дубових паль, а округ хутора — годящий вал.

Під'їхавши гості під браму, почали грюкати шаблею в цвяхи. По гаю пішла луна, а в хуторі не озивавсь ніхто; да вже нескоро хтось за ворітьми почав кашляти, і стало чути, як щось або старе, або недуже береться в башті по сходах до віконця, лізе да й гуторить само з собою.

— Враг його, — каже, — знає, який тепер люд настав! Приїде казна-що, казна-звідки та й грюкотить, як воріт не розламле. А якби років п'ятнадцять або двадцять назад, так усяке сиділо по Україні тихо та смирно, наче бджола в зимовнику. Ге, то-то бо!.. Якби вражі ляхи, собі на лихо, не потривожили козацького рою, то й досі б, може, так би сиділи. Погано було за ляхів, та вже ж і наші гуляють не в свою голову! Ох, боже правий, боже правий!

— Се Василь Невольник, — каже тоді піп. — Однаковий і досі.

— Хто там грюкає, наче в свої ворота? — питає Василь Невольник крізь віконце.

— Да годі тобі розпитувать! — озвався піп. — Бачиш, що не татаре, то і впускай.

— Боже мій правий! — аж скрикнув Василь Невольник. — Та се ж паволоцький Шрам!.. Не знаю ж, чи одчиняти ворота, чи перше бігти до пана.

— Одчини перше ворота, — озвався Шрам, — а потім біжи собі, куди хоч.

— Правда, правда, добродію мій любий! — каже старий ключник да й почав іспускатися униз, усе-таки розмовляючи сам із собою. — Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться. Ох, не думали ж мої старі очі вбачати пана Шрама!

От одчинились ворота. Полковник Шрам із сином (той молодий козак був його син), схилившись, і в'їхали. Василь Невольник з великої радості не знав, що й робити: кинувся до Шрама і поцілював його в коліно.

Далі до сина:

— Боже правий! Боже правий! Та се ж твій Петрусь! Орел, а не козак!

Петро нагнувся із сідла і поцілювавсь із Василем Невольником.

— Орел, а не козак! — каже знов Василь Невольник. — Що, якби таких друзяк припливло хоч дві чайки до Кермана, як я пропадав там у неволі? Ох, боже правий! Далась мені та проклята неволя добре знати, не забуду її довіку!

Справді, Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз тільки з неволі випущений: невеличкий, похилий, очі йому позападали і наче до чого придивляються, а губи якось покривились, що ти б сказав — він і зроду не сміявся. У синьому жупанкові, у старих полотняних шароварах, да й те на йому було мов позичене.

Петро, старого Шрама син, скочив на землю і взяв од панотця коня.

— Веди ж нас, Василю, до пана, — каже полковник Шрам. — Де він? Чи в світлиці, чи в пасіці? У нього здавна була охота до бджоли; так тепер певно вже пасічникує.

— Еге, добродію, — каже Василь Невольник, — благою часть ізбрав собі пан Черевань — нехай його господь на світі подержить! Мало куди й виходить із пасіки.

— Ну, да все ж од людей іще не одцурався? Чи, може, справді зробивсь пустинножителем?

— Йому од людей одцуратись! — каже Василь Невольник. — Та йому й хліб не піде в душу, якби його люде покинули. У нас і тепер не без гостей. Побачиш сам, що в нас за гість тепер у Хмарищі.

Да одчинивши дідусь у пасіку хвірточку, і повів Шрама попід деревом.

Що ж то був за Шрам такий і як се він був разом піп і полковник?

Був він син паволоцького попа, по прізвищу Чепурного, учився в Київській братській школі, і вже сам вийшов був на попи. Як же піднялись козаки з гетьманом Остряницею, то і він устряв до козацького війська; бо гарячий був чоловік Шрам і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як ілється рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів і урядників над українцями, за наругу католиків і унітів над греко-руською вірою. Тоді-бо дійшло безладде

в Польщі до того, що робив усякий староста, усякий ротмістр, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним, з міщанами і хліборобами, которі не мали жодного способу супротив його стати. Почали жовніри, консистуючи в городах і селах, беззаконні окорми і напитки од людей вимагати, жінок та дівчат козачих, міщанських і посполитих безчестити і мордовати, людей серед зими по ломках льодових у плуг запрягати, а жидам приказували їх бичувати й поганяти, щоб, на один сміх і наругу, лід плугом орали й рисовали. А тим часом католицькі пани з нашими перевертнями усиловались унію на Україні прищепити і не в одну церкву попом уніта, на огиду людям, поставили; віру благочестиву мужицькою вірою називали, а оддаючи жидам у оренду села, не раз із селами й церкви їм на одкуп оддавали. І нікому було на такі наруги жаловатись, бо й самого короля сенатори, пани да єпископи у руках держали. Городова ж козацька старшина за коронного гетьмана, за старост, за державців і їх намісників і орандарів руку тягнула, а між себе ділилась козацькою платою — по тридцяти золотих на всякого реєстрового од короля і Речі Посполитої. То й реєстровим чи городовим козакам було тісно. Багато з них до підданства старостам і державцям приневолено; которі ж остались реєстровими козаками, тіі робили в своїй старшини всяку роботу по дворах. Шість тисяч тільки їх оставлено в реєстрі, да й тіі, будши в великій неволі в старшини, тягли, хотя й нехотя, за ляхів руку і тільки вже при Хмельницькому одностайне за Україну повстали. Так як би їм земляки у своїй тісноті й нуждах жаловались?.. Жаловались миряне і попи благочестивії тільки далеким своїм землякам — козакам запорозьким, которі, живучи в диких степах, за порогами, старшину свою самі з себе вибирали і гетьману коронному узяти себе за шию не давали. От і виходили з Запорожжя один за одним гетьмани козацькіі: Тарас Трясило, Павлюк, Острияниця — з мечем і пожежею супротив ворогів рідного краю.

Тільки ж ненадовго підіймали українці під їх корогвами похилу голову. Ляхи держались міцно за руки з недоляшками, гасили хутко полон'є і знов по-своєму обертали Україну. Аж ось піднявсь страшений, негасимий пожар із Запорожжя — піднявсь

на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили тії старости і комісари з городовими козаками, тії косистенти-ротмістри з своїми жовнірами, да й наші перевертні-недоляшки з надвірною сторожею. Як уже не вмудрялись, щоб погасити теє полон'я! Як уже не перегороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорожжє, так де ж? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварі, кидають шевці, кравці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини — немощних батьків і матірок, і всяке манівцем да ночами, степами, тернами да байраками чимчикує на Запорожжє до Хмельницького. І отоді-то вже «розлилась козацька слава по всій Україні...»

Де ж пробував, де тинявся попович паволоцький, Шрам, десять рік од Остріяниці до Хмельницького? Про те багато треба було б писати. Сидів він зимовником серед дикого степу на Низу, взявши собі за жінку бранку туркеню; проповідував він слово правди божої рибалкам і чабанам запорозьким; побував він на полі й на морі з низцями; видав не раз і не два смерть перед очима да й загартовався у воєнному ділі так, що як 'піднявся на ляхів Хмельницький, то мав з його велику користь і підмогу. Ніхто краще його не ставав до бою; ніхто не крутив ляхам такого веремія... У тих-то случаях пошрамовано його вздовж і впоперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище. І в реєстрах-то, коли хочете знати, не Чепурним його записано.

Било козацтво в ту війну на те, що або пан, або пропав, то не кожен писався власним прізвищем.

От же минули, мов короткі свята, десять рік Хмельниччини. Вже й сини Шрамові підросли і допомагали батькові у походах. Двоє полягло під Смоленським; оставсь тільки Петро. Іще таки й після Хмельницького не раз дзвонив старий Шрам шаблею; далі, почувачись, що вже не служить сила, зложив з себе полковництво, постригсь у попи да й почав служити богові. Сина посідав до військового обозу, а сам знав одну церкву. «Вже,— думав,— Україна ляхам за себе оддячила, недоляшків вигнала, унію стерла, жидову передушила. Тепер нехай,— каже,— живе громадським розумом».

Коли ж дивиться, аж ізнов не гаразд починається на Україні. Свари да чвари, і вже гетьманською булавою

почали гратись, мов ціпком. Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров ілється понад Дніпром через Виговського і через навіженого Юруся Хмельниченка, що одержав після його гетьманованне; а як досталась од Юруся булава Тетері, то він аж за голову вхопився. Чи молитись, чи божу службу служити, — одно в його на думці: що ось погине Україна од сього недруга отчизного і похлібці лядського. Було, чи вийде серед церкви з наукою, то все одно мирянам править: «Блюдітєся, да не порабощенні будете; стережітєся, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!»

Як же вмер паволоцький полковник, що послі Шрама уряд держав, да зійшлась рада, щоб нового полковника вибрати, він вийшов серед ради у попівській рясі да й каже:

— Діти мої! Наступає страшна година: перехрестить, мабуть, нас господь ізнов огнем да мечем. Треба нам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця. Послужив я православному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля.

Як почула ж се рада, то так і загула од радості. Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогами, дали йому до рук полковницькі клейноди, вдарили з гармат, да й став панотець Шрам полковником.

Тетеря аж здригнувся, як почув про таке диво. Що б то робити? Да нічого не зміг, бо так велось у ту старосвітщину, що рада була старша од гетьмана. Мусів Тетеря прислати Шрамові універсал на полковництво. Обидва ж вони політикуються, подарунками обсилаються, а нишком один на одного чигають.

От же думав Шрам, думав, як би Вкраїну на добру дорогу вивести; далі, надумавшись, пустив таку поголоску, що нездужає, нездужає полковник; передав осаулові Гулаку свій рейментарський пірнач, а сам виїхав ніби кудись далеко на хутір для спокою, да ото й махнув із сином з Павлочі. Куди ж він махнув і що в його було на думці, незабаром того довідаємось.

II

Скоро ввійшов ото Шрам у пасіку, іще не помоливсь і святому Зосимові, що стоїть по пасіках, як слухає — у Череваня щось іграє.

— Е, да се в вас і бандура!
— І бандура,— каже Василь Невольник,— та ще чия бандура!

— Так се в вас божий чоловік? — спитав тоді Шрам.

— А то хто ж би так загравав у бандуру? Такого кобзаря не було, та, може, вже й не буде між козацтвом.

Ідуть вони, аж бандура заговорила голосніше. Оддалеки — так наче сама з собою розмовляла, а тут і голос почав підтягувати до неї.

Гляне Шрам, аж сидять на траві під липою і божий чоловік, і Черевань, а перед ними стоїть полудень. Звався божим чоловіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічити усякі болісті і замовлять усякі рани. Може, він помагав своїми молитвами над недужим, а може, і своїми піснями; бо в його пісня лилась, як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За теє-то за все поважали його козаки, як батька; і хоть би, здається, попросив у кого остатню свитину з плечей на викуп невольника, то й ту б йому оддав усякий.

Тепер він розпочав смутную думу про Хмельницького, як умирав козацький батько:

Ой настала жаль-туга да по всій Україні...

Не один козак гірко плакав од сії думи, а Черевань тільки похитувавсь, гладючи череву; а щоки — як кауни: сміявсь од щирого серця. Така була в його вдача.

Полковник Шрам, стоячи за деревом, дививсь на їх обох. Давно вже він не бачив свого смішливого приятеля, і хоть би кришечку переіменився Черевань; тільки лисина почала наче більш вилискуватись. А в божого чоловіка довга, до самого пояса, борода іще краще процвіла сідинами; а на виду дідусь просіяв якимсь світом. Співаючи пісню, од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видющий зроду не побачить.

Слухав його Шрам довго, а далі вийшов із-за дерева да й став навпроти Череваня. Як схопиться ж мій Черевань:

— Бгатику,— каже (бо трохи картавив),— чи се ти сам, чи се твоя душа прилетіла послухати божого чоловіка?

Да й обнявся і поцілювався із Шрамом, як із рідним братом.

Божий чоловік і собі простяг руки, як зачув Шрамів голос. Зрадів дідусь, що аж усміхавсь.

— Бувай же, — каже, — здоров, панотче і пане полковнику! Чули й ми, як господь наустив тебе взятись ізнов за козакованне.

А Василь Невольник, стоячи коло них, собі радується, похитуючи головою.

— Боже, — каже, — правий, боже правий, єсть на світі такі люде!

— Яким же, бгате, оце случаем? — питає зараз Черевань.

Шрам одвітовав, що на прощу до Києва, да й спитав сам у божого чоловіка:

— А тебе ж, діду, звідки і куди господь несе?

— В мене, — каже, — одна дорога по всьому світу. *Блаженні милостивії, яко тії помилвані будуть...*

— Так, батьку мій! Так, мій добродію! — перебив йому Василь Невольник. — Нехай на тебе так господь оглянеться, як ти на мене оглянувся! Три годи, як три дні, промучивсь я в проклятій неволі, на турецькій каторзі, на тих безбожних галерах; не думав уже вбачати святоруського берега. А ти виспівав за мене сто золотих червоних; от я ізнов між хрещеним миром, ізнов почув козацьку мову!

— Не мені дякуй за се, Василю, — каже божий чоловік, — дякуй богові да ще тому, хто не поскупивсь викинуть за тебе з череса сотню дукатів.

— Хіба ж я йому не дякую? — каже Василь Невольник. — Ченці звали мене у монастир, бо я таки й письменний собі трошки; низове товариство закликало мене до коша, бо я всі гирла, як свої п'ять пучок, знаю; зазивав мене і кошовий, і отаманне, як проходив я, повертаючи з неволі, через Запорожжє, а я кажу: ні, братчики, піду я тому служити, хто визволив мене із бусурменської землі; буду в його грубником, буду в його хоч свинопасом, аби як-небудь йому подякувати.

Так говорив Василь Невольник. А Черевань, слухаючи, тільки сміявся.

— Казнає-що ти, — каже, — городиш, бгате! Буцім уже сто червоних таке диво, що зроду ніхто й не бачив. Після Пилявців та Збаража носили козаки червінці приполами. Ну, сядьмо лиш, мої дорогії гості, та ви́єм за здоров'я пана Шрама.

Випили по кубку. Тоді Шрам і питає:

— Скажи ж мені, божий чоловіче, ти всюди вештаєшся і всячину чуєш: чи не чував ти, що в нас діється за Дніпром?

— Діється таке, — одвітує божий чоловік, важко здихнувши, — що бодай і не казати! Не добре, кажуть, починає на сій Україні Тетеря, а за Дніпром чиниться щось іще гірше. Жодного ладу між козаками.

— А старшина ж із гетьманом на що?

— Старшини там багато, та нікого слухати.

— Як нікого? А Сомко?

— А що ж Сомко? Хоть він і розумом, і славою узяв над усіма, да й йому не дають гетьмановати.

— Як же се так?

— А так, що диявол замутив голову Васюті Ніженському. Уже й чуприна біла, як у мене, і зовсім уже дід; доживав би віку на полковництві: так, отже, захотілось на старість гетьмановати. Багато козаків і його слухає. А як він собі мається добре, то й бояре, що на Москві коло царя, що хотя роблять, і тії за його тягнуть руку. А Сомко, бачте, навпростець іде, не хоче нікому *прідіте поклонімося*. Отаке як завелось міждо старшими головами, то й козаки пішли один против одного. Де зустрінуться, чи в шинку, чи на дорозі, то й зітнуться. «Чия сторона?» — «А ти чия?» — «Васютина». — «Геть же к нечистому, боярський підніжку!» — «Ти геть к нечистому, переяславський крамарю!» — Себто, бач, що Сомко має в Переяславі свої крамні комори в ринку, так Васютинцям і звадливо. Отак зітнуться, да й до шабель.

Слухаючи таку невеселу повість, полковник Шрам і голову понурив.

— Та потривай же, — каже, — адже ж Сомка вибрали одностайне гетьманом у Козельці?

— Одностайне, — каже, — і сам преосвященний Методій був там і до присяги козаків приводив; да як Сомко собі чоловік прямота, то й не в догад йому, що святий отець думав, мабуть, заробити собі яку сотнягу чи дві червоних на рясу. А Васюта Ніженський водивсь у старовину з ляхами, так проноза вже добрий: брязнув капшуком перед владикою — той і вимудровав щось на Сомка, да й послали в Москву лист. От і пішла така вже поголоска, що рада Козелецька не слухна; треба, кажуть, ізозвати зуповную раду, щоб і військо з Запорожжя було на раді, щоб

одностаїнє собі гетьмана обрали і одного вже слухали; бо Васюта хоче собі гетьманства і не слухає Сомка-гетьмана, а запорожці собі гетьманом Брюховецького зовуть.

— Якого се Брюховецького? — аж скрикнув Шрам. — Що се ще за проява?

— Проява, — каже, — така, що слухаєш, да й віри няти не хочеться. Ви знаєте Іванця?

— Отак! — кажуть, — іще б не знати чури Хмельницького!

— Ну, а чули, яку наругу прийняв він од Сомка?

— Чули, — каже Шрам. — Що ж по тому?

А Черевань:

— Здається, Сомко налаяв Іванця свинею, чи що?

— Не свинею, а собакою, да ще старим собакою, да ще не на самоті, чи там як-небудь напідпитку, а перед отаманнем, перед генеральною старшиною, на домовій раді в гетьмана.

— Га-га-га! — засміявсь Черевань. — Одважив солі добре!

— Одважив солі добре, — каже божий чоловік, — да зробив негаразд. Іванець був собі не значний товариш, да за свою ширу службу старому Хмельницькому мав велику в його повагу і шанобу. Бувало, проживаєш у гетьманському дворі, то й чуєш: «Коханий Іванець! Іванець, друже мій єдиний!» — озветься до його під веселий час, за чаркою. «Держись, Юру, — каже, бувало, синові, — держись Іванцевої ради, як не буде мене на світі: він тебе не ошукає». От Юрусь і державсь його ради, і вже було, що скаже Іванець, те й свято. А Сомко, знаєте самі, доводиться Юрусеві дядько, бо старий Хміль держав уперве його сестру Ганну; так він і не злюбив, що чура орудує небожем. Да ото раз, як з'їхалась до молодого гетьмана старшина да почали радовати про військові речі, от Іванець і собі до гурту — немовби гетьманський чура — да щось і блякнув з простоти. А Сомко, знаєте, який? Зараз загориться, як порох. «Пане гетьмане, — до Юруся, — старого пса непристойно мішати в нашу компанію...» От як воно було, панове, коли хочете знати. Я сам там лучивсь, то й чув своїми ушима. Да при мені ж зчинився й гвалт уночі, як Сомко піймав Іванця з ножем коло свого ліжка. Да ото й судили його військовою радою і присудили усікнути голову. Воно б же й сталось так, панове, да Сомко видумав

Іванцеві гіршу кару: звелів посадити верхи на свиню да й провезти по всьому Гадячу.

— Га-га-га! — зареготав ізнов Черевань. — Котузі до заслугі.

А Шрам усе слухав мовчки да й каже понуро:

— Се все ми знаємо.

— Знаєте, — каже кобзар, — а чи чували, що після того вкоїв Іванець?

— А що ж він, бгате, вкоїв? — питає Черевань. — Якби на мене, то враг би його й знав, що й чинити після такого сорому! Як тобі здається, бгате Василю?

Той тільки мовчки похитав головою.

— От що зробив Іванець, — прийняв ізнов слово божий чоловік. — Мабуть, нечистий напутив його. Почав гроші збирати, почав усякому годити, почав прохати уряду в гетьмана. Той і настановив його хорунжим. Як же ото Юрусь не зміг держатись на гетьманстві да пішов у ченці, так Іванець, маючи в себе од усіх льохів гетьманських ключі, підчистив щире срібло, скільки його там осталося, да й махнув на Запорожжє. А там як сипнув грішми, так запорожці за ним роєм: «Іван Мартинович! Іван Мартинович!» А він, ледачий, з усіма обнімається, да братається, да горілкою поїть...

— Ну, що ж із сього? — ізнов-таки спитав понуро Шрам.

— А от що з сього. Запорожці так собі його вподобали, що зозвали раду, да й бух Іванця кошовим.

— Іванця! — аж скрикнули всі у одно слово.

— Ні вже його тепер ніхто не зове Іванцем, — додав божий чоловік, — тепер уже він Іван Мартинович Брюховецький.

— Сила небесная! — закричав, ухопившись за голову, Шрам. — Так се його зовуть запорожці гетьманом?

— Його, панотче, його самого!

— Боже правий, боже правий! — сказав Василь Невольник, — переведеться ж, видно, ні на що славне Запорожжє, коли такі гетьмани настали!

А Черевань тільки сміявся:

— Га-га-га! Оце так, бгатці, що штука! І ві сні такого дива не снилось нікому!

— Братте моє миле! — рече тоді полковник Шрам. — Тяжко моему серцю! Не здолаю більш од вас

гаїтись! Іду я не в Київ, а в Переяслав, до Сомка-гетьмана; а їду от чого. Україну розідрали надвоє: одну часть, через недоляшка Тетерю, незабаром візьмуть у свої лапи ляхи, а друга сама по собі перевернеться кат знає на що. Я думав, що Сомко вже твердо сів на гетьманстві,— а в нього душа щира, козацька,— так міркував я, що якраз підійму його з усіма полками на Тетерю, да й привернем усю Україну до одної булави. Гіркої підніс ти моему серцю, божий чоловіче, да ще, може, як-небудь діло на лад повернеться. Ідьмо за мною на той бік: тебе казаки поважають, твоєї ради послухають...

— Ні, панотче,— перебив його кобзар,— не слід мені встрявати до тії заверюхи.

Не нам теб знати,
Не нам про те, за те раховати:
Наше діло богові молитись,
Спасителю хреститись...

А більш,— каже,— мені не по нутру ота мізерная пиха, що розвелась усюди по Гетьманщині. Почали значні козаки жити на лядський кшталт із великої розкоші. І вже байдуже їм тепер старосвітськії співи, що й людям у подобу, і богу не противні: держать коло себе хлопців із бандурками, що тільки й знають різати до танців. Дух мій не терпить сього!.. І наша темна старчота, ради тієї ледащиці-горілки, бринчить їм на кобзах усячину. Забули й страх божий. Уже ж ти не бачиш нічого, уже тебе наче взято із сього світу: так чого ж тобі вертатись до гріхів людських? Умудрив господь твою сліпоту, то співай же добрим людям, не прогнівляючи господа; так співай, щоб чоловік на добре, а не на зле почувся!

— Бгатці! — сказав Черевань.— От я почувсь на добре. Ходімо лиш до хати. Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигне. Годі вже вам гуторити про свої смутки. Я радуюсь, що господь послав мені таких гостей, а ви тільки охаєте та стогнете. Не засмучайте моєї гостини, забудьте свої гіркії думи хоч на сьогоднішній вечір.

Так говорючи, устав да й повів своїх гостей до хати. Шрам ішов за ним, хитаючи понуро головою. Василь Невольник голосно журився, на його гледючи. Божий чоловік ясен був на виду, мов душа його жила не на землі, а на небі.

Заглянув Черевань у пекарню:

— Е,— каже,— да се ж ти мені й жениха привіз, пане бгате! (А в пекарні давно вже сидів Петро Шраменко, розмовляючи з Череванихою і з її дочкою Лесею.) Бач, як у їх весело, не так, як у нас! Щебечуть, наче горобці. Що то за милий вік молодецький! Веди ж, Василю, гостей у світлицю, а я поздоровкаюсь із молодим Шраменям.

Світлиця в Череваня була така ж, як і тепер буває в якого заможного козака (що ще то за луччих часів дід або батько збудовав). Сволок гарний, дубовий, штучно покарбований; і слова з святого письма вирізані; вирізано і хто світлицю збудовав, і якого року. І лавки були хороші, липові, із спинками, та ще й килимцями позастилані. І стіл, і божник із шитим рушником округи, і все так було, як і тепер по добрих людях ведеться. Одно тільки диво було в Череваня таке, що вже тепер ніде не зуздриш. Кругом стін полиці, а на тих полицях срібні, золоті й кришталеві кубки, коновки, пляшки, таці і всяка посудина, що то на війні поздобувано. Як палили козаки шляхетські двори і княжецькі замки, то все те мішками виносили. Так-то бог тоді погодив козацтву, що тії вельможнії каштеляни і старости пишнії, несказанно горді, що гукали на гайдуків, сидя із сими кубками да конвами поза столами, пішли в неволю до Криму або полягли головою в полі, а їх кубки стоять у козака в світлиці. Іще ж по стінах висять і їх шаблі, пищалі під сріблом, старосвітські сагайдаки татарські, шитії золотом ронди, німецькі гаркебузи, сталеві сорочки, шапки-сисюрки, що вкриє тебе залізною сіткою — і ніяка шабля не візьме. От же ніщо тіє не оборонило ляхів і недоляшків: допекли козакам і поспільству до самого серця. Та от тепер і тії луки, і тії шаблі, і вся та зброя сіяє не в одного Череваня в світлиці і веселить козацькі очі.

Тільки ж Петру, Шрамовому синові, здалось найкраще у пекарні, хоть там не було ні шабель, ні сагайдаків, а тільки самі квітки да запашнії зілля за образами й поза сволоком, а на столі лежав ясний да високий хліб. Так Леся ж усе скрашала собою так, що вже справді годилось би сказати: «У хаті в неї, як у віночку; хліб випечений, як сонце; сама сидить,

як квіточка». І розговоривсь із нею Петро, як брат із сестрою. А сама Череваниха була пані ввічлива: знала, як до кого з речами обернутись. Так моєму козакові луччої компанії було й не треба: тут би він і засів на весь вечір, дивлячись на чорні дівочькі брови да на шиті рукава.

Як ось і лізе Черевань, сопучи, через поріг. Уваливсь у хату да, розставивши руки, до його:

— А, бгатику! — і почав ціловатись. — Ну, — каже, — бгате, не вниз ідеш, а вгору. То був козак над козаками, а тепер іще став кращий!.. Меласю! — обернувсь до жінки. — От нам зятьок! Лесю, от жених тобі під пару, так-так! Га-га-га! Бач, бгате, який я чоловік? Сам набиваюсь із своїм добром. Так не бере ж бо ніхто, та й годі! Ходімо, бгате, в світлицю; нехай вони тут собі пораються. Жіноча річ коло печі, а нам, козакам, чарка та шабля.

Да, взявши Петра за руку, і потяг до світлиці. Обернувсь козак, переступаючи через поріг, — і серце в його заграло: Леся не спускала з його очей, а в тих очах сіяла й ласка, й жаль, і щось іще таке, що не вимовиш ніякими словами. Сподобавсь, видимо, козак дівчині.

— Ось подивись, дідусю, — каже Черевань, привівши Петра до божого чоловіка, — чи той се Шраменко, що переплив. Случ під кулями? Йй-богу, я й досі дивуюсь, що таке молоде, да таке сміле! Пробравсь у лядський табор, убив хорунжого й корогов його приніс до гетьмана. Що ж би тепер воно зробило!

Божий чоловік положив Петрусеві на голову руку да й каже:

— Добрий козак; по батькові пішов. Одвага велика, а буде довговічний, і на війні щасливий: ні шабля, ні куля його не одоліє, — і вмере своєю смертю.

— Нехай лучче, — сказав батько, — поляже од шаблі і од кулі, аби за добре діло, за цілість України, що ось розідрали надвое.

— Ну, годі ж, годі вже про се! — каже Черевань. — Ось я вам дам краще діло до розмови.

І дістав із полицки жбан, прехимерно з срібла вилитий і що то вже за приукрашений! Не жалували пани грошей для своєї пихи і потіхи. По боках бігли босоніж дівчата — інша і в бубон б'є; а зверху сидів, мов живий, божок гречеський, Бахус. Тим-то Черевань і звав сей жбан божком.

— Шкода мені, дідусю, твоєї темноти, — каже кобзареві. — Ось на лиш полапай, яке тут диво. Се я в Польщі таке собі доскочив.

— Суета суетствій! — каже той, усміхнувшись

— Ні, бгатику, не суета! Ось як вип'ємо з божка по кухлику, то, може, не так заговорим.

— Із божка! — каже Шрам. — Так отсей чортик зовється в тебе божком?

— Нехай він буде й чортик, — одвітує Черевань, — тільки кажуть, що в старовину у греків... Був народ греки, так, примірно, як ми тепер козаки... Народ непобідимий, — от що!.. Так у тих-то греків сьому божку, кажуть, була велика шаноба.

— А в тебе вже не така? — питає Шрам.

— Ні, — каже, — на мене він не нарікатиме, а от коли б ви його не зневажили.

І достав мальовану тацю, сріблом ковану. А на таці було намальоване таке, що всяке б засміялось. Жидок дає запорожцеві напитись горілки з барильця. Запорожець так і припав до барила, а жид — одно од страху, а друге од скнарості — держить та й труситься. А зверху і підписано: «*Не трусись, псяюхо: губи поб'єш!*» От на таку-то тацю поставив Черевань п'ять кубків-ріпок да й почав наливати якусь настойку з того божка.

— Се, бгатиці, — каже, — така в мене настойка, що мертвий устав би з домовини, якби випив добру чарку.

Да й обніс усіх; не минув і Василя Невольника, хоть той стояв собі оддалік, мов у монастирі служка перед ігуменом.

— Ну, бгате Михайле, — каже, повеселівши трохи од того трунку, Шрам, — загадаю ж я тобі про твого божка загадку: стоїть божок на трьох ніжках; король каже: «Потіха моя!», краля каже: «Погибель моя!»

— Ну, бгатику, — каже Черевань, — хоч убий, не второпаю. Дак, як як? Король на трьох ніжках, а краля каже: «Погибель моя?»

— Не король, а божок на трьох ніжках, як от і твій. Король каже: «Потіха моя!», краля каже: «Погибель моя!»

— А, пек же його матері, як мудро!.. Король каже: «Потіха моя!» Себто, бач, як чоловік уп'ється, то вже тоді кричить: «Я король!» А жінка: «Ох, погибель же моя! Де ж мені тепер дітися?»

— Якраз так! Тільки, братику, твоя жінка не злякалась би тебе, хоть би ти й королем ізробивсь!

— Іще не одгадав! — каже Черевань. — Ану ж ти сам!

— Мені не диво, а от якби ти показав свою премудрість!

— Моя премудрість, бгатику, — сказав Черевань, — знає тільки налити та випити; а там собі мізкуйте, як хот'я. На те ви попи, на те ви мужі совіта, на те ви народні голови.

— Не вадило б і не попам, — одвітує Шрам, — не вадило б і не мужам совіта знати, що король тут — тіло, а краля — так се душа. Тіло потішається, як чоловік зап'є, а душа погибає; от і все.

— Пгавда, бгатику, їй-богу пгавда! — сказав, похитуючи головою, Черевань. — Вип'єм же ще по кубку!

Аж ось увійшла до гостей Череваниха, молодиця свіжа й повновида, пряма, як тополя, — замолоду була дуже хороша. Підійшла до Шрама під благословеніє. Він її поблагословив, да, як пані була гожа, і вони ж таки давні приятелі, то ще схотів і попросту з нею привітатись, да й каже:

— Позвольте з вами привітатись, добродійко?

А вона каже:

— Да як же зволите, добродію!

Да й поцілювались любенько.

Тоді Череваниха ще обнесла гостей.

Черевань випив на радощах повний кубок, бризнув під стелю да й каже:

— Щоб наші діти отак вибрикували!

А Череваниха почала вести за чаркою розмову:

— Так отсе, — каже, — ви на прощу, панотче? Святе діло!.. От, моя дружино, — обернулась до чоловіка, — от як добрі люде роблять: аж із самої Павлочі їдуть молитись богу. А ми живемо ось під самим Києвом, да ще не були сю весну й одного разу у святих угодників. Аж сором! Да вже ж як собі хочеш, а в мене не дурно ридван наготовлений. Причеплюсь за пана Шрама, да куди він, туди й я.

— От божевільне жіноцтво! — каже Черевань. — Куди він, туди й я!.. А як же пан Шрам махне за Дніпро?

— То що ж? Я б не махнула? Доки сидіти нам у сьому воронячому гнізді? Ось уже которий раз

переказує мій брат, щоб приїхали до його в гості! І чому б не поїхати?

— Да, їй-богу, Меласю, — каже Черевань, — я рад би душею, коли б мене хто взяв та й переніс до твого бгата, під Ніжень. Кажуть, і живе добре — таки зовсім по-панськи. Не дурно його козаки прозвали князем.

— Отсе буцімби за достаток його князем зовуть! — перебила Череваниха. — У його жінка — княгиня з Волині, ляска. Як руйновали наші Волинь, так він собі вподобав якусь бідолашну княгиню; от і самого прозвали князем.

— Князь Гвинтовка! — зареготовавши, каже Черевань. — То були Вишневецькії та Острозькії, а тепер пішли князі Гвинтовки... Знай наших! А добра, кажуть, людина з тії княгині. Поїхав би до Гвинтовки хоч зараз, коли б не далеко!

Гуторять, попиваючи, аж ось — двері рип! І — так, як сонце засіяло: увійшла в світлицю Леся.

— От моя й краля! — каже Черевань, беручи її за руку:

В світлоньку входить,
Як зоря сходить.
В світлоньку ввійшла,
Як зоря зійшла...

А що, бгате? Чи нічим же похвалитись на старість Череваневі?

Нічого не сказав Шрам, тільки дививсь на Лесю.

А вона ж то стояла, підійшовши під благословеніє, хороша да прехороша! Іще трошки засоромилась перед поважним гостем, то й очиці спустила в землю, а на виду аж сієє. На диво була в Череваня дочка, да й годі. Тим-то Петро, як побачив, то й умер, дармо що видав доволі світу!

— Ну лиш, доню, — каже Черевань, — піднеси нам по кубку, як там кажуть, *із білих ручок*.

Леся поблагословила і піднесла. І що то вже, як хороше вдасться! Чи заговорить, чи рукою поведе, чи піде по хаті — усе не так, як хто інший: так усі й дивляться, і так усякому на душі, мов сонечко світить.

Випив старий Шрам *із білих рук* од Череванівни да й каже Череваневі:

— Ну, брате Михайле, тепер і я скажу, що є тобі чим на старість похвалитись.

А Черевань тільки сміється.

— А що ж, приятелю? — каже Шрам далі. — Хоть би мені годилось би про одно вже помишляти, да, може; тепер година щаслива; щоб її нам не занедбати — чи не оддав би ти своєї Лесі за мого Петра?

А Черевань йому:

— А чом же не оддав би, бгате? Нехай нашим ворогам буде тяжко! Хіба ти не Шрам, а я не Черевань?

— Так чого ж довго думати? Давай руку, свате! Да й подали собі руки, да й обнялись, да й поцілювались. Тоді за дітей, да й кажуть:

— Боже вас благослови! Поцілуйтеся, діти!

Петро од радості не знав, де він і стоїть, мов сон йому сниться! Про що він тільки подумав, зараз воно йому й єсть. А Леся чогось ніби злякалась да й каже:

— Татусю! Хіба ж ви не бачите, що не всі в хаті?

Обернувся Черевань — немає жінки. Аж ось вона знов увійшла в світлицю.

— Меласю! — каже Черевань. — Чи бачиш, що тут у нас діється?

— Бачу, бачу, пишний мій пане! — дала вона такий одвіт да зараз і взяла од його дочку за руку.

Глянув Петро: де ж та ласка у очах у Лесі? Де ж той жаль дівся, де ділось те, чого не вимовиш ніякими словами? Вона схилила головку на материне плече і перебирає в неї на шиї дукати, а на Петра й не гляне. Гордо піднялась її губка — не добрий знак для залицяння!..

— Ну, нічого сказати, панотче! — каже Череваниха Шрамові. — Швиденько ви добуваєте із своїм сином замки! От же ми вам доведемо, що жіноче царство стоїть кріпше над усі царства.

Черевань тільки сміявся.

А Шраму було не по нутру.

— Враг мене візьми, — каже, — коли з іншим замком не скоріш ісправишся, ніж із бабою! Тільки ж не знаю, що за одсіч ви нам ізробите? Чим я вам не сват? Чим син мій не жених вам?

Черевань, стоячи збоку, усе дививсь на Шрама, роззявивши рот, да слухав. Як же Шрам замовк, тоді він повернув шию до жінки, що то вона скаже.

А та вже тоді медовим голосом:

— Панотче, пане полковнику, приятелю наш любий! Нема на Україні чоловіка, щоб не знав, чого стоїть старий Шрам, і який старшина, який полковник

не оддав би дочки за твого пана Петра? Не к тому, панотченьку, тут річ. З дорогою душею раді й ми оддати за його свою дитину; тільки ж бо треба чинити таке діло по-християнськи. Наші діди й баби, як думали заручати дітей, то перше їхали з усею сім'єю на прощу до якого монастиря да молились богу. От бог давав дітям і здоров'я, і талан на всю жизнь. Се діло святе: зробімо ж і ми по-предківськи.

Знала Череваниха, що сказати: так і посадила Шрама, мов горщик од жару одставила.

— Ну, брате Михайле,— каже він Череваневі,— благословив тебе господь дочкою, да не обідив же й жінкою.

— Га-га-га! — каже Черевань.— Еге, бгате! Моя Мелася не зневажила б себе і за гетьманом.

— По сій же мові да буваймо здорові! — каже Череваниха, піднісни гостям по кубку.

— Щоб нашим ворогам було тяжко, як добре мовляє мій сват! — каже Шрам.

— А діти наші нехай отак вибрикують! — додав Черевань, бризнувши з кубка на стелю.

— Амінь! — каже Череваниха.

На тім і застряло сватанне. Старі вже більш і не згадували, бо і в Череваня, і в Шрама була така думка, що ще поспіють з козами на торг. Не так думав Петро: він зараз догадався, що Череваниха б'є на якогось іншого зятя, да й сама Леся їм гордує. І вже йому тоді здалось, що ні для чого більш і на світі жити; а на душі така пала туга, така печаль, що й сказати не можна!

Леся, викрутившись із того сватання, зникла з світлиці і не ввійшла на вечерю; а послі вечері зараз порозходились на спочинок.

Старого Шрама і божого чоловіка положили в світлиці, а Петро, по-козацьки, ліг у садку під чистим небом.

Не знаю вже, яковó-то йому після того сватання спалось. Як же вернувся вранці до світлиці, то божого чоловіка вже не було в компанії: поплентався дідусь іще до схід сонця із Хмарища. Усі повдягались у довгі подорожні сукні і ждали тільки старого Шрама. Той, стоя перед образом, дочитував своїх молитов. По стінах і по полицях у світлиці не видно було більш ні дорогої зброї, ні срібних кубків; бо в тую неспокійну старосвітщину, одлучаючись, не кидай було плохо дома нічого, а ховай по тайниках, по підземних скарбницях.

Старий Шрам звелів синові сідлати коні; як ось і Василь Невольник виїхав із-за садка з ридваном. Погодив тоді бог козакам надрать у своїх ворогів усячини, що не один старшина, мов який дука, їздить ридваном. Блищали мідяні, позолотисті герби на ридвані в Череваня; миготіла в очах дорога горизонтальна — леви, струсеві пір'я, булави з бунчуками а тих, може, перевелось і кодро, що сими гербами величались...

Мати з дочкою сіли в ридван, а Черевань не покидав-таки козакування — поїхав на прощу верхи. Шрам із ним держав перед того поїзду.

Петро хотів їхати поруч із верховими, да й сам не знав, як оставсь коло ридвана, мов прив'язаний. Їде сердега мовчки і голову понурив. Далі, надумавшись, і каже:

— Паніматко! Учора діло пішло було на лад, да й розв'язалось із твоєї ласки. Не по правді ви із своєю Лесею робите. Я до вас із щирим серцем, а ви до мене з хитрощами. Лучче б уже одрізати попросту, да й годі. Ну, що в вас на мислі? Скажи, паніматко, щиро, чи думаєш ти оддати за мене Лесю, чи в тебе другий єсть на прикметі?

— І єсть, і нема; і нема, і єсть,— каже, сміючись, Череваниха.

— Що отсе в вас за загадки? — аж скрикнув з досади Петро. — Уже коли рвати, то рви, не дьоргавши! Скажи мені, паніматко, щиро, кого ви собі маєте на думці?

— Е, паниченьку! — каже Череваниха. — Потривай-бо трошки: ще рано брати нас на ісповідь!

Замовк Петро, понурив голову, а на виду поблід, мов хустка: доняла йому до живого Череваниха. Вже й сама Леся, зглянувши на матір, похитала головою.

Усміхнулась горда мати да й каже:

— Ну, козаче, коли вже тобі так пильно припало, то от тобі уся історія. Леся моя родилась у чудну планету; ще як я нею ходила, приснився раз мені сон дивен-дивен на прочудо. Слухай, козаче, та на ус мотай. Здалось мені, ніби посеред поля могила; на могилі стоїть панна, а од панни сяє, як од сонця. І з'їжджаються козаки і славні лицарі з усього світу — од Подоля, од Волині, од Сівери і од Запорожжя. Вкрили, бачся, все поле, мов маки зацвіли по городах, вкрили да й стали битись один на один, кому буде та ясна

панна. Б'ються день, б'ються другий, — як де не взявсь молодий гетьман на коні. Усі склонились перед ним, а він до могили — да й поняв ясную панну. Такий-то був мені сон, козаче! Проходить день, другий — ніяк його не забуду. Ударилась я до ворожки. Що ж ворожка? Як ти думаєш?

— Я думаю тільки, — каже Петро, — що ти, пані-матко, з мене глузуєш, от і все!

— Ні, не глузую, козаче. Слухай да на ус мотай, що сказала ворожка. «А що ж, — каже, — пані, сей тобі сон пророкує дочку із зятем. Дочка в тебе буде на весь світ красою, а зять — на весь світ славою. Будуть із'їжджатись з усього світу пани й гетьмани, дивоватимуться красі твоєї доні, дароватимуть їй срібло-злото, та ніхто її не обдарує краще од судженого. Суджений буде ясен красою між усіма панами і гетьманами; замість очей будуть зорі, на лобу — сонце, на потилиці — місяць». Так промовила мені, віщуючи, стара бабуса. Як ось, справді, дав мені господь дочку — справдилось бабусине слово: нівроку їй, не послідуша між дівчатами. Трошки згодом зашуміло по Україні, закипіло, мов у казані, і стали з'їжджатись у Київ пани да гетьмани — справдилось друге бабусине слово. Усі дивовались на мою дитину, дарували їй сережки, дорогі перстені; тільки ж ніхто так не обдаровав її, як той гетьман, що мені снівся. Дорожчий над усі подарунки був його подарунок, і кращий над усе панство і лицарство був молодий гетьман: замість очей — зорі, на лобі — сонце, на потилиці — місяць. Справдилось ще раз ворожчине слово. Усіх панів і гетьманів затемняв він красою. І говорить мені: «Не отдавай же, пані-матко, своєї дочки ні за князя, ні за лицаря; не буду женитись, поки виросте — буду їй вірною дружиною». Дай же, боже, і ти, мати божа, щоб і се справдилось на щастє й на здоров'є!

Тут саме виїхали вони із-за гори. Перед ними так і заблищало, так і замиготіло, так і замережило церквами, хрестами, горами і будинками. Святий город сіяв, як той Єрусалим. Сонце ще не піднялось високо; так не то що церкви й хоромини, да й зелені сади, і все, що загледіло око в Києві, усе горіло, мов парча золототканая.

Прочане перехрестились і сотворили молитву. А Петро їде собі і не бачить, і не чує нічого: так опентала його Череваниха.

IV

Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Києве! Бо й велика слава не раз тебе осіяла, і великії злигодні на тебе з усіх боків збирались... Скільки-то князів, лицарства і гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави; скільки-то на твоїх улицах, на тих старосвітських стогнах, на валах і церковних цвинтарях пролито крові християнської! Уже про тих Олегів, про тих Святославів, про тії ясири половецькії нічого й згадувати. Ту славу, тії злигодні вибила нам із голови безбожна татарва, як уломився Батий у твої Золоті ворота. Буде з нас і недавніх споминок про твою руїну.

Ще ж от і дванадцяти літ не налічив Шрам, як у той нещасливий Берестецький рік прийшов до Києва Радзівілл із литвинами, усе попалив і пограбував, а міщане, сівши на байдаки, мусіли до Переяслава втікати.

Та люта пожежа ще не зовсім загладилась: куди не кинь оком, усюди виден був по їй прослідок. На коморах, на станях, на огорожах, поміж свіжим деревом чорніють колодки, а інде гарний колись сад стоїть пустирем незагороджений; на спустошалому дворищі стирчать тільки печі да ворота; а де чи ділованне, чи щит над ворітьми, чи яка хоромина, то все те нове, ще й дерево не посиніло.

Смутно було дивитись Шрамові на тії признаки пожежі. Тільки й краси було в Києві, що церкви божі, да городи з червоними маками, да ще тії гори крутоярі, з зеленими покотами.

Тоді ще трохи не весь Київ містився на Подолі; Печерського не було зовсім, а Старий, або Верхній, город після Хмельниччини безлюдовав. Де-не-де стояли по Подолу кам'яниці; а то все було дерев'яне: і стіни з баштами круг Подолу, і замок на горі Киселівці. Улиці були узенькі, плутались то сюди, то туди; а інде замість улиці майдан, і ніхто його не забудовує, і нічого на йому нема, тільки гуси пасуться.

Ідуть наші прочане по тих закоулках, аж дивляться — посеред улиці збились вози у купу. Шрам послав сина прочистити дорогу. Поскочив Петро до возів; гляне, аж за возами, коло хати, перед ганочками, сидить юрба людей. Посередині килим, на килимі пляшки, чарки і всяка страва.

Петро зараз догадався, що се, мабуть, чоловікові дав бог родини абощо, так на радощах частує всякого, хто б не йшов або їхав улицею. Юрба гостей зібралась уже чималенька, і все були міщане. Знаті були міщане раз уже з того, що не носили шабель, — тільки ніж коло пояса: одні пани да козаки ходили при шаблях. А вдруге, знаті були з того, що підперізувались по жупану, а кунтуші носили наопашки (тоді було коли не пан або не козак, то по кунтушу й не підперізуєш, щоб інде носача не втерто). Іще ж із того були вони знаті, що не важились ходити у кармазинах: ходили тоді в кармазинах тільки люде значні да шабльовані, а міщане одягались синьо, зелено або в горохвяний цвіт; убогії носили личакову одіжку. Через те козаки дражнять було міщан *личачами*, а міщане дражнили козаків *кармазинами*.

Гості сиділи за трапезою не мовчки: балакали таки й геть-то голосненько, що Петро мусив добре гукнуть через вози «Добридень». Обернулось тоді до нього дві чи три голови.

— Пане господарю! — каже. — І ви, шановная громадо! Просить паволоцький Шрам пропуску через табор.

Скоро назвав Шрама, зараз деякі повставали да й дивляться; а господар пізнав Петра да й каже:

— Де ж той Шрам? Це хіба десята доля старого Шрама.

— Де тобі десята! — підхопили, шуткуючи, гості. — Хіба сота!

— І сотої нема! — закричали усі гурбою. — Хоч тисячу таких красних жупанів ізложи докупи, то все-таки не буде Шрам!

Усі були раді з такої вигадки; інші аж реготали: клюкнули вже зранку добре. Як ось під'їхав і сам Шрам. Скоро загледіли його сиву бороду, зараз вози поодкочували геть і повиходили до його назустріч. Господар із пляшкою й чаркою попереду.

— От наш старий Шрам! — кричали міщане. — От наш батько!

— Що се, Тарасе? — каже тоді Шрам господареві (а господар колись був у охочих козаках у Шрама сурмачем). Супротив кого се ти заложив такий табор? Здається ж, тихо на Україні?

— Де тобі тихо, пане полковнику чи панотче?.. Я вже не знаю, як тепер тебе й величати, — каже

Тарас Сурмач.— Де тобі тихо? Сьогодні народивсь у мене такий лицар, що аж земля затрусилась. Дав мені бог сина, такого ж, як і я, Тараса. Коли миш голови не одкусить, то й він по-батьківськи трубитиме козакам на приступи; та й тепер уже трубить на всю хату.

— Нехай велик росте да щаслив буде! — каже Шрам.

— Чим же тебе шанувати, вельможний пане?

— Нічим не треба, Тарасе.

— Як то нічим? — здивовавшись, каже Сурмач.— Хіба зарок положив?

— Не зарок, Тарасе, а, прибувши до Києва, всяк християнин повинен перше поклонитись церквам божим.

Не таківський же був і Тарас, щоб угомонивсь одразу.

— Добродію мій,— каже,— любезний! Коли б я знав, що така мені на старість буде честь од пана Шрама, то враг мене візьми, коли б я засурмив вам хоч на один приступ! Хіба ж ти не рад моєму Тараскові, що не хочеш попорськати його пелюшок? Тобі, мабуть, байдуже, чи виросте з його добрий козак, чи закорявіє, як жидовча!

-- Рад я йому з щирого серця,— каже Шрам,— пошли йому, господи, щастє й долю; тільки ж не та пора тепер, щоб гуляти напідпитку.

— Та на добре діло, добродію, завжди пора. Дивись, скільки возів коло хати! Ніхто не одцуравсь моєї хліба-солі. Інший на ярмарок брався, інший у гай по кілле, інший з пашнею до млина; та отже коли припало пильне діло, що треба привітати нового чоловіка, то нехай ярмаркує собі хто хоче, нехай свині лаять у город, а жінка рве на собі волоссе,— тут ось треба запобігти, щоб новому чоловікові не гірко було на світі жити. А то скаже: «От у мене батько такий-сякий був! Поскупивсь ісправити як слід родини, а тепер і їж хліб пополам із слізьми!»

— Одумайся, бога ради, Тарасе! — каже Шрам (уже йому докучило слухати п'яне верзяканне).— Чи до речі ж осе чоловікові, приїхавши до церков божих, до мощей святих, застряти на хрестинах?

— Та що ти, куме, коло нього панькаєш? — сказав хтось ізбоку товстим голосом.— Хіба не знаєш, що се таке? Знай нас, панів! От воно що! Сказано —

кармазини. Себто вже наш брат їм не кунпанія, — от воно що!

Як сказав, то наче іскру в порох укинув. Усі так і загорілись, бо міщане вже давно на городове козацтво да на старшину важким духом дихали.

— Е, пек же його матері! — закричало десятеро разом. — Так ми тільки тоді кунпанія кармазинам, як треба виручати їх із-під кормиги лядської?

— Пхе, — каже господар, — якого ж чорта нам коло них панькати?

— К дияволу кармазинів! — загукала громада, роздрочившись, як бугаї. — Вони тільки вміють бряжчати шаблями; а тоді де були сі брязкуни, як безбожний Радзівілл загуркотав із гармат у городські ворота?

Закипів же й Шрам, почувши такі речі.

— А ви ж, — каже, — прокляті салогуби, де тоді були, як ляхи обгорнули нас під Берестечком, мов горщик жаром? Де ви тоді були, як припекли нас з усіх боків, що трохи не половина війська википіла? Ви тоді бряжчали не шаблями, а талярами да дукастами, що понабирали од козаків за гнилі підосви да діряві сукна! Га! А Радзівілл прийшов, так ви, окаянні, не одвітовали йому й разу з гармати! Плюгавії страхополохи! Оддали самохіть Радзівіллові місто і, як тії баби, заголосили: «Згода!» Як же запалав Київ да почали литвини душити вас, що овечок, так хто підскочив до вас на підмогу, коли не козаки? Бідолаха Джеджелій із жменею тих сіромах улетів у Київ, як голуб у гніздо за шуляком; а ви підперли його, зайці нікчемнії? Дурень покійник був! Я не Литву, я вас би сік да рубав, бісові діти! Я вас навчив би боронити, що одвоювали вам козаки!

— Який гаспед одвойовував наше добре, опріч нас самих? — кричали міщане. — Одвоювали козаки!.. Та хто ж були ті козаки, коли не ми самі? Се то тепер, з вашої ласки, не носимо ми ні шабель, ні кармазину. Козацтво ви собі загарбали, самі собі пануєте, ридванами їздите, а ми будуй власним коштом стіни, палісади, башти, плати чинш, мито і чорт знає що! А чом же би і нам по-козацьки не причепити до боку шаблі та й не сидіти, згорнувши руки?

— Козаки сидять, згорнувши руки! — каже Шрам. — Щоб ви так по правді дихали! Коли б не козаки, то давно б вас чорт ізлизав, давно б вас досі ляхи з недоляшками задушили або татарва погнала до

Криму! Безумнії глави! Да тільки козацькою одвагою і держитесь на Україні предся Русь і благочестива віра! Дай їм усім козацьке право! Сказали б ви се батьку Богданові: він би якраз потрощив об ваші дурнії голови свою булаву! Де в світі видано, щоб увесь люд жив при однаковому праві? Усякому своє: козакам — шабля, вам — безмін да терези, а поспільству — плуг да борона.

— Коли усякому своє,— каже Тарас Сурмач (а пляшкою махає так, що аж горілка длеться),— коли усякому своє, то чом же нам шаблю і козацьку волю не назвати своєю? У козаків не ставало війська,— ми сіли на коні; у козаків не було грошей,— ми дали їм і грошей, і зброю; укупі били ляхів, укупі терпіли всякі пригоди, а як прийшлося до розквітання, то козаки zostались козаками, а нас у поспільство повернено! Що ж ми таке? Хіба ми не ті ж козаки?

— Хіба ми не ті ж козаки? — підхопила громада, позакладавши із зневагою руки за пояси.— Хто жив із нами запанібрата, дак тепер гордує нашим хлібом-сіллю!

Шрам не раз починав говорити, так куди! Галас той так і покривав слова його.

— Та постривайте, постривайте, пани кармазини,— гукнув один товстопикий синьокаптанник,— швидко ми вам хвоста вкрутимо! Не довго гордуватимете нами! Налетять зозулі, що нас не забули... Добрі молодці не дадуть нам загинути. Справимо ми вам *чорну раду*; тоді побачимо, хто яке матиме право!

— Ого,— каже Шрам,— он воно куди діло хилиться!

— А то ж як? — кажуть, стоячи козирем, міщане.— Не все тільки козакам на радах орудувати. Схаменулись і на нас січові братчики.

Да й оглянулись на чубатого запорожця. Запорожець сидить коло хати, да мов і не він, мов і не чує, що круг нього наче море грає.

— Еге-ге! — каже тоді Шрам.— Так се із Низу такий вітер віє!

Да й догадавсь, що вже вогню підложено, уже тільки роздуть, то й зніметься пожежа по всій Україні. Серце в його зомліло, як зміркував собі, що то з того може за лихо уродитись! Де ділась зараз і вся досада на міщан!

— Шановна громадо! — каже. — Не думав же я й не гадав, щоб кияне пошановали отак мою старість! Чи давно ж ми були в вас із батьком Хмельницьким? Тоді ви з хлібом-сіллю виходили до нас назустріч, з плачем і радістю нас привітали; а тепер ось старого Шрама, що поруч їхав із батьком Богданом, так зневажаєте!

— Панотченьку ти наш коханий! — каже йому Тарас Сурмач, бо зараз така мова його вгамовала. — Хто ж тебе зневажає? Чи се ж проти тебе, батьку, говориться? Є такіі, що душать нас, узявши за шияку; а ти зроду нікому злого не заплідяв. Не вважай на їх галас. Мало чого не буває, що п'яний співає! Ідь собі з богом, поклонись церквам божим, та й за нас, грішних, прочитай святу молитву.

А Черевань тим часом усе ждав, поки замовкнуть, бо не любив ніяких сварок; да ото, як побачив, що вже почав той гомін утихати, виїхав із-за Шрама да й каже:

— Казнає за що ви завелись оце, бгатці! Дайте тільки заглянуть нам хоч у одну церкву, а тоді я отут із вами сяду і вже не знаю, хто переп'є мене в Києві, опріч пана війта.

Міщане вже взяли своє: зогнали трохи криком серце; а Череваня таки й любили, і шановали, бо був козак друзяка: уже кому чи яка нужда, чи що, то зарятує й визволить. От і давай уже хоть коло сього леститись.

— Оце, — кажуть, — пан, так пан! Дай, боже, і повік таких панів! Нема в нього ні крихти гордості!

— За те ж йому господь дав таку золоту й панію, — казали деякі.

— За те ж йому дав і дочку краще маку в городі, — добавляли ще іншіі.

— Ну, пропустіте ж нас, коли так, — каже Шрам.

— Пропустімо, пропустімо ясних панів! — сказав Тарас Сурмач да й розтовпив своїх гостей.

Розступились і дали проїхати верховим і ридванові.

Довго їхав Шрам, понуривши голову: тяжко стало старому на душі. Далі здихнув важко, од серця, да й каже, так ніби сам до себе:

— Вскую прискорбна еси, душе моя, і вскую смущаєши мя? Уповай на господа!

А Черевань, їдучи поруч, прислухавсь, що він собі мимрить.

«Е,— думає,— отже, мабуть, вражі личаки справді допекли йому. Треба його розважити».

— Бгате,— каже,— Іване! Удар ти лихом об землю! Чого-таки тобі журитись?

— Як чого? — каже Шрам,— хіба не чув, що на умі в сих мугирів? Задумали чорну раду іродові душі!

— Та враг їх бери з їх чорною радою, бгате!

— От тобі на! А хіба ж ти не бачиш, звідки сей вітер віє? Се вже коїть не хто, як проклятуший Іванець із низовими комишниками. Так хіба нам сидіти згорнувши руки, коли огонь уже підложено і ось туж-туж пожежа схопиться по Україні!

— А що нам, бгате, до України? Хіба нам нічого їсти або пити або ні в чому хороше походити? Слава тобі, господи, буде з нас, поки нашого віку! Я, бувши б тобою, сидів би лучче дома та їв би хліб-сіль з упокоєм, аніж мені битись на старість по далеких дорогах та сваритись із міщанами.

— Враг возьми мою душу,— закричав із серця Шрам,— коли я ждав од Череваня такої речі! Ти Барабаш, а не Черевань!

Що ж би ви думали? Черевань так і помертвів од сього слова.

— Що ж оце ти сказав, бгатику? — ледві промовив через силу.

— Те,— каже,— що, так як Барабаш казав Хмельницькому:

Ми дачі не даєм,
В військо польське не йдем:
Не лучче б нам з ляхами,
Мостивими панами,
Мирно проживати,
Аніж піти лугів потирати,
Своїм тілом комарів годувати?

Так оце й ти говориш. Нехай гине отчизна, аби нам було добре! Нема ж тобі тепер у мене й другого прізвища, як Барабаш!

— Бгате Іване! — каже Черевань, а сам аж тремтить. — Років десять назад правовався б ти зо мною за се порохом та кулею. Тепер я вже не той, тільки ж нехай враг возьме мою душу, коли я хочу зостаться з таким паскудним прізвищем. Покажу я тобі, що я не Барабаш; їду з тобою за Дніпро так, як от сиджу на коні,— з жінкою, з дочкою і Василем Невольником, і хоч би ти, як кажеш, для отчизни кинувсь із мосту в воду, то й я за тобою.

— Отсе так по-козацьки! — казав Шрам, да аж печаль свою забув, як побачив, що в Череваня ще не зовсім заснуло козацьке серце. — Дай же, — каже, — руку да обіщайсь от перед братством Сагайдачного, що держатимешся за мене у всякій долі.

— Даю і обіцяю, бгате! — каже Черевань, сміючись: рад був, що розважив Шрама.

Тут вони саме прибули до братства, що на Подолі.

— Ходімо ж, — каже Шрам, — да помолимось, щоб господь допоміг нам у нашому доброму ділі.

V

Рідко, може, єсть на Україні добра людина, щоб ізжила вік, да не була ні разу в Києві. А вже хто був, то знає Братство на Подолі, знає ту високу з дзигарками дзвіницю, муровану кругом ограду, ту п'ятиголову, пишно, з переднього лиця, розмальовану церкву, тії високі кам'яниці по боках. От же років за двісті назад, тоді, як отой-то Шрам був у Києві, все те було інше. Тоді ще стояла дерев'яна церква гетьмана Петра Сагайдачного, і ограда, і дзвіниця, і всі братські школи, — усе те було дерев'яне. Усередині в монастиреві стояв тоді густий старосвітський сад. Була то колись благочестива пані Ганна Гулевичівна, що подарувала на братство свій двір із садом; і на тому-то дворі гетьман Сагайдачний церкву збудовав і монастир братський з школами устроїв, щоб теє братство дітей козачих, міщанських і всяких учило, людям у темноті розуму загинути не давало.

Постоявши прочане наші в церкві, подали срібла панотцям братським на школи і прогаялись геть-то, оглядуючи монастир. А було тоді на що там задивитись. Придавсь один чернець на мальованне і пообмальовував не то церкву, да й саму ограду округи Братства, що вже де на яку дивовижу, а в Братство миряне йшли дивитись на мальованне. Що тільки в Біблії прописано, усе чернець той мов живе списав скрізь по монастиреві. То ж святе саме по собі, а то таки й наше козацьке лицарство було там скрізь по ограді помальоване, щоб народ дививсь да не забував, як колись за батьків та за дідів діялось.

Був там намальований і Нечай, і Морозенко. Круг його горять костьоли й замки, а він січе-рубасє, топче

конем ляхів з недоляшками. Іще й підписано: «*Лицар славного війська Запорозького*»; а над ляхами: «*А се проклятуці ляхи*». Знаєте, тоді ще Хмельниччина тільки що втихла, так любив народ, дивлячись, споминати, як наші за себе оддячили. А ченці собі любили мирянам у голову задовбувати, що нема в світі ворога над католика. Пали, рубай його, вивертай з коренем, то й будеш славен і хвален, як Морозенко.

Був там і козак Байда, що висів ребром у турків на гаку, а не зламав своєї віри. Так і те все там помальовано, щоб усяке знало, які то колись були лицарі на Україні.

Був і Самійло Кішка, що й досі про його співають кобзарі, як він попавсь у турецьку неволю і п'ятдесят чотири роки був на галерах у кайданах, за замками, як йому господь допоміг і себе, і товариства півчвартаста визволити і як, узявши ту галеру, приплив до козаків і корогви хрещаті давні у кишені козакам привіз — не зневажив козацької слави.

Дивляться наші на тіі намальовані дива, доходять уже до дзвіниці, аж слухають — за огорою щось гуде, стугонить, наче грім гримить оддалекі, і музики грають.

— Се, — каже ченчик, що проводжав їх по монастиреві, — се добрії молодці-запорожці по Києву гуляють. Бачте, як наші бурсаки-спудеї біжать за ворота? Жодною мірою не вдержиш їх, як зачують запорожців. Біда нам із сими іскустителями! Наїдуть, покрасуються тут, погуляють; дивись — половина бурси і вродиться за Порогами.

Тим часом музики, галас і тупотня підходили все ближче. Люде один одного пхає та біжать дивитись на січових гуляк. Тільки й чути: «Запорожці, запорожці з світом прощаються!»

Що ж то було за прощання з світом? Була то в запорожців гульня, на диво всьому мирові. Як доживе було которий запорожець до великої старості, що воювати більш не здужає, то наб'є черес дукатами, да забере з собою приятелів душ тридцять або й сорок, да й іде з ними в Київ бенкетувати. Дома, у Січі, ходять у семряжках да в кажанках, а їдять мало не саму соломаху, а тут жупани на їх будуть лудани, штани із дорогої саети, горілка, меди, пива так за їми в куфак і їздять, — хто стрінеться, усякого частують. Тут і бандури, тут і гуслі, тут і співи, й скоки, і всякі викрутаси.

Отсе одкуплять було бочки з дьогтем да й розіллють по базару; одкуплять, скільки буде горшків на торгу, да й порозбивають на череп'є; одкуплять, скільки буде маж із рибою, да й порозкидають по всьому місту: «Їжте, люде добрії!»

А погулявши неділь ізо дві да начудовавши увесь Київ, ідуть було вже з музиками до Межигорського Спаса. Хто ж іде, а хто з прощальником танцює до самого монастиря. Сивий-сивий, як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує, попереду йдучи, запорожець; а за ним везуть боклаги з напитками і всякі ласощі. Пий і їж до своєї слобості, хто хочеш.

А вже як прийдуть до самого монастиря, то й стукає запорожець у ворота.

- Хто такий?
- Запорожець!
- Чесо ради?
- Спасатися!

Одчиняться ворота, він увійде туди, а все товариство і вся суета мирська, з музиками, і скоками, і солодкими медами, останеться за ворітьми. А він, скоро ввійшов, зараз черес із себе і оддає на церкву, жупани кармазинові з себе, а надіне волосяну сорочку да й почав спасатися.

Так-то розказують старі люде про тих прощальників.

От же й тепер, перед Шрамом да Череванем, висипали вони з улиці, як із рукава, танцюючи. Чуприндирі такі, що любо глянути. Ідучи мимо церкви, покладали хрести, били поклони, да знов, схопившись, навприсядки, да через годову, да колесом! А бурсаки, повибігавши за ограду, дивляться на них да й плачуть.

— Не плачте, дурні! — кажуть їм запорожці. — Дніпро тече просто до Січі...

Дома в себе вони, кажу, ходять було у дьогтяних сорочках да в дірявих кожухах-кажанках, а тут повбирались у такі жупани, що хоть би й гетьманові, — і все, щоб тільки показати перед миром, що запорожцю тії сукна й блаватаси все одно, що й семряга. Зараз, чи калюжу вбачить де на дорозі, так у калюжу й лізе в кармазинах; чи ширітвас дьогтю зуздрить, так і вскочить туди з сап'янцями. Химерний дуже був народ!

Шрам хоть і сердивсь на запорожців, да й сам не постеріг, як задививсь на них. Добрії молодці багато інколи діяли людам шкоди по Вкраїні, да, мимо того,

якось припадали до душі всякому. Не раз доводилось мені самому слухати, як інший дід, споминаючи їх пакості, зачне було їх коренити, а далі як заговориться, як забалакається про їх звичаї да ходи, то й сам не знає, чого йому й жаль стане сіромах, і зачне сива голова гуторити про них, як про своїх родичів. Чим же то, чим тії запорожці так припадали до душі всякому? Може, тим, що вони безпечне, да разом якось і смутно дивились на божий мир. Гуляли вони і гульнею доводили, що все на світі суєта одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали, як полу-ву. Може, тим, що Запорожжє іспоконвіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковичні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї вогонь. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!

Черевань, дивлячись на тії скоки й викрутаси, аж ногою притупував, узявшись у боки.

— От, бгате,— каже Шрамові,— де люде вміють жити на світі! Коли б я був не жонатий, то зараз би пішов у запорожці!

— Не знать, що ти провадиш, свате! — дав йому одвіт Шрам. — Тепер чесному чоловікові стид мішатись між сі розбишаки. Перевернулись тепер уже кат знає на що запорожці. Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів; а тепер хто йде на Запорожжє? Або гольтяпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там окаянні в Січі да тільки п'янствують, а очортіє горілку пити, так і їде в городи да тут і величається, як порося на орчику. Цур їм із їх скоками! Поїдьмо боржій у Печерський, а то не застанем на службу.

Коли ж тут хтось із-за плечей:

— Овва!

Обернувсь Шрам, аж у його ззаду стоїть запорожець у кармазинах; стоїть і сміється.

— Овва,— каже,— і оце б то наче й правда, а воно зовсім брехня.

— Іроде! — не стерпівши, гукнув на його Шрам; да, схаменувшись, де він, зараз і переміг себе. — Цур тобі,— каже,— опріч божого дому!

Да скорій до коня, да й поїхав. Черевань із Петром за ним.

Череваниха теж поспішала до ридвана, бо до запорожця пристав другий братчик, і хоть нічого їй не сказали, да поглядали на Лесю так хижо, як вовки на ягницю.

Первий запорожець був здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за ухо, як кінська грива; уси довгі, униз позакручвані, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні, густії брови аж геть піднялись над тими очима, і — враг його знає — глянеш раз: здається, супиться; глянеш удруге: моргне довгим усом так, наче зараз і підніме тебе на сміх. А другий був молодий, високий козак, тільки щось азіатське; зараз і видно, що не нашого поля ягода, бо до Січі сходились бурлаки з усього світу: прийде турок — і турка приймають; прийде німець — і німець буде запорожцем, аби перехрестивсь да сказав: «Вірую во Христа Ісуса; рад воювати за віру християнську».

Зрадовалась Череваниха, як наздогнала своїх, мов слобонилась од якої напасті. От і поїхали всі через Верхній город, а далі Михайлівською стежкою через Євсійкову долину, на Печерську гору. А по Печерській горі росла тоді скрізь дика пуща. Дорога через ту пущу була дуже трудна: то крутилась поміж деревом, то спускалась у байраки, то обходила кудлатії кучуруги. Ридван, що дальш, усе одставав од верхових; а Петро, послі тих чудних Череванишиних речей, не державсь уже жіночого боку. Остались наші прочанки тільки з Василем Невольником.

Аж ось з обох боків дороги закопотіли коні, затріщало сухе гілля під копитами, і показалися крізь зелену ліщину кармазини. Їх наздогнали запорожці, — тих двоє, що одрізнилися коло Братства од прощальників.

Череваниха з дочкою самі не знають, чого злякались. Бо сі гультяї їдуть не по-людськи: не глядять і дороги, а так куди здря і мчаться по гаю; тільки все крутяться поміж деревом коло ридвана; не попереджують і ззаду не остаються. А коні наче знають, чого сим шибайголовам хочеться: скачуть, як кози, то сюди, то туди поміж кущами. Аж страшно було дивитись, як та дика степова животина дряпається копитами на кручу, то отсе з кручі кинеться в провалле, і не видно

її стане, тільки глухо тупотить і хропе у байраці. Наші не раз уже думали, що кінь перекинувся назад і задавив їздця під собою; аж ось їздець, як вихор, вискочить знов на кучугуру да й заграє на сонці кармазинами.

Так, поринаючи да крутячись, мов не перед добром, запорожці перекликались через дорогу, як хижії орли, і повели таку розмову, що в наших прочанок і душі не стало.

— От, брате, дівка! — гукне один. — Нехай я буду шмат грязі, а не лицар, коли я думав, що є на світі таке диво!

— Еге, є сало, та не для kota! — озветься другий через дорогу.

— Чом же не для kota? Хочеш, зараз поцілую!

— А як поцілують коло стовпа киями?

— Що мені кий! Та нехай мене хоч зараз рознесуть на шаблях!

Леся боялась, щоб справді він не напавсь на неї; аж тут на дорозі байрак. Запорожці так і кинулись туди, як тії демони.

— Василю! — каже тоді Череваниха. — Куди отсе ми заїхали? Що отсе з нами буде?

— Не бійся, пані, — каже, всміхнувшись, Василь Невольник. — Добрі молодці тільки жартують. Вони зроду дівчат не займають.

А Череванисі щось дуже сумно. Звеліла їхати швидше, щоб наздогнати своїх. Як ось запорожці знов по боках дороги. Жупани позабризували в грязь у байраці, да їм про те байдуже.

— Гей, брате Богдане Чорногоре! — гукне знову старший. — Знаєш, що я тобі скажу?

— І вже!.. Путнього не скажеш, прилипнувши до баби.

— От же почувеш од мене таке, що аж оближешся!

— Ого!

— І не ого! Ось слухай. Хоч Січ нам і мати, а Великий Луг батько, да для такої дівчини можна покинути і батька, й матір.

— Чи вже б то?

— А то що хіба?

— Куди ж тоді?

— Ова!

Тут запорожці знов ізчезли, як мара. Мати й дочка думали, що в їх і справді щось недобре на думці; а Василь Невольник похитав головою да й каже:

— Що за любий народ оці братчики! Ох, був і я колись таким вигадчиком, поки літа не приборкали та проклята неволя не примучила! Гасав і я, як божевільний, по степах за кабардою; вигадував і я усякі вигадки; знали й мене у *городах* і на *степях*, знали мене шинкарі й музики, знали пани й мужики, знало лицарство й хлібороби!

— Ще я не таке скажу тобі! — гукнув, як із бочки, запорожець.

— Було б з тебе й сього, — одвітовав другий, — якби почув батько Пугач: одбив би він у тебе хутко до баб охоту!

— Ні, таки справді, Богдане. Який враг шуткуватиме, як увіп'ються чорні брови, наче п'явки, у душу? Хоч так, хоч с'як, а дівчина буде моя! Чи знаєш що?

— А що?

— Подивитися б, що там у вас за гори!

— Отакої!

— Такої, брате. Нехай не дурно запрошував ти мене до своїх воювати турка. Коли хоч, ухопимо *дівойку*, та й гайда в Чорну Гору!..

— І ти оце по правді говориш?

— Так по правді, як я Кирило Тур, а ти Богдан Чорногор. З такою дівкою за сідлом помчався б я хоч і к чорту в зуби, не то до чорногорців.

Отак тії каверзники змовлялись уочевидьки на гвалтовний учинок, і ніхто не розібрав би, що справді в їх на думці. Шалений був народ! Усе йому дурниця: чи жити, чи вмерти — йому байдуже; що людям плач, те йому іграшка. Тим-то Череваниха й боялась, щоб лукавий не підкусив паливод на яку пакость. Аж ось стали наздоганяти своїх. Запорожці бачать тоді, що ба! Да й зникли з очей, як той сон, що чоловік жахається, мучиться, коли ж гляне — аж і нема нічого.

VI

Хто б то мав таке слово пишне да красне, щоб так, як на картині, змальовав той монастир Печерський? Щоб хто й не був ізроду в Києві, так щоб і той, читаючи, мов бачив на свої очі тії муровані огради, ту висоценну дзвіницю, тії церкви під золотом та під скульптурою? Се ж то воно так тепер; а років двісті назад треба було слова тихого, понурого, щоб розказати, як

тоді знаходивсь монастир Печерський. Далось і йому ознаки батіївське лихоліття. Велика церква, що прописана в літописях «небесі подобною», зруйнована була по вікна. Хоть же князь Олелькович Симеон підняв її знов із руїн, тільки далеко їй було до стародавньої ліпоти. Не було ні срібла, ні золота, що тепер сіяє по Лаврі всюди; усе було тоді убогенько.

Е, да були скрізь по стінах у Великій церкві помальовані князі, гетьмани, воеводи благочестивії, що тую церкву боронили й підпирали. Тепер би дорого дали ми, щоб їх уздріти! А внизу, поуз стін, скрізь були надгробки тих великих людей, того лицарства православного. І того нічого вже немає!..

Вистоявши службу, Шрам ходив із своїми од одного надгробка до другого. Тут читав, що отакий-то «Симеон Лико, муж твердий вірою і хоробрий, почив по многих славних подвигах». А там — буцім озивавсь до його з того світу пишний князь золотими словами: «Многою сіяв я, — каже, — знатністю, властію і доблестію, а як умер, так з убогим старцем зрівнявся і за широкі свої лани сім ступнів землі взяв. Не дивуйся, — каже, — тому, читачу, бо й тобі те ж буде: нерівними на світ народжаємось, а рівними вмираємо!» А там іще який-небудь пан просить, хто читатиме підпис, то промов, каже, ідучи мимо, благає слово: «Боже! Милостив буди душі раба твого». Хто б і неписьменний був, так, дивлячись тільки на ті шаблі, на ті панцирі, бунчуки і всякі клейноди, перемішані з кістками, з Адамовими главами, що повироблювано горорізьбою з міді да з каменю понад тими надгробками, хто б, кажу, був і неписьменний, так і той би догадавсь, против чого то воно так викомпоновано: усяке багатство, усяка слава — усе воно суєта суєт; і шабля, й булава з бунчуком, і горностайова кирея поляжуть колись поруч із мертвими кістками.

Отже й Шрам, розглядаючи ту горорізьбу да читаючи епітафії, засмутився душею да й каже:

— Колико-то гробів, а всі ж то тії люде жили на світі, і всі пішли на суд перед бога! Скоро й ми підем, де батьки і діди наші.

Да погадавши так, вийняв із-за пазухи щирозлотий обушок, що одбив колись на війні у лядського пана чи в недоляшка, да й повісив на ризі в богоматері.

Із великої церкви повернули наші прочане до печер; коли ж дивляться — іде з печер против їх хтось у

дорогих кармазинах, високий і вродливий; а по кармазинах скрізь комір і поли гаптовані золотом; зверху кирея підбита сободем; підпиравсь срібною булавою. А за ним купа людей чимала, все в кармазинах да в саетах. Ченці їх проводжали.

Шрам аж затремтів, як глянув:

— Боже мій! — каже. — Да се ж Сомко!

А той собі зрадів, побачивши Шрама.

Обнялись, поцілювались і довгенько держали один одного, обнявшись.

Далі привітавсь гетьман і з Череванем.

Черевань так зрадів, що нічого й не зміг сказати на гетьманське привітання, да вже обнявшись, промовив тільки:

— А, бгатику мій любезний!

Череваниху назвав гетьман, вітаючись, рідною ненею. Вона аж помолодшала і вже нащобетала йому всячини.

— А ось і моя наречена! — сказав Сомко, обернувшись до Лесі. — Вам, ясна панно, чолом до самих ніжок!

І взяв її за руку і поцілював, як дитину.

— Давно ми, — каже, — не бачились за військовими чварами, да ось немов господь нас ізведе навіки до купи.

Леся почервоніла, да аж нахилилась, як повна квітка в траві, і пригорнулась до матері, обнявши її руку.

Тут-то вже Петро мій догадавсь, що за гетьман снівся Череванисі. У них, мабуть, давно вже було з Сомком поладжено. Дивно тільки здалось йому, що Черевань про те ані гадки; да, видно, се така була пані, що справлялась і за себе, і за чоловіка.

Тепер уже нічого було думати про Лесю Петрові. Хоть він був і значний козак, да не против гетьмана; хоть він був юнак уродливий, да не против Сомка. «Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивної» (пишуть у літописах); був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий; голова в кучерях, як у золотому вінку; очі ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступить, чи заговорить, то справді по-гетьманськи. Так куди вже із ним міряться Петрові!

Не пустив Шрама Сомко у печери, завернув до себе з усіма на козацьке подвір'є. А козацьке подвір'є було не вкупі з монастирем; бо мирянам здумається гримнути іноді й лишній раз кубком або загомоніти буйними речами; так щоб не вводили братії в іскушеніє,

стояв на одшибі про такий случай хуторець. Туди Сомко повів своїх гостей.

Увійшли у світлицю, а там уже все готове на столі до обіду.

Шрам іще раз обняв Сомка.

— Сокіл мій, — каже, — ясний!

— Батьку мій рідний! — каже Сомко. — Я здавна привик звати тебе батьком!

Тоді Шрам сів конець стола, підпер руками сиву голову і гірко заплакав.

Усі засмутились. Здивовався гетьман. Знав він Шрамову тугу натуру; сам був притомен, як принесли до Шрама козаки сина, сім раз наскрізь пробитого кулями. Старий попрощавсь із мертвим тілом мовчки і без плачу й жалю поблагословив на погреб. А тепер ось іллється сльозами, мов на похоронах у Хмельницького, на тих смутних похоронах, що три дні гримали самопали, три дні сурмили смутно сурми, три дні лились козацькі сльози.

— Батьку мій! — каже гетьман, приступивши до Шрама. — Що за біда тобі склалась?

— Мені! — каже, піднявши голову, Шрам. — Я був би баба, а не козак, коли б заплакав од свого лиха.

— Так чого ж, бога ради?

— А хіба ж нічого?.. У нас окаянный Тетеря торгується з ляхами за християнські душі, у вас десять гетьманів хапається за булаву, а що Україна розідрана надвоє, про те усім байдуже!

— Десять гетьманів, кажеш? А нехай хоть один за неї вхопиться, поки я держу в руках!

— А Іванець? А Васюта?

— Васюта старий дурень, з його химери сміються козаки; а Іванець гетьманує тільки над п'яницями. Давно у потоптав би сю ледар, да тільки честь на собі кладу!

— Так, ледар-то вони ледар, да й не дають твоїй гетьманській зверхності розширяться по Україні!

— Хто тобі сказав? Од Самари до Глухова вся старшина зове мене гетьманом, бо в Козельці на раді всі полковники, осаули, сотники, всі значні козаки присягли мене слухати.

— Аже ж сьому правда, що Васюта подав у Москву лист против твого гетьманства?

— Правда, і якби не сива голова Васютина, то зробив би я з ним те, що покійний гетьман із Гладким.

— Ну, і тому правда, що Іванця в Січі огласили гетьманом?

— І тому правда; так що ж? Хіба не знаєш юродства запорозького? У них що ватажок, то й гетьман.

— Знаю я його добре, пане ясновельможний! Тим-то й боюсь, щоб вони не заподіяли тобі якої пакості. Окаянна сірома нишпорить усюди по Україні да баламутить голови поспільству. Хіба не чув ти поголоски про чорну раду?

— Химера, батьку! Козацьке слово, химера! Нехай лиш виідуть у Переяслав царські бояре, побачимо, як та чорна рада устоїть против гармат! Запорожців тоді я здавлю, як макуху, гетьмана їх поверну в свинопаси, а дурну чернь навчу шанувати гетьманську зверхність!

Подумав Шрам да й каже:

— Од твоїх речей душа моя оживає, яко злак од божої роси. Тільки смущає мене, що запорозькі гультаї баламутять не одно сільське поспільство, бунтують вони й міщан против козацтва.

— Знаю й се,— каже Сомко,— і, правду тобі сказати, воно мені й дармо. Нехай наш казан закипить іще й з другого боку, щоб ізварилась каша. А то козаки дуже вже розопіли: «Ось ми-то люде, а то все грязь! Нехай годує нас поспільство, а наше козацьке діло — тільки по шинках вікна да пляшки бити». Потурай тільки їм, то якраз заведуть на Україні шляхетські звичаї і заколотять миром не згірше. Уже ж, здається, Польща нас добре провчила, уже пора нам знати, що нема там добра, де нема правди. Ні, нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Україні і правда, і сила.

Шрам за сі слова обняв і поцілував гетьмана.

— Дай же,— каже,— боже, щоб твоя думка стала думкою всякого доброго чоловіка на Україні!

— І дай, боже,— додав Сомко,— щоб обидва береги Дніпровії приклонились під одну булаву! Я отсе, скоро одбуду царських бояр, хочу йти на окаянного Тетерю. Виженем недоляшка з України, одтиснем ляхів до самої Случі, да, держачись за руки з Московою, і громитимем усякого, хто покуситься ступити на руськую землю!

Шрам аж помолодшав од такої речі.

— Боже великий! Боже милосердний! — каже, простягнувши руки до образу.— Положив еси йому в

душу мою найдорожчу думку, поможи ж йому й доказати сю справу!

— Годі ж уже про великі діла, — каже Сомко, — давайте ще про малії. *Не добро бути чоловіку єдиному*. Треба, щоб у гетьмана була гетьманша. От же ознаймую перед усіма, хто тут єсть, що давно вже зложив руки з панією Череванихою за її дочку Олександрю. Тепер благослови нас, боже, ти, панотче, і ти, паніматко!

Да так говорячи, узяв за руку Лесю, да й поклонились обоє батькові і матері.

— Боже вас благослови, дітки мої! — каже Череваниха.

А Черевань щось хоче сказати, да не зможе вимовити й слова, а тільки — «бгатику!» да й замовкне.

Шрам глянув на свого Петра, а Петро стоїть коло вікна білий, як крейда. Може, старому й жаль стало сина, тільки не такий Шрам був батько, щоб дав кому догадатися.

— Що ж ти нас не благословляєш, панотче? — каже Сомко Череваневі.

— Бгатику, — каже Черевань, — велика мені честь оддати дочку за гетьмана, тільки вона вже не наша, а Шрамова: учора в нас було півзаручин.

— Як же се так сталось, паніматко? — обернувся тоді Сомко до Череванихи.

Вона хотіла вимовитись, но Шрам припинив її, взявши за руку, і рече:

— Нічого тут не сталось, пане ясновельможний! Я сватав Лесю за свого Петра, не знаючи про ваш уклад. А тепер лучче я свого сина оддам у ченці, ніж би став тобі з їм на дорозі! Нехай благословить вас бог, а ми собі ще найдем. Сього цвіту, кажуть, багато по всьому світу.

— Ну, будь же ти в мене за рідного отця, і благословіте нас укупі.

Тоді Шрам став поруч із Череванем; діти їм уклонились до землі; вони їх і благословили.

Як ось під вікном хтось:

— *Пугу-пугу!*

Сомко усміхнувся:

— Се, — каже, — наш юродивий Кирило Тур.

І звелів одвітовати по-запорозьки: «*Козак з Лугу*», бо запорожці здоровкались, мов хиже птаство на степу.

— Не знаю, синку, — каже Шрам, — що за неволя тобі водиться з сими пугачами. Городовому козакові треба стерегтись їх, як огню.

— Правда твоя, батьку, — каже Сомко, — низовці зледащили після Хмельницького, а все-таки між ними єсть люде драгоцінні. От хоч би й отсей Кирило Тур. Не раз він мені ставав у великій пригоді. Добрий він, і душа щира, козацька, хоть удає з себе ледащицю і характерника. Да вже без юродства в їх не буває.

— Щоб їх лихий злизав із їх юродством! — каже Шрам. — Їм усе смішки! Не раз і самому Хмельницькому підносили вони гіркої.

— А все-таки не скажеш, батьку, щоб і між ними не було добрих людей.

— Гріх мені се сказати! — одвітує Шрам. — Раз, чатуючи з десятком козаків у полі, попавсь був я у таку западню, що без їх якраз поліг би головою. Обскочили мене кругом ляхи. Уже нас осталося тільки четверо; уже підо мною й коня вбито; я одбиваюся стоя. А їм, окаянным, хочеться взяти мене живцем, щоб поглумитись так, як над Наливайком і іншими бідолахами. Коли ж тут звідки не візьмись запорожці: «Пугу-пугу!» Ляхи врозтіч! А було їх із сотню. Дивлюсь, а запорожців нема й десятка.

— О, між ними єсть добрі лицарі! — каже Сомко.

— Скажи лучче, синку, були да загули. Перевелись тепер лицарі в Січі: зерно висіялось за війну, а в кошу осталась сама полова.

— Ова! — гукнув тут на всю світлицю Кирило Тур, показавшись у дверях.

Увійшов у хату, не знімаючи шлика, узявсь у боки да й дивиться на Шрама, покрививши губу.

Шрам так і загорівсь.

— Що то за «ова»? — каже, підступивши до запорожця.

А той ізнов:

— Ова, панотче! — да й заложив за вухо лівого уса (себто — знай, не боюсь тебе). — Перевелись? — каже. — Де тобі перевелись? Хіба ж дармо співають: «Течуть річки з всього світу до Чорного моря»?

Як вода в Чорному морі не переведеться, поки світ-сонця, так і в Січі до віку вічного не переведуться лицарі. З усього світу злітаються вони туди, як орли на недоступну скелю... От хоч би й мій

побратим... та не про його тепер річ. Чолом тобі, пане ясновельможний! (Тоді вже зняв шлик.) Чолом вам, панове громадо! Чолом і тобі, пане полковнику! Ну, дак як же ти вернувсь до табору, не маючи коня?

— Іроде! — сказав Шрам, грізно насупивши на його білії брови, — коли б не таке місто, то навчив би я тебе шануватись!

— Себто вийняв шаблюку та сказав: «Ану, Кириле, поміряємось, чия довша?» Козацьке слово, я оддав би шалевий свій пояс за таку честь! Та сього зроду не буде! Лучче, коли хоч, розрубай мене надвое од чуба до матні, а я не зніму руки на твої шрами і на твою рясу!

Знав-бо, що й сказати, запорожець. Зараз старий і вгамовавсь.

— Чого ж ти, — каже, — осо, од мене хочеш?

— Нічого більш, розкажи тільки, як ти добравсь піхтурою до табору.

— Пху! Сатано! — каже тоді Шрам, усміхнувшись. — Розкажу, тільки не доводь мене до гріха. Ото й порозбігались ік нечистій матері ляхи, а ватажко тоді: «Е, батьку! Да се в тебе коня нема?.. Братчики, добудемо йому коня!» — да й припустив за ляхами.

— Що ж, добули?

— Добули вражі діти; вернулись із добрим мерином. Здивовались ми тоді з козаками. Як же й не здивоватись, що в самих коні потомлені, а жеребця такого доскочили, що так і йграє на повіді?

— Еге! Знай наших! Наш брат неспроста воює: часом низовець і чортом орудує.

Так говорив Кирило Тур, розгладжуючи вуси і поглядаючи на всю компанію, а очі такі лукаві, що разом, здається, й щиро говорить, разом і морочить.

— Да і в мене самого, — каже Шрам, — така думка, що тут без нечистої сили не обійшлося. Питаю: «Як ви доскочили такого огира?» — «Нам теє знати, батьку. Сідай да їдь собі з богом: ляхи не за горою; часом жах у них проходить швидше од похмілля».

— Ага! У нас так! — каже Кирило Тур. — Наші не кудкудахчуть, ізнісши яечко. А воно було ось як. Припустили братчики за ляхами, а ляхи огледілись, що їх женеться жменя, та й зупинились. Поки ж вони до мушкетів, а отаман прицілився та і влучив їх ротмістрові якраз межі очі. Ляхи тоді врозтіч! А я за коня... Чи то пак отаман за коня!..

— Що за вража мати! — каже тоді Шрам, протираючи очі. — Да се ж ти, бачу, сам і отаман!

Запорожець тоді в регіт.

— Ага, — каже, — пане полковнику! Так-то ти шануєш давніх приятелів?

— Ну, вибачай, братику, — каже Шрам, обнявши його. — Чи не розкололи ляхи мені голови шаблями да келепами: щось не держиться в її пам'ять!

— А що ж отсе ми так заговорились? — озвався Сомко. — Давно пора по чарці да й за стіл.

— От, бгатці, розумна річ, так-так! — каже Черевань. — Я так отощав, не ївши зранку, що й радуватись нездужаю.

Випив Кирило Тур горілки да й каже:

— Уже ж, пане ясновельможний, не остав твоєю ласкою і мого побратима.

— Не оставим, — каже Сомко. — Я знаю, що він шаблею ворочає лучче, ніж язиком.

— Не дивуйсь, пане гетьмане, що він мовчить, наче води набрав у рот: він у мене з далекої землі, аж із Чорної Гори — десь аж за венграми. Тепер таки наломивсь балакати по-козацьки, а скоро прийшов до нас, то насмішив братчиків своєю мовою: усе тільки «бре» та «море»! А добрий юнак, о, добрий! Один хіба Кирило Тур йому в юнацтві рівня. Тим я нікого й не люблю так, як себе та його!

VII

Сомко почав саджати гостей своїх за довгий стіл. Шрама й Череваня посадив на покуті, сам сів на хазяйському місці, кінець стола, а Череваниху й Лесею посадив на ослоні. Запорожець примостивсь на задньому кінці стола із своїм побратимом.

Шрамовому Петрові прийшлося сидіти поруч із Лесею, хоть він би тепер рад був одгородитись од неї горами й морями. Що там не вигадував той запорожець, як там не потішались гості із тих вигадок, він сидів за столом, наче в гаю.

— Ну, скажи ж мені, пане отамане, — питає Сомко в Кирила Тура, — яким вітром занесло тебе в Київ?

— Самим святим, пане ясновельможний, — одвітавав запорожець, — проводжаєм прощальника до Мезигорського Спаса.

— Чого ж се ти одбивсь од свого товариства?

— Потривай, пане гетьмане, розкажу все по ряду; дай перше промочити гортань. Тільки в вас такі нікчемні кубки, що ні в віщо гаразд і налити. Святе діло наші січові коряки! У нашому коряці утопиш іншого мізерного й ляшка.

— Пгавда, бгате, їй-богу, пгавда! — озвався Черевань. — Я давно кажу, що тільки в Січі і вміють жити по-людськи. Їй-богу, бгате, коли б у мене не жінка та не дочка, то кинув би усяку суєту мирськую та й пішов до вас на Запорожже!

— Гм! — каже Кирило Тур, озирнувши його тушу. — Не багато таких потовпилось би в курені!

Усі засміялись, а Черевань наперед усіх. Веселий і негнівливий був собі пан.

— Я з душі люблю сього пройдисвіта, — каже гетьман Шрамові стиха. — Часом він закине й дуже вже круто, да, враг його знає, якось так щиро засміється, що нізачо на його не розсердивсь би.

— Погано тільки, — каже Шрам, — що сі братчики, сміючись, чоловіка куплять, сміючись, і продадуть.

— Що правда, то правда, батьку. По їх січовому розуму, ніщо на світі не стоїть ні радості, ні печалі. Філософи вражі діти! Дивляться на божий мир із бочки, тільки не з порожньої, як той Діогенес, а по шию в горілці.

— Так вам хочеться знати, чого я одбивсь од товариства? — каже Кирило Тур, спорожнивши кубок. — Ось чого. Може, ви чували коли-небудь про побратимство! Де вже не чувати? Се наш січовий звичай. Як не одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитись; нема рідного брата, так шукає названого. От і побратаються да й живуть довіку вкупі, як риба з водою. «Давай, — кажу я своєму Чорногору, — давай побратаємось». — «Давай». От і зайшли у Братство та й попросили панотця прочитати над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а живе слово боже; і от уже ми тепер рідні брати, як той Хома з Єремою.

— Ну, а далі?

— А далі... Се вже так завжди буває, що скоро чоловік зробить добре діло, то сатана, не за хлібом його згадуючи, і підсуне іскушення... Далі дивлюсь, аж стоїть краля така, що тільки гм! Та й годі.

— О, невже таки жіночий рід спокусив хоть раз запорожця?

— Ой-ой-ой, пане гетьмане! Та ще як! І не диво-бо: Адам був чоловік не нашого брата, та й той спіткнувся на Єву!

— Звідки ж узялась та краля?

— Спитай її сам, звідки! Я такої пишної панни не зумію й зайняти.

І поглянув на Лесю.

— Тю-тю, дурню! — каже, засміявшись, Сомко. — Се моя молода!

— Та мені не те горе, що вона твоя молода, — каже, здихнувши, запорожець, — а те, що зовсім мене причарувала.

Усі зареготали, почувши таке диво.

— Браво, — каже Сомко, — ведмідь попавсь у тенети! Що ж тепер буде?

— А що ж? Ведмідь піде до свого берлога і тенети за собою потягне.

— Як! Отсе у Січ би то?

— Чого ж у Січ? Хіба тільки й світу, що в вікні?

— І отсе такий жвавий козарлюга, да ще й отаман, ради жінки покине товариство?

— А чом же? Та для такої кралі можна покинути й усе на світі, не то що товариство.

— Ну, куди ж би ти потяг свої тенети?

Кирило Тур засміявсь.

— Ти-бо вже, пане ясновельможний, хочеш усю правду разом випитати. Не хочеться тобі й признаватись, не хочеться й брехати.

— Бо ще, кажеш, ізроду не брехав? — додав, шуткуючи, Сомко.

— Не збрешу й тепер, — каже Кирило Тур. — Дайте тільки гортань промочити.

Да й кашлянув, випивши кубок, і поглянув по всіх гостях, розгляджуючи вуси.

— Треба, — каже, — вам, панове, знати, що Чорна Гора те ж святе, що й наша Січ, тільки що там не цураються бабського роду. А то і поділена так, як у нас: у нас курені, а в їх *братства*, і над усяким братством обирають отамана. А що вже воювати з бусурменами, так хоч щодня. Та як у їх воюють, коли б тільки ви знали! Як зачне розказувати мій *побро*, то аж душа вгору росте. Побро мій, знаєте, забрівши на Україну, скучив без своєї Чорної Гори і вже давно зазива мене в гості. І то сказати: чом не погуляти козакові по світу? Чом не подивитись, як живуть інші язики?

Всі слухають, до чого він доведе свою річ. Очаровав усіх запорожець.

— «Добре, — кажу, — поїдьмо, покажем твоїм землякам козацьке лицарство; нехай і нас там знають!» Отож і побратавсь я з ним у Братстві, так уже, щоб у нас не було *се мое, а се твоє*, а все укупі: щоб помагати один одному у всякій пригоді, щоб менший старшому був вірним слугою, а старший меншому рідним батьком. Воно б і добре, та як побачив я отсю кралю, так душа й дала сторчка. «Як хочеш, — кажу, — побро, а я без сеї *дівойки* не поїду з України!» Не бабак же й мій побратим. «Море! — каже. — У нас як кому припаде до душі *руса коса*, то вхопить, як сокіл чайку, та й до попа».

— Се вже по-римськи! — каже, сміючись, Сомко. — А як же в тої чайки єсть брати-орли або родичі-соколи?

— Тим-бо й ба, що юнаки знають і сьому лиху запобігти. Тільки натякни, то самі визвуться! «*Гайде, море! Да ті отmemo дівойку!*» Себто по-нашому: «Гайда, однімем тобі дівчину!» От і збереться чоловік десять тих *отмичарів*: спорядяться як на війну, і вже, як попадуть у свої лапи *русу косу*, то хоч голови положать, а не впустять родичам. Пек його матері! Такий звичай по смаку мені! І вже хіба не я буду, що я не доказав такого ж *отмичарства*. Вони беруть однією хистю, а в нашого брата про запас і характерство єсть!

— Що за баяндрасник отсей придійус! — каже, сміючись, Сомко. — Мабуть, у вас в Січі тільки й роботи, що потішати один одного вигадками.

— Е, пане гетьмане! Наші братчики, що в бога день, виробляють такі чудасії, що не треба й вигадок. Та вже знаю, що пани-молодці не почують луччої, як я сьогодні викину. Ще такої чудасії зроду ніхто не чував.

— Що ж то буде за чудасія?

— Так, нічого: підхоплю тільки на сідло отсю кралю, та й шукай вітра в полі. Махнем з побратимом навпростець до Чорної Гори. Ох, да дівчина ж гарна! — додав Кирило Тур, поглянувши вовчим поглядом на Лесю.

Леся вже давно була сама не своя од страху. Зроду вона нікого так не боялась, як сього запорожця. Кріпилась однак же, сердешна, сидючи за столом. Як же поглянув він отак на неї, то наче аж до серця досяг

їй очима. Злякалась голубонька, як дитина, і заплакала з ляку. Затулила руками очі, а сльози між пучки так і капотять. Мати собі стривожилась, устала з-за стола і одвела її в кімнату.

А козакам і байдуже, тільки сміялись.

— О, вражий ти комишнику, — каже Шрам, — бач до чого добалакавсь! Ізлякав справді бідну дитину.

Череваниха вже не вернулась до столу; однак ніхто після обід не догадавсь довідатись, чи не занедужала з переполоху Леся. Тоді ще козак мало зважав на жіноче серце. Жіночі сльози й печаль не скоро проймали йому душу.

Уставши з-за стола, Кирило Тур подякував за хліб, за сіль по-своєму:

— Спасибі богу та мені, а господарю ні: він не нагодує, то другий нагодує, а з голоду не вмру, — да й потяг із подвір'я з побратимом, не сказавши нікому й «прощайте», наче з свого куреня. Тільки чутно було, як виспівував за ворітьми:

Журба мене сушить, журба мене в'ялить,
Журба мене, моя мати, скоро з ніг ізвалить.

— Чи чуєш? — каже тоді Шрамові гетьман. — Ніхто не розбере, чим душе низовець, поки сам себе не виявить. От же я знаю, що в сього Кирила Тура щось на душі важке лежить. Удає він із себе паліводу, а постерігав не раз я, куди прямує сей юрода. *Дивно во очію*, а так воно єсть, що він тільки й живе души спасенієм.

— Ледачу ж вибрав він дорогу — каже Шрам.

— На яку натрапив, таку й вибрав, батьку! Сотворив себе буїм і безумним для бога. От воно що! Господь його знає, куди він зайде; а бачив я раз, як Кирило Тур, молячись серед ночі богу, обливався гарячими сльозами, і нехай би пустинник зніс таку молитву до бога, як сей гульвіса! Прислухавшись, я сам... Да що про те розказовати? То діла божі. Одкрию тобі, панотче, чого отсе я в Києві. Не сватанне в мене на думці. Повінчаєш ти мене, одігнавши ляхів до Случі, щоб моя жінка була гетьманша на всю губу. А тепер перед війною треба нам поставити у Києві твердо ногу, понасипати горлахи пашнею, припасти доволі пороху і військової зброї да ще спорядити одно діло. Ось ходімо лиш до архимандрити, до нашого порадики. Гізель, батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був Могила. Поговоримо з ним де про що

з *Гадяцьких пунктів*. Не дурень був Виговський, що написав їх, тільки дурень, що з'якшавсь із ляхами. З ляхами в козаків вовіки-вічні ладу не буде. Чи гаразд, чи не гаразд, а з москалем нам треба укупі жити. Се вже так, батьку!

— Ой, синку! — каже Шрам. — Рознюхали ми тепер добре бояр да воєвод московських!

— Се, батьку, як до чоловіка! А москаль нам рідніший од ляха, і не слід нам од його одриватись.

— Бог його знає! — каже здихнувши Шрам. — Може, воно так буде й лучче.

— Уже ж пак не гірше, батьку! Бо тут усі слухають одного, а там, що пан, то й король, і всяке ледащо норовить, як би козака в грязь затоптати.

— Не діждуть вони сього, невірнії душі! — каже Шрам, ухопившись за уса.

— От же щоб не дождали, батьку, так треба нам з москалем за руки держатись. Се ж усе одна Русь, боже мій милий! Коли в нас заведеться добро, то й москалю буде лучче. Ось нехай лиш господь нам допоможе зложити докупи обидва береги Дніпрові, тоді ми позаводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, піднімемо Україну вгору і возвеселим душі тих великих київських Ярославів і Мономахів.

Розмовляючи про такі речі, пішли до отця Інокентія удвох чи втрюх, а деякі розійшлись по монастиреві.

Що ж діялось із Лесею? Вона, голубонька, справді рознемоглась. Не жартами здавались їй химерні речі запорожця: вона боялась, щоб не вхопив він її, як шуляк, і просила матері позаціпати кругом двері. Чого вже не робила мати, щоб її заспокоїти! Сердешному дівчаті так і стояв перед очима страшний запорожець. Уже й Черевань, увалившись у кімнату, пробував її уговорювати, щоб не лякалась не знать чого; разів зо два назвав, забувшись, аж «бгатиком»; далі бачить, що нічого з нею не врадить, махнув рукою да й ліг одпочити; проспав, неборак, аж поки задзвонено до вечерні.

Після вечерні знов позбирались усі у козацьке подвір'є. Гетьман і Шрам вернулись іще веселіші, пили за здоров'є великої, одностайної України, пили й за царя православного і праведного, которий ні для кого в світі душею не покривить, не так як той король, що оддав козаків магнатам на поталу. Од щирого серця празниковали. Черевань собі був рад, що Шрам повеселішав, і все тільки вигукував за кубком:

— Щоб нашим ворогам було тяжко!

І весь же той гармидер чинивсь через стіну од Лесі. Лежала вона зовсім мов недужа, а про неї ніхто й не спогадав. Сказано — козаки: байдуже їм про жінок, як заходяться з військовими речами. Отже, хоч небожата-жіноцтво вже і знали і корились своїй долі, да защеміло серденько в моєї Лесі од того занедбання; жаль їй було не помалу на свого ясного жениха, на Сомка Якіма. Лицар над лицарством, вродливий над вродливими, да, видно, тільки в його і думки, що про гетьманські порядки. А дівочому серцю що і молодецька краса, що і козацька слава, коли до неї козак не горнеться?

Леся полюбила Сомка іще тоді, як він було носить її на руках і дарує їй то золоті сережки, то добре намисто. Іще тоді звав він її своєю судженою і зложив з Череванихою руки. Череваневі здавалось жартами таке залицяння, а вони з Череванихою не жартують словами. З щирого серця зове він її своєю ненею, з щирого серця зове вона його своїм зятем. І зросла Леся, його кохаючи, кохаючи щиро дівочим серцем. Що тільки в піснях виспівують про те кохання, усе вона складала у своєму серці. От же зове вже він її своєю й молодою, тільки все воно вийшло не так, як то вона собі компоновала. Про інші речі клопочеться він із старим Шрамом, про інші речі широко розмовляє, а її мовби нема йому й на світі. Защеміло горде дівоче серденько, да мовчала небога, не сказала й матері.

А що ж Петро? Петро зараз послі обід узяв рушницю і пішов у гай, ніби на польованне. Проблукав сердега по гаю до самого вечора. Вернувся на подвір'є, аж там усі веселяться. Гомін справили такий, мов справді на бенкеті. Інші й до його присіпались із кубком, а йому притьмом прийшлося так, як співають у пісні:

Чомусь мені, братці, горілка не п'ється:
Коло мого серця мов гадина в'ється!

Сіли за вечерю, аж ось ізнов іде Кирило Тур, тільки вже без побратима.

Леся не вийшла вечеряти. Розгорілась і рознемоглась сердешна дівчина, що притьмом мусила Череваниха посилати у хутір до чернечого пасічника

по шептуху. Прийшла шептуха і наварила якогось зілля, щоб напоїти на ніч, да й сама бабуся осталась ночувати на подвір'ї. Надвечір ублагала була мати Лесю роздягтись да лягти спати; як же почула Леся Кирила Тура голос, то так і затрусилась; і вже шкода було й казати їй про сон! Боялась заснути, щоб не вхопив той пугач її сонну. Не вонтпила вона, що сей пройдисвіт не своєю силою дише, бо не раз чувала про запорозьке характерство.

А Кирилові Туру, мабуть, були жарти з того дівочого жаху. Сів за вечерю, да зараз і почав викидати.

— Ну, панове, — каже, — тепер я вже зовсім налагодивсь у дорогу.

— У яку се? — питає Сомко.

— Та в Чорну ж Гору.

— Усе-таки туди? Ти не покинув свої думки?

— Коли ж се бувало, пане гетьмане, щоб наші братчики, задумавши що-небудь, покинули свою думку, мов яку химеру? Про що іншому і згадати страшно, те низовець, сидючи над широким морем-лиманом, викомпонує, вимізує і вже хіба лусне, а не покине свої гадки. Так отсе й мені прийшло, бачу, або луснути, або доказати слави, бо вже не дурно щось мою Турову голову так заморочили дівочі очі.

— І тобі отсе, запорожцеві, отшельникові, не сором признатись? — каже Шрам, бо й він, старий, розвішав уші, як поніс той свої баляндраси. — А що скаже товариство, як дочується, що курінний отаман так осрамив своїх братчиків?

— Нічого не скаже, бо я вже тепер вольний козак.

— Як то *тепер* вольний? А перше ж хіба був невольний?

— У нас, панове, поки козак не випишеться з коша чи з куреня, то слухай січової старшини так, як ігумена. Знюхайсь тоді, коли хоч, з бабою, то знатимеш, почім ківш лиха! Тільки наш чернечий устав кращий од монастирського. У нас, скоро чоловіка спантеличить мирська суєта, та в куну або до кози не саджають, а зараз — іди собі к нечистій матері! Вибрикайся на волі, коли дуже розжирів на товариському хлібі! І чи раз же то траплялось, що сердешний сіромаха попогасає по *городах*, ухопить, як там кажуть, шилом патоки да, побачивши на власні очі, що чортмає в світі нічого путного, покине жінку й дітей, вернеться в курінь: «Ей, братчики! Приміте мене знов між

товариство! Чортма на світі добра! Не стоїть він ні радості, ні печалі!» А братчики тоді: «А що, ледащице! Ухопив шилом патоки? Бери лишень коряк та випий з нами сієї дури, то, може, порозумнішаєш!» От бідолаха сідає між милим товариством, п'є, розказує про своє городове життє з жінкою та з дітьми; а тії слухають, кепкують з його, як із блазня, та тільки за боки беруться. Так і мій покійний панотець, — нехай царствує, — їздючи колись із прощальником по городах, натрапив на такі очі, що й товариство йому стало немиле, — замутив зовсім лукавий йому голову. Ну, виписавсь із куреня, сів хуторком десь коло Ніженя, і господарство, і худібчину завів, і діток сплотив двойко — карапуза-хлопчика та скверуху-дівчинку. Тільки, років через п'ять чи що, так йому обридло все в господі і в полі, як приборканому степовому птаху. Сумує та й сумує козак; бо чи статечна бак річ — ісповнити козацьку душу жінкою-квочкою та дітьми-писклятами? Козацької душі і ввесь світ не сповнив би: увесь світ вона прогуляла б і розсипала, як таляри з кишені. Тільки один бог може її сповнити...

— Що ж сталось із твоїм батьком? — спитав Сомко. — Ти-бо вже коли говориш, то говори одно; а то разом хочеш бути і за попа, і за дяка.

— Із моїм батьком? — каже Кирило Тур, мов крізь кон, бо звернув свою розмову на такий лад, що й голову понурих... — Еге! Я ж кажу, що мій батько, скоро розчовпав, що пожививсь, як собака мухою, то й заскучав по братчиках. Уже не раз казала йому моя мати, так як та жінка в пісні:

Що ти, милий, думаєш-гадаєш?
Мабуть, мене покинути маєш:
Рано встаєш, коня наповаш,
Жовтенького вівса підсипаш,
Зеленого сінця підкладаєш;
В сінечки йдеш — нагайки питаєш,
В комору йдеш — сідельця шукаєш;
Дитя плаче — ти не поколишеш;
Все на мене важким духом дишеш!

Тільки батько мій не пускавсь у такі жалібні розмови, як той козак із своєю жінкою, а, надумавшись сам собі, сів на коня, ухопив на сідло карапузасинка свого, себто мене ледачого, та й гайда на Запорожжє. Не вибігала ж за ним услід моя паніматка, як у тій пісні, не хапала за стремена, не прохала

вернутись, напитись варенухи, прибратись у голубий жупан та хоч раз іще подивитись на свою милу. І жупани, і худобу покинув він їй на прожиток, а сам у семрязі убравсь за границю бабського царства. От же й мені, бачся, доведеться йти батьківським слідом!

— Ну, бери ж кубок, — каже гетьман, — да підкріпись на дорогу. До Чорної Гори не близький світ. Ось і ми поглядимо тобі дорогу.

— Дякуємо тобі, пане гетьмане! — каже Кирило Тур, кланяючись низенько. — Уже коли ти й сам гладь мені дорогу, то будь певен, що я свою кралю перевезу гарненько в Чорну Гору.

— Що ти думаєш, синку? — каже нишком гетьманові Шрам. — Ти знаєш, що за божевільні люде сі комишники: не розбере їх і сам нечистий. Не вір, бо то звір, хоть не вкусить, то злякає! Держи, синку, в голові сю пословицю. На юродивих іноді справді находить безуміє.

— І-і, батьку! — каже, сміючись, Сомко. — Добре я знаю сього юроду. Нема, може, і в світі такої щирої душі до мене. Як проганяв я ляхів з України да одбивавсь од Юруся, то він із своїм німим чорногорцем визволяв мене не раз із великої біди. Служив він мені за язика, за шпиґа, за сердюка — і все тільки ради доброго слова да ковша горілки. Не раз я насипав йому шапку талярами, так ідучи й витрусить на порозі. «Звідки, — каже, — се такого сміття набралось?» Такий химера! Було кажу: «Кириле, скажи, бога ради, чим мені тебе наградити? Ти ж не раз слобоняв мою голову од смерті!» — «Не тобі, — каже, — награджати мене за се!» От воно що, батьку!

— Справді, — каже Шрам, — се золото, а не козак! Пане отамане, — до Кирила Тура, — ходи сюди, дай я обніму тебе да поцілую.

— За що се така ласка?

— Ходи, мені то вже знати, за що.

Да й обняв і поціловав запорожця.

— Да наградить же, — каже, — тебе господь за твої лицарські вчинки!

— Е, батьку! — каже запорожець. — То ж іще дурниця, да так мене голубиш; що ж ти скажеш тоді, як украду з-під поли гетьмана молоду?

Черевань більш од усіх уподобав Кирила Тура; усе реготав із його вигадок.

— Враг мене візьме,— каже,— бгатці, коли я бачив такого жвавого молодця! Душа, а не запорожець! Іди, бгатику, й до мене, і я тебе поцілую!

— От добрі люде! — каже Кирило Тур. — У їх крадеш, а вони тебе цілують! Йй-богу, добрі люде! Шкода, що вже більш не побачимось! У Чорну Гору ворон і кісток ваших не занесе. Ну, прощайте ж тепер, панове громадо! Дякуємо за хліб та за сіль! Прощайте! Час лагодитись у дорогу.

І, виходючи з дверей, розпростер руки да й каже:

— Двері одмикайтесь, а люде не прокидайтесь! Двері одмикайтесь, а люде не прокидайтесь!

— Що за неподобна голова в сього Кирила Тура, сміючись, каже Сомко. — Себто вже ворожить, характерствує.

VIII

Не довго в ніч гуляли наші козаки: поблизу святого міста гуляти довго не годилось. Іще не дійшло й до півночі, а вже всі давно спали. Хропли козаки на весь двір, од самої світлиці, де спочивав гетьман із Шрамом, да аж до стані; там спав Василь Невольник при Череваневих конях. Інші лягли під чистим небом, і хоть уночі надворі було не душно, да тому черствому, гарячому людові байдуже було про холод. Здорово було гулякам надворі, як траві, що прив'яла вдень на сонці. Кругом по гаю щебечуть солов'ї, аж луна розлягається; деколи й пугач скаже своє смутне «пугу!» Козацьке сонце високо підбилось угору; зорі вкрили все небо, як ризу.

Не німе було козакові те небо, і місяць, і зорі: чи погляне на місяць, на його плями, чи погляне на зорі, то й серце, і думка його розжевріє, як од божого слова. Чого на місяці тії плями? Він знав чого. То ще як Каїн убив Авеля, то бог назнаменав на місяці той гріх своєю рукою: «Дивітеся,— каже,— люде: так як сей Каїн довіку-вічного нестиме на плечах мертве братне тіло, так усякий душогубець носитиме довіку, до суду тяжкий гріх свій». А зорі? То людські душі. Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносяться до господя бога, купаються, обливаються у небесному світі, підслухають, що говорять на небі ангели.

Як же часом покотиться по небу і погасне ясна зоря, козак перехреститься і помолиться за усопшу душу. Інші зорі щастять у його на врожай, інші на скот, а Віз — чумацька щаслива зоря.

Ясна, пишна була ніч над Печерським, да один тільки чоловік дививсь на її дива; не спав, дививсь і нічого не бачив. Вже ж не хто сей один, як той сердега Петро Шраменко. Кому сон, а йому туга, да жаль, да досада. Довго він ворочавсь на своїй бурці; далі встав, натяг жупан да й вийшов у гай хвірточкою.

Бідний козак таївсь од усіх із своїм коханням, бо всяк тільки — із його насміявся. Козаки не дуже вдавались у любові; знали сю неміч найбільш дівчата да молодіці; вони-то поскладали й оті пісні, оті ніжні розмови козака з дівчиною або милого з милою, що слухаєш і не наслухаєшся.

Коли б у Петра була ненька рідненька або сестра жалібниця, може б, їм розказав він про своє лихо. Бо хоть як не гордує було козак любовцями перед товариством, а як вернеться до господи, як зачне коло його упадати ластівкою мати, як стане голубити сестра, розцісуючи йому кучері, розпитуючи про далекі сторони, про козацькі пригоди, то й тверде, як залізо, серце пом'якшає, і що тільки важке єсть на душі, усе козак своїм щирим жалібницям розкаже. На біду, в Петра не було ні сестри, ні матері; мав він за порадиників тільки старого, грізного панотця да жартовливе товариство.

Ходить він, сновидає по гаю і сам не знає чого. Місяць став уже на небі нижче; світить навскось по траві, по кущах, по березах. Ніч уже на ісході. Як ось чує Петро — тупотять коні... Усе ближче, ближче. Розпізнає нешвидку ристь двох ступаків. Звернув з доріжки за кущ, щоб ні з ким не зустрітись. Як ось чує й людську мову. По зорі усяке слово доходить до його чисто. Зараз пізнав Кирила Тура голос, а по чорногорському *бре да море* пізнав його побратима.

Кирило Тур говорить:

— Що то, брате, скажуть ваші отмичаре про запорозьку хисть, як ми підхопим оцю *дівойку*.

А Чорногор йому:

— Бре, побро! Мені усе здається, що ти тільки морочиш мене. Не впевнюсь, поки не побачу дива на свої очі!

— Місяць не скоро зайде, — каже запорожець, — побачиш, не повилазять.

— Як же ти *отмеш дівойку*, не наробивши гвалту?

— Еге-ге, пане брате! Чи такі ж дива чинили на своєму віку запорожці! Хіба ж я дармо заворожив усі двері?

— Море! — каже Черногор. — Ти б уже хоч мене своїм характерством не морочив!

— Що за дурна в тебе голова, брате, — каже Кирило Тур. — А за що б же мене обрали отаманом? Хіба за те, що добре горілку лигаю? Є в нас на се діло іще луччі мистеці, а характерників не багато знайдеш.

Тим часом од'їхали вони далеко, і не стало чути їх розмови.

Тепер Турові речі за вечерею не здавались уже Петру жартами: мабуть, справді скрутивсь од жиру запорожець! Спершу був кинувсь Петро до гостиниці будити козаків, далі зупинивсь.

— Чого я, — каже, — біжу? Чи видане діло, щоб украсти дівчину з-посеред миру? Запорожець сказивсь, а я й собі біжу, як божевільний.

Да й пішов тихою ступою.

«Треба ж отак із юродства да зайти в голову! — думає йдучи Петро. — Отсе не удавай із себе химородника, не бурли, як кабан у кориті!.. Рад би я був, коли б Сомко за сей жарт звелів, жартуючи, погріти йому киями плечі!»

Пройшовши з гони, став так іще думати:

«А що, як справді він характерник? Чував я не раз од старих козаків, що сі бурлаки, сидючи там у комишах да в болотах, обнюхують з нечистим. Викрадали вони з неволі невольників да й самих туркень, іноді так мудро, що справді мов не своєю силою. Не дурно, мабуть, іде між людьми поголоска про їх характерство... Утікає од татар, розстеле на воді бурку да й попливе, сидя, на другий берег... Ну, то вже дурниця, що ляхи з переполоху провадять, буцім запорожці ростуть у Великому Лузі з землі, як гриби, або що в запорожця не одна, а дев'ять душ у тілі, що поки його вб'єш, то вбив би дев'ятеро простих козаків. Може, не зовсім правда й про бурку. А що запорожцеві вкрасти, що задумає, то мов із гамана тютюну дістати. Вони напускають ману на чоловіка...»

Да й згадав, як у старого Хмельницького сидів у глибці такий, що ману напускав. «Що ви, — каже, —

що мене стережете? Як схочу, то лиха встережете мене! Ось зав'яжіть мене в мішок». Зав'язали його да й притягли да трямки, аж він і йде з-за дверей: «А що, вражі діти! Встерегли?»

«Що ж, — думає, — як і се такий химородник? Піду скоріш, щоб справді не вкоїв він якого лиха».

Да ступивши швидкою ходою ступнів з десятку, зупинивсь ізнов, наче об стіну вдаривсь.

«Що, — каже, — я за куряча голова! Кого я йду рятувати? Хіба в неї нема жениха боронити? Що я за вартовий такий? З якої ласки не спати мені по ночах, щоб який опияка, підкравшись, не злякав гетьманської молодой? Коли ти йдеш за гетьмана, то нехай поставить тобі на всіх дверях і воротах варту; а мені яке діло? Хоть нехай усіх вас перехапають сі розбишаки!.. Бачу я тебе задалегідь, ясновельможний пане, як ти довідаєшся, що вкрадено в тебе з-під поли молоду! Бачу й тебе, горда паніматко: чи так поглядатимеш звисока і тоді на нашого брата, як твій гетьман із сонцем на лобу проспить молоду не згірш од іншого гультая! Бачу й тебе, ясная крале, як замчить тебе отсей шибайголова між чорногорці. Там жінкам не дуже догоджають. Скакатимеш ти через шаблю в сього дикото Тура; не раз згадаєш пісню:

Любив мене, мати, запорожець,
Водив мене босу на морозець...»

Мізкує так собі Петро, аж ось ізнов закопотіли коні. Слухає і сам собі віри не йме.

«Невже таки справді сей запорожець знається з нечистою силою? — думає він. — Да постій, чи не самі вони вертаються?.. Ні, справді везуть!.. Проклятий! Мчить, як вовк овечку!»

Коні над'їхали ближче. Дивиться Петро — Кирило Тур держить перед собою Лесю на сідлі, як дитину. Аж сумно йому стало. Леся була зовсім як очарована. Сидить, голубонька, схиливши голову, а рукою держиться за плече запорожцю. А той одною рукою піддержує бранку, а другою править коня. Сердешна тільки стогне, мов уві сні щось страшне бачить. Щось неначе й говорить, да за солов'ями не можна розібрати: солов'ї перед світом саме розщебетались.

Жаль Петру стало Лесі; уже хотів вийти з-за куца, заступити отмичарам дорогу да й битись, не вважаючи ні на які чари; да вхопивсь, аж при йому нема шаблі.

Уже вони й обминули його, а він іще стоїть, не знаючи, що чинити. Аж ось Леся зразу закричала, мов прокинувшись. По гаю пішла луна, а голос її так і пройняв мого Петра до самого серця. Бігом кинувсь він до подвір'я, ухопив шаблю, допавсь коня, скочив на його об'яп. Василь Невольник, прокинувшись, думав, чи не цигане пораються коло коней, да підняв гвалт.

— Не кричи, Василю, — каже Петро, — а буди козаків: украдено Череванівну з покоїв!

Василь Невольник підняв ізнов галас на весь двір; а Петро, не слухаючи його, виїхав у хвірточку, схилившись, да й помчавсь, як вихор.

Тим часом отмичари держали свою дорогу, поспішаючи вибратись за ночі з київської околиці. Бідна Леся, мабуть, добре ковтнула знахорчиного зілля од переполоху: хилялась, як п'яна, і нічого не знала, що з нею діється; прокинулась тільки, як пройняв її холодний вітер з поля. Гляне, аж вона серед пущі, на руках у страшного запорожця. Спершу думала небога, що се їй сниться, далі крикнула, да задармо. Розбишаки тільки зглянулись да всміхнулись між собою. Почала була благати, щоб не погубляли її, щоб пустили; так Кирило Тур тільки реготався.

— Що за дурний, — каже, — розум у сих дівчат!.. Щоб оце я, після такої праці, випустив із рук самохить свою здобич! Ні, голубонько, сього в нас не буває. Та й чого тобі убиватись? Хіба я не зумію кохати тебе так як і хто інший? Не плач, моє серденько: привикнеш, дак житимеш за мною не згірш, як і за гетьманом. Дівка, кажуть, як верба: де посади, там і прийметься.

Не дуже вгамовалась Леся од такого розважання; рвалась, кричала, здіймала до неба руки.

— Моє ти коханне! — каже тоді, одмінивши голос, Кирило Тур. — Не кричи, коли не нажилась на світі. Ти думаєш, як нас наздоженуть, дак я тебе живу випущу з рук? Чорта з два кому після мене дістанешся! Цить, кажу! Ось бач, яка цяця?

І блиснув їй перед очима турецьким запоясником; а очі так поставив проти неї, що сердешне дівча й помертвіло од страху.

Виїхали з пущі на поле, аж уже на сході сонця зоря перемагає місяць. Почервоніло небо; починає на світ займатись. Дорога то спускалась униз, то знов підіймалась угору. Зїхавши на високий кряж, озирнувсь

Кирило Тур, аж із-під гаю хтось мчить на навзаводи на сивому коні. Він зупинивсь да й каже:

— Не буду я Кирило Тур, коли оцей їздець не за нами! І коли хочеш знати, чи бистре в мене око, то скажу тобі й хто се. Се молоде Шраменя. Пішло по батькові, як орля по орлові. Враг мене візьме, коли я не догадуюсь, який заряд імчить так швидко сю кулю!

— Море, драгий побро! — крикнув Чорногор. — Чого ж ми гаємось? Утікаймо!

— Не такий, брате, в його кінь, щоб утекти нам із *отмицею*. Та й на що воно здасться? Ні, лучче станьмо та даймо бій по-лицарськи.

— Бре, побро! Що ж із того буде? Нас двоє, стріляти нам проти його не приходиться, а на шаблях Шраменкові не вradiш ти нічого. А хоч і вradiш, то нехутко, ще надбіжать та й однімуть *дівойку*.

— Знаю я, брате, — каже Кирило Тур, — як Шраменко рубається; тим-то й не хочу у такому разі показати йому свою спину. Поглянь, поглянь, як махає шаблею! Мов запрошує добрих приятелів у гості. Нехай я буду казна-що, а не запорожець, коли сьогодні з нас один не достане лицарської слави, а другий лицарської смерті!

— Дак ти хочеш, побро, один на один битись?

— А то ж як? Лучче мені проміняти шаблю на веретено, аніж напасти вдвох на одного!

Тим часом Петро над'їжджав усе ближче да ближче, а як побачив, що Леся махає хусткою, то ще більш почав гнати коня.

Запорожці тільки що перехопились через узенький місток над проваллем, що промила вода з одного байрака в другий. Кирило Тур спустив бранку додолу і передав побратимові, а сам зліз із коня, розібрав ветхий місток і покидав пластини в провалле. А на дні в проваллі рине й реве вода, підмиваючи круті береги.

— Що оце ти твориш, побро? — питає Чорногор.

— Те, щоб Шраменя перш доказало, що згідне воно битись із Кирилом Туром.

— Бре, побро! Коли думаєш, що через провалле йому не перескочити, покиньмо його, а самі доберемось скоріш до тайника.

— Еге! Може, у вас у Чорній Горі так роблять, а в нас над усе — честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала, і ворога під ноги топтала.

Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах. Не сьогодні, дак завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не вмере, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже!

Тим часом, як низовий розбишака мізковав про лицарську славу, Петро мчавсь на його з шаблею. Уже близько. Як ось кінь — тиць! Зупинивсь над провалем, уперсь передніми ногами да аж захріп, настороживши уші.

— Ге-ге-ге! — каже по другий бік, сміючись, запорожець. — Мабуть, не по нутру тобі такі ярки!

— Іродова душа! — крикне йому Петро. — Так-то оддячив ти пану гетьману за гостину!

— За гостину? — каже. — От велике диво? У нас у Січі приїжджай хто хоч, устроми ратище в землю, а сам сідай, їж і пий хоч трісни — ніхто тобі ложкою очей не поротиме. А сі городові кабани усе мають за власне, що перші забрались у баштан!

— Юда ти беззаконний! — кричить Петро. — Тебе обнімають і цілують за вечерею, а ти умишляєш ізраду!

— Га-га-га! — зареготав Кирило Тур. — Хто ж їх, дурнів, силовав мене ціловати? Я їм кажу у вічі, що вкраду притьмом панночку, а вони здуру мене обнімають. Да що про те балакати? Ось лучче перескоч через рівчак, то ми з тобою покажемо отсьому юнакові, як б'ються козаки!

Обернув Петро коня, розігнався — думав якраз перемахнути, — а кінь ізнов зам'явся. Заглянувши в провалле, як там рине вода, аж затрусивсь да й посунув назад, жарко хропучи і водячи очима.

А вражий запорожець аж за боки береться, регочучи.

— Ото проява, а не лицар! — гукає. — Подивіться на такого лицаря! Дівка ось на коні вдвох із мною перескочила через рівчак, а він прибіг та й задумавсь!

— Я б тобі швидко заткнув пельку, — каже Петро, — якби не забув ухопити пістолі.

— Зроду я не пійму віри, — одвітовав Кирило Тур, — щоб син старого Шрама бивсь по-розбишацьки, маючи в руках чесну панну шаблюку! Може б, і я зумів би зсадити тебе з коня кулею, та, отже, жду, поки ти надумаєшся, чи скакати, чи додому вертатися.

— Проклята шкура! — каже Петро, зскачівши з свого коня. — Вовки б тебе їли! Обійдусь я й без твоїх ніг!

Да й одійшов назад, щоб розігнатись. Догадавшись, що він задумав, Леся затулила од страху очі і молилась богу, щоб допоміг йому. Тільки дарма вона лякалась. Хто б не споглянув на його високий зріст, на тонкий да хисткий стан, хто б не завважив молодецьку силу у руках і в ногах, усяк би сказав, що не зовсім іще лихо. Справді, розігнавшись, скакнув Петро і якраз досяг до другого берега. Аж тут берег під ним — хруп! Одколось, і вже козак похилився назад. Загуб би якраз головою в саме провалле, да Кирило Тур прискочив і захопив його за руку.

— Мистець, братику, їй-богу, мистець! — каже весело шибайголова. — Не дармо йде про тебе лицарська слава. Ну, тепер я рад з душі стукнутись із тобою шаблями.

— Слухай, приятелю, — каже, дишучи важко, Петро, — не буду я з тобою битись; тепер моя рука на тебе не підніметься.

— Як се? Ти одступаєшся од бранки?

— Ні, одступлюсь перше од душі!

— Дак якого ж гаспеда ти од мене хочеш?

— Оддай, брате, мені її без бою. Не будем марно крові проливати.

— Га-га-га! — зареготав запорожець. — Ото ще чудасія! Богдане, чи чуєш? Курячий же в тебе, пане Петре, мізок: не зовсім ти пішов по батькові. Який би враг примусив мене жартувать із гетьманом, коли б сам куций дідько не засів мені в серце? Ні, пане брате, полягти од твоєї шаблі байдуже, а оддати бранку — ой-ой-ой!.. Шкода й казати! Годі дармо балакати! Стукнемось так, щоб аж ворогам було тяжко, і нехай лучче про нас кобзар співає пісню, аніж розійтись чортзна по-якому!

Та й вийняв з піхви свою довгу, важку шаблюку.

— Ой панночко, — каже, — наша панночко шаблюко! З бусурманом зустрівалась, та й не двічі ціловалась; поцілуйся ж тепер із оцим козарлюгою так, щоб запорожцям не було сорому перед городовими, а чорногорці щоб не величались своїми юнаками!

— Так ти справді не оддаси її без бою? — питає ще Петро.

— Не йме віри вразьке Шраменя! — каже Кирило Тур. — Щоб же я на страшний суд не встав, коли ти до неї доторкнешся, поки в мене голова на плечах! Буде з тебе, чи, може, вкרוїти тобі жупана?

— Нехай же нас господь розсудить, — каже Петро, а мене простить, що знімаю на тебе руку!

Да й собі вийняв шаблюку.

— Коханий побро, — каже тоді Кирило Тур чорногорцеві, — коли я не встою на ногах, не борони йому бранки. Махай у Чорну Гору та скажи там своїм щурам-чорногорцям, що й на Україні рубаються не згірше. Що ж ти, козаче, не нападаєш? — обернувся він до Петра. — Твоє діло нападати, а моє боронитись.

Петро почав козацький грець.

Ще, може, звіку не сходились на сих полях такіі два рубаки, одної сили, одної хисті, одного завзяття. Чи встоїть же Петро против здорового, широкоплечого козарлюги Кирила? Той-бо стоїть, як буїй тур, вкопавши ноги в землю. Тільки ж і Петро був козак не дитина: мав батькову постать і силу, ворочав важкою шаблюкою, як блискавкою, а хисткий і проворний, як сугак на степу.

Забряжчали, задзвонили шаблюки страшно. Що один рубне, то другий одіб'є, аж іскри летять. Леся сама себе не пам'ятала од жаху. Той стук, те звяканне, тії блискавиці понад головами — усе те діялось, мов у неї в серці. А чорногорець аж на коні не всидить, дивлячись на ту мономахію. Мистець він був у лицарському ділі, так йому страшенна січа побратима з Петром Шраменком була не герцем, а справді ігрищем.

А вони спершу повагом складали шаблюки, мов тільки примірялись; а потім усе скоріш, усе з більшим притиском давали один одному маху. То приступали, то одступали; то розмахувались з усеї сили, що аж шабля свище; то знов один одного тільки манили, а самі чигали, як би рубонуті да й закінчити зразу. І так же то обидва знали тую шермицерію, що ні той того, ні той того не зможе зачепити — одвічають самі шаблі. Тим часом у обох очі вже йграють, як у звірюки; щоки горять; на руках жили понабрякали, як вірвовки; і вже б'ють козаки напропаще; іскри сиплються густо, і от-от комусь погибель! Аж зразу — черк! Пополам обидві шаблі. Козаки з досади покидали об землю й хрести.

— Ну, як же нам скінчити? — каже Петро: розгарячивсь і вже забув про мирову. — Давай боротись або стрілятись на пістолях. Нехай мені ніхто не докажує, що я не справивсь із запорожцем Туром!

— К нечистому з бороннем! — важко дишучи, каже запорожець. — Хлоп'яча забавка! Да ти ж мене й не брязнеш так об землю, щоб тут мені й со духи. А вже радніший я піти до чорта в зуби, ніж оддати тобі бранку. К нечистому й пістолі! Не велике диво просадити кулею чоловікові голову. А є в нас, коли хочеш, турецькі запоясники, кинджали, однакі завдовжки і одного майстра. Схопимся за руки по стародавньому звичаю, та й нехай нам господь милосердний одпуска наші гріхи!

Узяв у чорногорця булатний запоясник, приміряв до свого і подав Петрові. Потім схопились ліворуч та розчали знов грець, лютий, страшніший першого.

— Ей, драгий побро! — крикне чорногорець. — Кінчай боржій, бо вже онде погоня!

— Не бійсь, — каже Кирило Тур, задихавшись, — поки підоспіє, закінчаємо діло!

— О боже, спасителю! Се наші їдуть! — закричала Леся, глянувши на дорогу. А то стояла все, мов нежива, коло чорногорця, дивлячись на страшне одноборство.

Справді, по полю мчались козаки. Поперед усіх поспішав Сомко; за ним паволоцький Шрам; за ними ще з півдесятка комонників.

Скоро виїхали з гаю, зараз загледіли на узгір'ї наших рубак. Небо вже на сході сонця почервоніло, і шаблюки блищали здалеку, як красні блискавиці. Не вонпив старий Шрам, що його Петро укладе Тура, дармо що Тур такий коренастий. Як же покидали козаки шаблі да взялись за запоясники, так у його й в душі похолонуло: не раз-бо в такому одноборстві падали перед їм обидва разом. Так же й тут сталось. Доскакує Сомко із Шрамом до провалля, аж Кирило Тур із Петром дали один одному в груди так щиро, що й повалились обидва, як снопи.

ІХ

Чорногорець зараз кинувсь до свого побратима, а Леся до Петра. Забула сердешна на той час і стид, і дівочький сором: затулила йому хусткою глибоку

рану, а сама так і впала на його; плаче, голосить, серденьком називає. Що їй тепер і той ясний жених, і те гетьманство? Гаряча кров б'є з рани в Петруся, промочила хустку, обмиває їй руку. Якби воля, оддала б тепер Леся душу, аби оборонити од смерті козака, що так широко одважив за неї свою жизнь. Уже й Шрам із гетьманом, об'їхавши байрак, прискочили до того бойовища, а їй байдуже; вона плаче, вона вбивається над своїм Петрусем.

— Годі, доню! — каже Шрам. — Слізьми рани не залічиш. Дай лиш ми перетягнем її поясом. Ще, може, не зовсім лихо.

А Сомко, щоб помагати Шрамові або лютовати на комишників, він, замість того, сам давай рятувати од смерті Кирила Тура.

— Біда, — каже, — Турова голово! Я думав, ти тільки жартуєш із мною по-давньому, аж тебе справді заморочив нечистий! Лучче б мені довіку не женитись, ніж отсе бачити тебе без пам'яті і гласу!

А про те йому й байдуже, що молода його розливається слізьми над іншим та взиває серденьком.

— Не знаю, пане гетьмане, — каже Шрам, — яке в тебе й серце, щоб возитись коло сього собаки!

— А що ж, батьку? Хіба так отсе його й покинути?

— Да нехай би пропадав ледащо, як заслужив!

— Ні, батьку, він не так думав, виручаючи з біди мою голову.

— Виручаючи з біди голову! А тепер трохи не згубив тобі молоді!

— Молода, батьку, знайшлась би й друга, а Кирила Тура другого не буде.

Леся дослухалась до його мови. «Дак от як він мене любить!» — подумала собі небога, і серце її навіки од Сомка одвернулось.

Шрам тож посупивсь. Хоть і не сказав, да подумав: «Йому жаль січового розбишаки, а що мій Петро лежить без пам'яті, про те йому й байдуже».

А Сомку не байдуже було й про Петра. Упоравшись коло запорожця, кинувсь і сюди.

— Що пан Петро? Чи єсть надія? — питає в Шрама. — Візьміть мою опанчу та припніть міждо коней.

— Гляди вже, пане гетьмане, свого запорожця, — каже понуро Шрам, — а в пана Петра єсть батько.

Та, знявши з себе рясу, і прип'яв до коней. Положили на рясу міждо двох коней Петра да й повезли до подвір'я, придержуючи.

— От де, синку, довелось мені колахати тебе у козацькій колісці! — каже, йдучи позад його, старий батько. — Не судив тобі бог завітчатись смертними ранами за Україну, а доскочив їх за чужу молоду!

Сомко хотів положити в таку колиску й Кирила Тура, — не пожаловав своєї саєтової опанчі, як тут де не взялось двоє запорожців. Наскочили і зараз розпізнали, що сталось; не розпитували довго.

— Що це, — кажуть, — панове, ви хочете робити з нашим братчиком? Невже він такий сирота, що якби не городові козаки, то отут би й оставсь на степу, звірю та птиці на поталу? Ні, панове! Ще зроду братчик братчика у чужих руках не кидав. Оддайте нам його! Є в нас свої ліки — зараз поставимо його на ноги.

Да не дожидаючись довго, моргнули чорногорцеві, схопили Кирила Тура, один за плечі, другий за ноги, положили поперек коней перед собою да й помчались, як тії демони. Богдан Чорногор слідом за ними.

А Петра везли тихою ступою, з обережністю.

Сомко повів за руку Лесю, про здоров'є питає, голубив; да вона вже до його була не та: за жалем да за тугою ні слова йому не промовить.

Пройшли за ярк, аж ось і Череваниха їде назустріч. Василь Невольник, не жалуючи, поганяє коней. Зраділа мати, як побачила свою Лесю, що вже й казати!

А Шрам смутно привітає Череваниху:

— Бач, — каже, — нене, чого твоя дочка наробила! Уже де замішається ваш жіночий рід, то добра буде мало.

Посумовавши Череваниха над Петром, розпитавши в дочки, як що було, аж сплакнула да й каже:

— Уже ж, панотченьку, коли таке лихо склалось через мою Лесю, то ми з нею мусимо й запобігти сьому лиху. Везіть пана Петра до нас у Хмарище. Не будемо ночей досипати, а вже його на ноги поставимо. Я на своєму віку доволі попов'язала ран козацьких, да й Леся моя до сього діла здатна. Немов господь нам і може!

Шрам ізгодивсь, щоб везти Петра просто до Хмарища; а Черевань запросив гетьмана і всіх при йому значних козаків до себе в гості.

Тоді Череваниха з Лесею поїхали попереду, щоб усе дома як слід спорядити. Дорогою Леся десять раз розказовала матері, як бивсь Петро із Кирилом Туром; і вже чи дуже, чи ні клопоталась у Хмарищі Череваниха, щоб заготовити ліжко недужому, а вона більш ні про що й не дбала. У кімнаті, де перше сама спала, послала йому на своєму ліжкові перину, убрала сволок свіжими, щонайкращими квітками, завісила вікно шитою хустиною, і вже й рідна сестра не буде така до брата, як вона була до бідолахи Петра. Гості Череваневі пили, їли, бенкетовали в Хмарищі або пробували з гетьманом у Києві за військовими речами; Череваниха їх трактовала; а в Лесі тільки було й роботи, що копати корінне, варити зілля да сидіти над недужим. Допомогає їй Василь Невольник.

Петро мій мов удруге на світ народивсь. Що йому тепер, що Леся не його суджена? Вона його любить — більш йому нічого й не треба. Чи раз же то в недузі, одкривши очі, не то вві сні, не то наяву, бачив він, як вона, нахилившись над ним, підстерігала, чи вгору, чи вниз іде його здоров'є? Як мати дитинку забавляє очима, щоб воно їй усміхнулось, так вона заглядала йому в вічі, довідуючись, чи вернувся він ік пам'яті.

А він же то, ослабши усім тілом, жив тільки серцем, і хоть не зміг двигнути ні рукою, ні ногою, а серце билось, як вода в джерелі в криниці. Не бажав би він ні життя, ні здоров'я, коли б йому так і вмерти, дивлючись у її очі, як у чисту воду. У саду щебече соловейко; запашний вітерець повіває в вікно крізь цвіт садовини; тихе сонечко, заходячи, грає по стіні з вишневими вітами; коло його сидить його Леся, бере його за руку, прикладає свою долоню йому до гарячої голови... Ні, не треба йому ні життя, ні здоров'я, дайте йому отак зомліти, заснути і не прокидатися довіку! От же здоров'є почало брати гору, наповняло козацьке тіло, як вода колодязь; і губи зачервоніли, і очі заграли.

Радується старий Шрам, радується й гетьман, а вже ніхто більш, як сама Леся. Тільки її радість схожа була на місяць під негоду: то сіяє він, як сріблом сипле, звеселяючи й поля, і села, і сади понад річку; то зайде у хмару, і як зайде, то весь світ наче печаль покриє: річка мов мертва, без іскор, тече поміж берегами; почорніли сади; по темних полях сумно. Небога Леся то веселиться серцем, то тяжко сумує, як згадає, що мусить одна-одинокка тратити молодії

літа у гетьманській світлиці, слухаючи тільки військовій розправі да погриманне кубків за трапезою. Розпізнала голубонька, да пізно, що Сомко козак не до любощів. Нема в його ні того ніжного слова, ні того люб'язного погляду, що веселить дівоче серце. Гетьман він на всю губу, пишен і красен; да не згляне й не заговорить так од серця, як той бідний Петрусь. От же треба коритись своїй долі; шкода й казати батькові або матері. Нехай і сам Петрусь про те не відає!

Став він очуняти, стала вона рідше до його надходити, ніби боїться його й соромиться.

— Чого ти, Лесю, наче ховаєшся од мене? — каже він їй раз, піймавши її за руку.

Вона нічого йому не сказала, тільки слізки заблищали на очах.

— Не ховайся од мене, серденько, — каже Петро. — Будь мені за рідну сестру. Не судив нам бог жить із тобою, нехай оддають тебе за іншого, а я довіку не перестану тебе любити, як свою душу.

— Лучче вже зразу розійтись да й не зустрічатись! — промовила Леся да й вирвалася од його і пішла в садок виплакати своє горе на волі.

От же не раз і після того прийде було і сяде в його коло ліжка, — сяде, заспіває яку смутную пісню; усе, що на душі єсть, усе виспіває. Нічого було й не говорять, дивляться тільки одне на одного, а що на душі робиться, усе їм розумно.

А Сомко про те не думає й не гадає; да й Шрам, і Черевань, і сама Череваниха байдуже. Бо в ту старовину, коли дівка заручена, то вже й годі, уже й не кажи, що не сей, а той мені люб, а то на весь світ піде слава. Тим-то усі були й безпечні, да й самі вони, Петро із Лесею, мовчки сумовали.

Тільки що знявсь Петро на ноги, аж ось надійшла Сомкові чутка, що воеводи од царя придуть швидко до Переяслава. Годі тоді в Череваня бенкетовати; рушив зараз Сомко у дорогу, щоб привітати їх у себе в гостині. А Шрам собі ждав — не дождався генеральної ради, щоб, забравши з того боку усі козацькі потуги, ійти на Тетерю. Череванісі було на думці гетьманське весілля, а Черевань рад був гуляти хоть довіку між веселим козацтвом. І так між собою урадили, щоб їхав він із дочкою під Ніжень до свого шуряка Гвинтовки, осаула полкового ніженського; а Шрам з сином

мав їхати у Переяслав до Сомка, гетьмана, і щоб, одбувши воевод, справити гетьманське весілля на всю Україну, і на весіллі разом усю старшину до походу на Тетерю приклонити да зразу його мов сіткою й накрити, щоб не було двох гетьманів на Україні.

Як ось виїжджають за Броварський бір, за піски, аж із Переяслава до Сомка гонець курить. Хто ж той гонець? Сам переяславський сотник, Іван Юско. Скоро наші розпізнали таке диво, зараз наче хто й сказав усякому, що склалось щось недобре.

— Із якими вістями? — питає гетьман.

— Бодай і не казати, пане ясновельможний!

— Що? Невже татаре?

— Гірш од татар! Із одного Васюти народилось тобі, пане гетьмане, четверо, коли не лічити Іванця!

— Да кажи просто, щоб тобі язик усох! — крикне Сомко.

— Лучче, якби усох, пане гетьмане, ніж возвіщати тобі таку вість! Зіньковський, миргородський і полтавський поклонились Іванцеві!

— Як? Мої полковники перейшли до Іванцевого боку?

— Усі трое, як чуеш, пане гетьмане.

— І миргородський, і полтавський, і зіньковський?

— Усі трое; оставсь при нас по сей бік Ніженя тільки лубенський да гадяцький.

— Чому ж мені не дано звістки?

— Ще не пройшло й дня, як прийшла вона у Переяслав.

— Що ж? Як? Чи коли? Хоть розкажи толком.

— А от як, — каже сотник Юско. — Іздив наш бурмистер до князя Ромодановського з грошима у московську казну; аж чує, що князь у Зінькові. Завернув туди, аж там Остап миргородський і Дем'ян полтавський з старшиною; бенкетують усі у зіньковського Грицька. Ну, се ж іще нічого. До князя — аж у князя повно запорожців, і все з тих гольтяпак, що, попропивавши худобу, служили в козаків по дворах, а далі, не звикши слухати господаря, повтікали п'янствувати на Запорожжє. Пізнали деякі бурмистра. «Чи не од крамаря, — кричать, — уже вибачай, ясновельможний, у сім слові, — чи не од переяславського крамаря до князя? Чорта з два тут поживитесь! Ось ми вас, городових кабанів, хутко впораємо!» Розслухається, аж тут ось яка вродилась новина — богдай мені не чути і не

казати! Князь із Іванцем побратавсь, зове його гетьманушкою запорозьким, оддав йому поки що Україною по Ромен владіти.

Сомко аж за голову взявся.

— Миргородський,— каже,— полтавський... проміняти мене на Іванця! Ні, пропала вже, бачу, лицарська честь на Україні! Положили ми її з батьком Богданом у домовину! Да гляди лиш,— каже Юскові,— чи правда ще сьому?

— Ой, коли б то сьому була брехня! — одвітує Юско. — Так от же стинно, що Іванець у Зінькові гуляє в князя. Бачив його бурмистер, так як ти мене, пане ясновельможний. А запорожці, кажуть, велику ласку у царя мають і чого попросять, усе цар по їх робить. Тим-то князь, зазвавши полковників до Зінькова, погодив їх, царевим словом, слухати Іванця як гетьмана. А в нас тепер бач, як завелось? Що кожен себе гледить, аби йому було добре. Запобігаючи царської ласки, усі троє згодились, щоб Іванець по Ромен Україною правив.

— Так, так! — каже гірко Сомко. — Гетьмануй над нами хто хоч — чи лицар, чи свинопас,— аби ми полковниковали. О, неситая жадова старшиновання! Тепер-то я побачив тебе в вічі. Гнешся ти перед усякою поганню в дугу, аби тільки верховодити над іншими!.. Ну, а Васюта ж? І той поклонивсь Іванцеві?

— Ні, мабуть,— одвітовав сотник Юско,— бо, каже бурмистер, попившись, запорожці і на Васюту похвалялись да й на всю городову старшину недобрим духом дишуть, а найбільш тії, що з винників да з парубків, що которого хазяїн коли вдарив або злаяв, то вже тепер похваляються за все оддячити.

— Ось якими новинами привітають нас у моїй Гетьманщині! — каже, гірко усміхнувшись, Сомко до Шрама. — Ну, да ще помірємося, чия візьме. О, да й провчу ж я своїх зрадників!

— Що ж ти, сину, думаєш чинити? — спитав Шрам.

— А що ж! Іхати до Переяслава, постягати до обозу підручнії мені полки да й стояти хоть проти цілого світу! Що мені тії князі да бояре? Що се вони видумали — шматовати Україну? Наше право козацьке, ніхто міждо нас не втручайся! Де два козаки, там вони третього самі судять. Побачимо, чия буде сила!

— І отсе,— каже Шрам,— замість війни з недоляшком Тетерею, заведеться війна між сьогобочними полками! Бо вже коли загарбав у свої руки

Іванець три полки, то без бою його з України не випреш. А Васюта собі підніметься, бо за ним уся Сіверія, уся Стародубівщина потягне. Дожидайтесь же тепер, паволочане, поки Сомко справиться з своїми ворогами! Коли б ще під сю заверюху сам Тетеря не переліз через Дніпро; бо в них з ляхами щось таке вже компонується.

— Ну, а що ж би ти робив, батьку? — питає гетьман. — Порадь мене своєю головою; я тебе послухаю.

— От що я тобі пораяв би! Ідь лиш ти у Переяслав да пиши листи до усіх полковників, щоб убоялись бога да подумали про козацьку славу, що ось Іванець простягає руку, щоб її скаляти, внівець обернути. А я тим часом поїду з Череванем у Ніжень. Я одкрию божевільному Васюті очі, що й сам пропаде, і другим наробить лиха, як не буде за тебе держатись. Нехай лиш він приложить свої потуги до твоїх; тоді в усякого руки опустяться, а твої полковники знов до тебе вернуться.

— Нехай тепер вертаються, а вже не я буду, коли не зроблю з ними так, як покійний гетьман із Гладким.

— Ну, не хвались іще, синку, да богу молись, — сказав понуро Шрам. — Тоді скажеш гоп, як перескочиш. Не тратьмо дармо часу, попрощайтесь.

Прощались і роз'їхались. Ніхто нікому не сказав на прощання веселого слова. Усім на серце пала тяжка туга, мов перед яким великим горем.

— Еге-ге! Бачу, бачу, куди доля хилить Україну! — говорив сам собі Шрам, понуривши голову. Іхав позад усіх, не хотів ні з ким розмовляти. — Невже ж, — каже, — отсе справді усе й розкотиться, як горох із жмені? Невже ж на те козаки воювали і кров свою проливали, щоб пропала козацька слава порошиною з дула?

Да й згадав старий смутну пісню, що зложив божий чоловік, як умер батько Хмельницький:

Чи вже ж дармо тая безщасна Україна богові молила,
Щоб міцна його воля з-під кормиги лядської слобонила,
На позор да поругу невірним не давала, щастям наділила, —
Чи вже ж дармо вона богові молила?

«Мабуть, що дармо, — думає собі Шрам, — мабуть, не така божа воля, щоб Україна з упокоєм хліба-солі уживала! Чи, може, приходить уже кінець

світу, що возстане свій на свого? І звідки ж підіймається хмара, боже ти мій милий?.. Запорожже перше було гніздом лицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків да лисиць. Отсе, мабуть, дожились вражі сини до порожніх кишень, то й заводять між народом трусу, щоб під каламутний час людським добром поживитись. Завидно, мабуть, стало проклятим сіромахам, що в городового козака повно в господі. А який же враг посилав на Запорожже, як, по розгромі ляхів, усякому було вільно займати займанщину? Ні, ось підем лицарювати!.. П'янствовать да баглаї бити, а не лицарювати!.. Пожалуй, інші спасенні душі справді одбігли займанщини, яко суети мирської; а другий розбишака пішов у Січ, аби не робити діла на господарстві. От і налицарювали! Утішайсь, Україно, своїми дітками! Іванець підлестивсь до січовиків да тепер і коїть з-під руки в князя, що хоче. Бачу, до кого він добирається, — хоче Сомкові дружби доказати, да ще ж бог нас не зовсім покинув; іще, може, набереється сотня-друга вірних душ на Вкраїні!»

Мізкуючи так, слухає, аж іспереду піднявся якийсь галас. Косили над дорогою косарі, а один упивсь да й простягсь серед шляху; а Василь Невольник, мабуть, задрімав да й наїхав; от і зчинилась заверюха. Завзятий під ту чорну раду сільський люд ізробився.

Шрам стиснув коня острогами і підбіг швидше до ридвана.

— Кармазини! — гукали п'яні косарі. — Ізнов розплодилась вельможна шляхта поміж миром! Да нам не вперше викошувати сей бур'ян по Вкраїні!

Да й точаться до ридвана, махаючи косами. А один преться з сокирою, щоб притьмом колеса рубати.

— Геть, іродові душі! — крикне на них Шрам.

Побачивши перед собою попа, усі зараз трохи й зупинились.

— Що се? — каже Шрам. — Чи ви турки, чи татаре, що нападаєте на подорожніх! Чи в вас християнська душа, чи вже і бога й віру забули?

— Ні, панотче, — обізвався один, — не забуде чоловік християнської віри довіку! Та як же стерпіти, коли притьмом давлять кармазини людей по дорогах?

— Да ще, слава богу, в нас руки не в кайданах! — озвалось уже двоє чи троє. — Ще не попустимо глумитись над собою! Буде вже й того, що один свиту золо-

том гаптує, а інший, може, й сірячини не має; один оком своїх сіножатеї не займе, а ми ось із половини косимо. А вибивались із-під ляхів усі укупі.

— Так! Бачу, бачу! — каже сам до себе Шрам. — Усюди пробралась із Запорожжя халепа!

— Із Запорожжя! — кажуть. — Де тобі, панотче, із Запорожжя? Це все наші городові коять, а на Запорожжі усяк рівен. Нема там ні панів, ні мужиків, ні багатих, ні вбогих.

— Біднії, сліпорожденнії ви діти! — сказав їм крізь сльози Шрам. — Нехай господь змилується над вашою темнотою! Пустіть коней, пустіть! Не заступайте дороги, а то я призову на ваші глави проклятіє господне!

— Ну, вже пустімо, нічого робити, — кажуть косарі, розходячись по боках дороги. — Знав ти, панотче, що сказати! А вже якби не ти, то ми б дознались, із якого дерева повиточувані спиці в ридвані. Не оборонили б його й позлотистії цяцьки, що дурнії ляхи повимудрували!

— Нехай вас бог помилує! — каже од'їжджаючи Шрам. — У тяжкому недузї ви ходите! Проклят, проклят химородник, що заморочив вам голови!

Отакі пісні слухали наші подорожні до самого Ніженя. Чи заїжджав Шрам до кузні підковати коню підкову — у кузні коваль, забувши про залізо в горні, балакав з хуторянами про чорну раду.

— Що ви, — каже, — лагодите чересла та лемеші? Лагодьте лучче батьківські списи, бо буде хутко усім робота. Іхали в Ніжень запорожці, дак казали, що знов піднявсь такий гетьман, як Хмельницький.

Чи сходилась де у сільці між миром судня рада — діди, замість щоб укладати громаді суд, розказовали, звідки почалось козацтво і як увесь мир вибивсь був із-під ляхів і недоляшків на волю.

— Що тепер за державці-козаки? — каже інша сива борода (бо тоді поважні посполитії люде носили бороди). — Ще з такими можна поборотись. То он як за Наливайка або за Павлюги були ляхи-державці да недоляшки! Один над сотнею сіл! Та і з тими якось же наші справлялись. Он, як був Кисіль або Вишневецький Єрема... Батечки! Було йдеш, чумакуючи, степом: «Чиє село?» — «Вишневецького». — «Чиї лани?» — «Вишневецького». — «Чиє старство?» — «Вишневецького!..» Та й за тиждень не

перейдеш його держави. Знаєте, робили тії великії пани з королем, що хотіли, дак усі городи й пригороди пороздавав їм король то на староства, то на волості. Да й з такими ж то, кажу, дуками батьки ваші справлялись.

Отак як зачне оповідати, мов із письма беручи, сива голова, то судня рада й про свій суд забуде.

— Ну, як же, як вибивались наші з-під лядської кормиги? — питають молодші.

— Ге, як? Бог нашим помагав. Ляхи да недоляшки думали, що як притопчуть козака або посполитого, то й лежатиме, мов хворостина на греблі; мали вони нас за скот несмислений. А наш брат, сірома, у своїй драній свитині щодень, щоніч з плачем зове на поміч бога. Ляхи да недоляшки тонуть було у перинах, п'ють, гуляють, а наш брат, як той невольник до отця-матері, озивається до бога, перед богом душу свою, як горющу, негасиму свічку, ставить: тим-то й не слабо наше серце, тим-то ми сміливо рушали супроти нечестивої сили, і господь повсякчас помагав нам!

Да отак гуторить-гуторить сільська громада да й зачне ту Хмельницину до свого часу прикладувати, зачне перебирати, як хто з козацької старшини розбагатів і з чого-то так на Україні стало, що в одного ні ґрунту, ні хатини немає, треба в підсусідках проживати, а другий на свої лани людей не назоветься, за всю осінь не обореться. От інший тут знов прийме річ да й піде про займанщини викладовати:

— Як слобонили наші з божою поміччю од ляхів Україну, дак тоді по обидва боки Дніпра уся земля стала козакам спільна і обща. От і давай ділити по полках Україну: одні села до одного полку, а другі до другого тягнуть, і у полковому городі судову справу собі мають. Ну, а в полках осягли козаки й позаймали землі під сотні, а в сотнях під городи да під села; а там уже під свої двори, хутори да левади. От би, здавалось, і добре, та горе, що старожитні козаки, що з предку-віку козаками бували, військовій черні позавиділи, не схотіли ділитись рівно. «Які вони, — кажуть, — козаки? Їх батьки та діди зроду козацтва не знали. Зробимо перепис, і хто козак, той вольність козацькую матиме, а хто пахатний хрестянин, той нехай свого діла гледить!» Зчинилась була буча не мала: поспільство

свого козацтва рішатись не хотіло, що ледві покійник Хмельницький утихомирив. І ото, которі багаті, що на доброму коні збройно до обозу могли виїжджати, тії zostались козаками і до леєстру козацького записані; котрі ж ходили піхом, дак zostались у поспільстві (опріч міщан, що по городах торги і комори крамнії мали), осіли на рангових або на магістратських та на чернечих ґрунтах або у шляхти та в козаків підсусідками, а інші zostались козацькими підпомічниками, що двадцять-тридцять чоловік одного козака споряджають. Сі б то, може, й собі, як от і ми, козацької вольності пошукали, коли ж не сила! Як старшина з гетьманом розпорядила, так і zostалось. Давай посполитий до скарбу і подачку од диму, давай і підводу, і греблі по шляхах гати, а козак, бач, нічого того й не знає. Прийде було полковник або військовий старшина до гетьмана: «Благослови, пане гетьмане, зайняти займанщину!» — та й займе, скільки оком закине, степу, гаїв, сіножатей, рибних озер, і вже це його родова земля, уже там підсусідок хоч живи, хоч до другого державці, коли не любо, вбирайся. Знов прийде сотник чи осаул, чи там який хорунжий полковий до полковника: «Благослови, батьку, зайняти займанщину!» — «Займи, синку, скільки конем за день об'їдеш». А сотники козакам займанщини по всій сотні роздавали. Оборе плугом, обнесе копцями, ровом обкопає або огряничить кляками, та вже й не суньсь туди наш брат; де заб'є на болоті палю, там уже ти млина не будуй: сам він або його діти збудують. Отак-то, братці, отак-то, діти, тії багатирі, тії дукі-срібляники з голоти розплодились! У Хмельницщину рідко який шляхтич зачепивсь на Вкраїні, приставши у козацтво, а тепер їх не перелічиш! Деякі повилазили знов із Польщі та повипрошували в гетьмана батьківщину або материзну; а більш сього вельможества із козацтва таки начинилось. І вже інший і забув, із чиїм батьком разом до війська у сіром'язці йшов. Той же zostавсь ув убожестві, а йому фортуна на війні послужила, у старщину, у значне козацтво ускочив, а далі займанщину зайняв, свиту гаптує, а ми сімряги мовчки латаємо. Отак-то, братці! Отак-то, діти!

А Шрам збоку слухає-слухає, да не знає, що вже тим навісним речникам і казати.

«Нічого й речей дурно тратити, — думає собі. — Тут, бачу, довго хтось поравсь, а не хто більш, як отії проклятії комишники! Бач, яку старовину розворушено! Тоді ж і бог благословив проти гордих дуків да беззаконної шляхти ставати; а тепер Іванець для своєї користі роздуває старе вогнище. Темний люд закарбовав собі в голові *кармазини* да *нашийники*, так тепер тільки тюкни, він по готовому сліду безумнії речі й городить, сам себе возмущає, а лукавий Іванець тим часом до свого добирається! Велика буде милость божа, як ми його подужаємо!»

Х

Другого дня, на заході сонця, зблизились наші подорожні до Гвинтовчиного хутора, що стояв трохи у боку од Ніженя, серед гарної дубової та липової пуші.

Проїжджаючи мимо ковалеву хату (у пуші жив коваль хуторський), тільки що Шрам одрізвивсь од своїх, щоб поспитати, чи дома пан Гвинтовка, як із дверей мов лихий пхнув жінку, трохи коневі під ноги не сунулась; а за нею з макоґоном вискочив з хати чоловік.

— Уже ж, — каже, — я тобі дам за ці пісні! Добравсь тепер я до тебе!

Бачить жінка, що нікуди втікати, давай круг Шрамового коня бігати.

— Ось, — каже, — лихо велике! Хіба нельзя вже й заспівати:

Ой, ти старий дідуга,
Ізогнувся як дуга,
А я, молоденька,
Гуляти раденька!..

Чоловік справді вже був сивий, а жінка чорноброва й молоденька.

— Ось постій, — каже, — суча дочко, дай мені тебе за космаки піймати; я тобі покажу свою старість!.. Смійся, смійся! Засмієшся ти в мене на кутні!.. Моргай, моргай! Ось як моргну тебе, то й ногами вкриєшся!

Та й давай гасати за нею круг Шрамового коня.
А вона:

— Оддиш-бо трохи, Остапе! Бач, як засіпся! А я тобі заспіваю другої, коли ції не вподобав.

Та й заспівала, танцюючи кругом да плещучи в долоні:

Коли б мені або так, або сьак,
Коли б мені запорозький козак,
То б він мене сюди-туди повернув,
То б він мене до серденька пригорнув!

— Е, дак он якої ще! — закричав чоловік. — Уже ж тепер від мене не влизнеш! То-то я бачу, що запорожці щось дуже часто заходять до тебе, суки, води напитися! А в їх не вода на думці!

Да й почав ізнов ганятись за жінкою. А вона бігає круг Шрамового коня да ще й більш його дратує.

— Згиньте ви к нечистому! — каже Шрам. — Дайте мені проїхати!

— Де ж мені, панотче, дітись? — каже жінка. — Він мене вб'є, як наздожене. Тут хоч дурний, та такий злий, як собака.

— Сором тобі, — сказав тоді Шрам чоловікові, — сором тобі із сивими усима та блазнем себе являти!

Коваль тоді розшолопав, перед ким він єсть, уклонивсь панотцеві да й потяг у хату, піймавши облизня. Тільки на порозі ще посваривсь макогоном на жінку, а вона йому, регочучи, показала дулю.

— Чи дома пан осаул полковий? — поспитав у неї Шрам.

— Та дома! — каже. — Там усе з запорожцями бенкетує.

— Як? Гвинтовка з запорожцями!

— А чому ж, панотче? Хіба не знаєте, що запорожці тепер перші люде в світі? Кажуть, подаровав ім цар усю Україну.

— Щоб ти окаменіла, як Лотова жінка, за такі речі! — крикнув з досади Шрам да скоріш і поїхав од неї.

— Сіль тобі на язик, печіна в зуби! — оддала потиху ковалиха, бо була трохи п'явенька.

Наздоганяючи своїх, Шрам іще раз зупинивсь, стрівши божого чоловіка.

— Отак, — каже, — діду! Не схотів їхати зо мною, да перше мене тут опинився!

— Е, да се Шрам до мене говорить! — каже божий чоловік.

— Як отсе тебе господь сюди заніс? — питає Шрам.

— Да от, попали мене у свої руки прощальники, сиплють срібло-золото, не одпускають од себе жодною мірою, да оце й під Ніжень затягли.

— Нащо ж ти їм тут здався?

— Оставили на мої руки товариша. Занедужав у їх курінний. «Одходи нам, батьку, сього козака, так ми тобі поможемо не на одного невольника». Так отсе живу тут да й няньчусь із ним, як із дитиною: то співаю йому, то що. Здобувсь добре сіромаха. Той самий, що й з твоїм Петрусем ізчепивсь.

— І отсе тобі одогрівати таку гадюку!

— А чому ж? Мені усі ви рівні; я в ваші чвари да свари не мішаюсь.

— Іродова душа! — каже Шрам. — Трохи мені остатнього сина не спроводав на той світ!

— А що пак твій Петрусь? Як мається?

— Тут ізо мною. Насилу, бідний, на ноги знявсь.

— Так ви отсе в Гвинтовки гостюватимете?

— Хто в Гвинтовки, а я поїду просто до Васюти.

— Не застанеш ти Васюти в Ніжені; поїхав, кажуть, у Батурин на раду.

— На яку раду?

— Хто ж його знає, на яку! Усе, мабуть, про гетьманство клопочеться, так от ізозвав раду ще в Батурині.

— Так і Гвинтовка там?

— Ні, мабуть, йому не треба Гвинтовки до сього діла. А то чому б не зозвати ради у своєму столичному місті? Да цур йому! Що нам до того? Прощай, панотче, не задержуй мене.

Да з сим словом одвернувся і пішов собі гаєм.

Шрам наздогнав свій поїзд коло високих воріт пана Гвинтовки.

Будинки в сього значного козака були не Череваневих: гонтова криша височенна, у два п'ятра; а в криші вікна повироблювані, і різаною мережкою скрізь гарно облямовані. Зверху криші по різках шпилі, а наверх комина вертиться по вітру залізний півень. Панський будинок був. А посеред двору в Гвинтовки стояв стовп, і в стовпу усе кільця, то залізні, то мідні, то срібні. Ото знак, що простий козак або посполитий в'яжи коня до залізного, а хто

значний козак, то до мідного; як же хто рівня господареві, так той уже до срібного.

Череваниха, розгледівши те все, обернулась до Шрама да й каже сміючись:

— Не дурно ж, мабуть, у мого брата жінка княгиня: у його все не по-нашому.

А Шрам понуро:

— Се вже так: дігтяр і смердить дьогтем. Коли взяв польку, то вона тебе наскрізь своїм духом пройме.

Як ось, тільки що наші в'їжджають у ворота, аж пан Гвинтовка вертається з польовання в другі. Круг його хорти на мотузках; за ним їдуть козаки, трублять у роги, да ще пар зо дві й волів ведуть за собою.

— Еге, добродійко! — каже Шрам Череванісі. — Да твій брат справді, бачу, у пани пошився! Коли козак водив хорти за собою на мотузках?

— Се ще не диво, — каже Череваниха, — а диво, що он якого звіря впольовали!.. Як ся маєш, як живеш, пане брате? — закричала до Гвинтовки. — Привітай лиш нежданих гостей.

— І жданих, і давно званих! — каже Гвинтовка, під'їжджаючи до ридвана. — Чолом, кохана сестро! Чолом, любий зятю! Чолом, панно небого! Е, да хто ж отсе ще з вами? Невже се пан Шрам?

— А кому ж би була нужда, — каже Шрам, — забиватись сюди аж із Павлочі? Ось мій і син, пане полковий осауле, тобі до послуги.

— Ну, вже такої радості я й не сподівався! — каже Гвинтовка. — Настусю, Настусю-серденько! — крикне, обернувшись до будинку. — Вийди лиш подивись, які до нас гості завітали!

У дверях з будинку показалась господиня. Ще була молода і хороша, тільки бліднолика пані. Зараз було видно, що се не нашого пера пташка. Не та в неї хода, не та й постать, да й українська одежа якось їй не припадала. А гарна, чорноброва була пані.

— Княгине моя, золото мое! — каже їй Гвинтовка. — Привітай же моїх гостей щирим словом і ласкою. От моя сестра з дочкою; от мій зять; а ось високоповажний пан Шрам із сином. Його всяк знає на Україні і в Польщі.

Княгиня зійшла з рундука назустріч гостям, веселенько всміхаючись, тільки дивилась якось так

жалібно, що аж чудно усім здалось. Зараз можна було догадатись, що в неї лежить на душі якась тяжке, невсипуще горе.

Гвинтовка скочив з коня, узяв свою жінку за руку і підвів до ридвана. А Череваниха з дочкою тож вилізли з ридвана, щоб привітатись із своєю вельможною родичкою. Оглядають тую княгиню, як яке диво; до неї, аж княгиня наче їх і не бачить. Щось друге в неї перед очима; аж помертвіла, наче щось страшенне побачила. Далі як крикне не своїм голосом:

— Ридван! — да й упала без пам'яті.

Усі засмутились; не знали, що се з нею сталось. Один Черевань усміхавсь, догадавшись, що тому за причина.

— Ге! Не дивуйтесь, — каже, — бгатці: ридван сей узяли ми під Зборовом, а в ридвані сидів князь із княжам. Князя ж погнали татаре до Криму, а княжа вражі козаки, насунувшись, кіньми затоптали.

Княгиню тим часом підвели з землі. Здихнула небога на вітрі, да, мабуть, почувши, що сказав Черевань, аж застогнала, наче її хто ножем шпирнув у серце.

— Бач, лядське кодро! — каже тоді крізь зуби Гвинтовка. — Я думав, вона вже забула прежні норови, аж, мабуть, вовка скілько хоч годуй, а він усе в ліс дивитиметься!

— Га-га-га! — засміявсь Черевань. — Хіба ж я тобі не казав: «Ей, не бери, бгате Матвію, ляшки: не буде тобі з нею щасливого життя!»

— Цур йому! — каже Гвинтовка. — Годі вже про се! Просимо до господи, дорогії гості. Ви, черті! — гукнув Гвинтовка на свої слуги. — Чого стоїте поторопівши? Однесіть панію в покої.

— Скажи, бога ради, — спитавсь у Гвинтовки Шрам, як увійшли до світлиці, — що отсе за дикий звір із рогами показавсь у ніженських пущах? Ганялись наші батьки по низових степах за білорогими сугакіми; ганялись наші діди, коли правда, що співають у піснях, і за золоторогими туріми по Дніпрових борах, а на такого тяжкононого звіря ще зроду ніхто не полював.

— Інший, — каже, — панотче, тепер час, інші й звичаї. Сугаки да тури їли одну траву, а сей тяжконогий звір перегризає дуб і всяке дерево при самому корені.

— Га-га-га! — засміявся веселий Черевань. — Се вже, бгатику, справжня загадка.

— Он, бачите, — каже Гвинтовка, — ідуть у двір, познімавши шапки, ніженські кушнірі да салогуби. Які тепер смирні та покірливі, що в мене воли в дворі; а піди поговори з їми в магістраті: там зараз покажуть тобі трухлий шпаргал із вислою печаттю!

— Да що ж тобі заподіяли сі добрі люде? — питає Шрам.

— Справді, що добрі! — каже, всміхнувшись, Гвинтовка. — Коли б ти почув, панотче, як сі добрі люде на городову старшину з запорожцями похваляються! Запорожці тепер з міщанами як рідні брати; п'ють да komponують укупі, як би нашому брату яму викопати. І така завелась смілость у вражих мугирів, що їде значний козак улицею, нікто й шапки не ламає.

— Да підожди ж, пане-брате, — каже Шрам, — а ти ж сам чия сторона?

— Отсе ще! — каже Гвинтовка. — Авжеж, гетьманська.

— А чого ж ти водишся з запорожцями?

— Хто се тобі сказав?

— Хто б не сказав, а чутка така, що ти бенкетуєш із ними не згірш од міщан.

— Плюй ти, панотче, тому в вічі! Щоб отсе я, будучи паном на всю губу, не знайшов собі ліпшої компанії над запорозьку челядь!

— Так, так, — каже собі крізь зуби Шрам, — бачу вже я добре, що ти пан, хоть і не кажи.

А Гвинтовка глянув у вікно да й гукнув на свої слуги:

— Хлопці! Бийте вразких личаків по гамаликах! Женіть батогами з двору хамове кодро!

— Казна-що, бгате! — каже Черевань. — Хто ж таки християнина, наче собаку, проганя од порога!

А Шрам, не витерпівши, додав:

— Так робили тільки пани ляхи да наші недоляшки. Чи не обляшила й тебе твоя княгиня?

— Як отсе так? — крикне Гвинтовка.

— Так, що твої речі і звичаї годились би й звірю Єрмі.

Почервонів, як мідень, Гвинтовка.

— Батьку! — каже. — Од одного тебе я стерплю такі речі, не проливши гарячої крові! Я такий Єрема, як ти Барабаш. Єрема!.. Да нехай сатана візьме мою душу, коли не рад я повсякчас вийняти за Україну шаблю один против десяткох!

Да й вийняв з піхви шаблю і блиснув нею на сонці; а сонце вже сідало і тільки на сволиці крізь вікна червоніло.

— Ну, ну, угамуйсь, — каже Шрам, — хіба ж я тебе не знаю? Мало чого скажеться під гарячу минуту? Не все, кажуть, переймай, що по воді пливе.

А сам собі подумав: «І Єремі дорога була Україна; і він махав за неї шаблюю: як не махати, боронячи свої маєтності?»

— І справді, — каже Гвинтовка, — припало ж мені тепер змагатись, як треба гостей шанувати. А гей, княгине! Давай лиш козакам вечеряти!.. Помиливсь ти, панотче, — каже знов до Шрама, — дуже помиливсь, сказавши, що жінка мене обляшила. Тривай лиш, чи не я її оказачив. Дивись: не гайдуки, не маршалки застилають у мене стіл. Доказали ми ляхам козацької слави: княгині їх тепер служать козакам за столом і не за столом! А ти кажеш, що жінка мене обляшила. Княгине, моє ти золото! Чи ти спиш, чи не чуєш? Вечеряти козакам пора!

Так вигукував осаул полковий Гвинтовка: хотів притьмом довести перед Шрамом, що в його жінка все одно, що служёбка, хоть би вона була сто раз княгиня. І так, як мертве нехотя устає на чарівницький поклик з домовини, так тая княгиня, мов не своїми ногами, увійшла до світлиці на грізний поклик свого чоловіка. І так, як молода рабиня у старого, сивобородого турчина служить, і тремтить, і низько покланяється, так і та нещаслива княгиня, догоджаючи своєму чоловікові, низько вклонилась гостям і почала застилати стіл білою скатертю. А руки ж то білі, ніжні, засукані похазяйськи по лікоть, здаються чистішими од скатерті і ніжнішими од миткалевих рукавів — сіяють крізь вечірню тінь, як свіжий сніг ранком надворі. Чи на те ж вони виховані, випестовані, щоб, покинувши високі князькі замки, застилати стіл козакові?

— Не честь, не слава хіба козакам,— каже господар, глядя на неї,— що в їх такії слуги? Сестро, небога, прошу ж до гурту. Сідайте да й не клопочітесь у мене в господі ні про що, як пани над панами. Вам usługуватиме горда польська пані, високоіменитая княгиня!

А Череваниха каже:

— Ридван наш так налякав твою господиню, що коли б їй — у добрий час мовити — чого не сталося із переполоху. Може б, ізмити її свяченою водою, да нехай би наділа сорочку пазухою назад?

— Ё, сестро! — одвітує Гвинтовка.— Мій голос підніме її і з домовини. Не вважай, що вона така смутна сьогодні: скажу тільки слово, так зараз розвеселиться да ще й через шаблю поскаче. Наші козачки танцювали ж колись під лядську дудку.

Хто б то зміг розказати, що на ту пору діялось на серці в бідної княгині! Мабуть, привикла вже небога до такого глуму; уже й не плаче й не зітхає. Слухає тее гордованне од свого чоловіка так, мов не про неї й річ; тільки часом здригнеться од його грізного голосу, як струна на бандурі.

— Боржій, боржій, жінко! — покрикує на неї Гвинтовка.— Докажи, що твоя висока порода на якесь таки лихо тобі здалася. Давай нам якої-небудь настойки чи запіканки, тільки такої, щоб і старе помолодшало.

Принесла княгиня й запіканки, почала гостей шанувати. Мусила перше випити чарку сама, і тоді вже стала гостей обносити.

— Пийте тепер безпечніше, дорогії гості,— каже господар,— ляшка вас не отруїть.

— А од їх роду — не во гнів твоїй жінці — се іноді й станеться,— каже Шрам.— Може б, і батько Хмельницький пожив іще на світі, якби не сватавсь із ляхами.

— Бач, мое золото, які твої земляки! — каже Гвинтовка.— Хвали бога милосердного, що я тебе слобонив од їх. Хоть, може, мої липові світлиці й не те, що княженецькїі замки, так хоч поживеш між православними християнами; усе-таки не так смердітимеш лядським духом, як позовуть на суд перед бога!

— Та чи по-нашому ж вона молиться? — шепнула Череваниха братові.

— Отак, сестро! — одвітує той голосно. — Невже ж ти думаєш, що я мав би кателичку за жінку? Уже не знаю, що там у неї в душі сидить, а вона в мене і до церкви ходить, і хреститься по-нашому. Перехрестись, моє золото!

Княгиня перехрестилась, як дитина, і що то! Бачся, нічого не заважають слова, а Леся, да й сама Череваниха, насилу змогли дивитись без сліз на ту нещасливу невісту. Так, як бідний горобчик попадеться у руки хлоп'ятм та й не знає, за що над ним знущаються, а тії йому виспівують, як жиди Христа мучили, крутять да підкидають угору, так ся безталанна княгиня попалась тепер між козаки; і що там тії князі, сенатори да великі пани наробили, про що вона й не відала, за все тепер одвічає.

Тільки ото що посідали за стіл і Шрам поблагословив страву, як ось хтось одсунув знадвору квартиру і гукнув на всю світлицю:

— Пугу!

Шрам з серця аж ложку покинув, а господар замішавсь-замішавсь да й сам не знає, що йому робити. Як ось ізнов:

— Пугу! Чи ти спиш, пане князю, чи вже так завеличавсь, що не хочеш пустити доброго чоловіка і в хату?

— Просимо, просимо, пане добродію! — каже Гвинтовка. — І сіни, й хата перед тобою настіж.

— А собаки ж у вас не кусаються?

— От славно! А нащо ж співають:

Запорозький козак
Не боїться собак?..

— А кішки в вас не дряпаються?

— Бог з тобою, добродію!

— Тепер чортзна-як стало на Україні! — каже, усе-таки за вікном, голос. — Наш брат не у всякі двері й сунься.

— Коли не у всякі, — каже Гвинтовка, — так у мої і опівночі можна.

— Пане Матвію! — озвався тоді до його Шрам. Так отсе ти так не братаєшся з запорожцями?

— Е, добродію мій! — каже, зачервонівшись з сорому, Гвинтовка. — Запорожець запорожцеві не пара. Се батько Пугач, старець, або дід кошовий.

Із ким, із ким, а з їм ладити треба. Тепер на Україні усе так перевернулось, переплуталось і перемішалось, що навпростець нікуди не проїдеш. Утремо ми запорожцям носа, як колись візьме наша, а тепер поки що треба гладити за шерстю. Вони-бо в царя велике пошанованне мають і, чого хочуть, усе одержують.

— Не їздить же нам, пане брате, із тобою одним шляхом,— каже понуро Шрам.

Як ось увійшов до світлиці батько Пугач, старий, довгоусий дідуган, із своїм чурою. У простих сім'рягах, а сорочки чорні, як сопуха. Да господареві, мабуть, на сей час було байдуже, що не одягні гості: забувши і своє панство, зустрів батька Пугача з таким привітанням, мов той у найдорожчих кармазинах.

— Прощу ж,— каже,— за стіл до громади.

— Не сяду! — каже Пугач, стоя серед світлиці.

— Чому ж не сядеш?

— Тому, що в тебе добрим людям така честь, як собакам.

— Про яких се ти добрих людей говориш?

— Та хоч би й про тих, що за віз хворосту платять по дві пари волів. Та ось вони й самі йдуть до твого вельможного панства. Без мене ти їм не дав і приступу.

Увійшли міщане в світлицю да й стоять у порога.

— Ну, скажи,— каже батько Пугач,— за що ти в їх воли забрав?

— Щоб не рубали гаю, от за що!

— Та вони ж, коли хочеш знати, не в твоєму гаю рубали, а в городовому!

— У городовому, батьку! У городовому, пане! — загули міщане, кланяючись то Пугачеві, то Гвинтовці.

— От славно! — каже Гвинтовка. — З якого ж се часу моя займанщина стала городовим гаєм?

— Та це, пане,— одвітують,— по-твойому вона твоя, а по нашим магістратським записям вона наша біг зна з якого ще часу. Ще скоро батько Хмельницький вигнав ляхів та недоляшків з України, то зараз і дав нам привілей осягти під город поля, гаї і сіножаті, які самі улюбимо. Ще й досі є знаки, що позначили наші бурмистрове.

— Та се то ми знаємо,— каже Гвинтовка,— що ви того тільки й пасли, як би вхопити щонайкращий шматок із козацької здобичі! Козакам було тоді не до займанщин: козаки тоді бились із ляхами понад Случчю, понад Горинню да топились по багнах, а ви з своїми пикатими бурмистрами давай викроювати щонайкращі поля та сіножаті! Се то ми знаємо! Так, отже, ні! Козацький бунчук переважить бурмистерську патерицю! Пан полковник сам давав мені бунчука, щоб я його рукою займав собі займанщину, скільки за день конем об'їду. Цілий день не вставав я з своїми з коня, і тепер нехай ніхто не говорить, що се [не] моє добро!

— Послухай, пане князю, ти мене, старого Пугача,— каже поважно січовий дід.— Старий Пугач ні для кого в світі душею не покривить. Нехай міщане дечим і поживились од козаків у польську заверюху, та вже ж і козаки почали тепер нагинати їм шиї справді по-шляхетськи. Засівши в їх магістрати, в ратуші, старшина козацька орудує їх війтами, бурмистрами і райцями, як чортяка грішними душами. Коли тобі полковник дав займанщину, то нехай воно так і буде; тільки ж не обіжай добрих людей, верни їм їх воли.

Помовчав трохи Гвинтовка да, глянувши на Шрама, й каже:

— Ні, нехай шукають їх у бурмистрів, що поробили в моїх гаях прикмети; а я докажу їм, що я в своєму добрі пан. Треба сим безшабельним г'євалам збити трохи пихи.

— Ох, швидко сі г'євали зроблять вас гамаліками! — сказав тоді батько Пугач.— Не допоможуть вам ні шаблі, ні бунчуки! Дурні ви, дурні з своєю пихою, та й не каєтесь! Дітки мої! — обернувся до міщан.— Плюйте ви й на його гординю, й на його здирство! Ми вернем вам ваше добро десятирицею.

— О, спасибі ж тобі, батьку, що хоч ти за нас уступився! — кажуть міщане.— Просимо ж до нас на вечерю. Не погордуй уступити до нашої простацької господи. Прощай, пане князю. Прийде й на нашу юлицю празник.

— Потривай, пане добродію,— каже Гвинтовка,— я не хочу сперечатись із тобою через личаків.

Нехай беруть воли к нечистій матері, а ти оставайсь вечеряти.

— Не до вечері тепер нашому брату,— одвітавав Пугач.— Будуть хутко наші сюди під Ніжень. Ось їдуть уже царські бояре; ми їх до Переяслава не пустимо. Гарний город і Ніжень для чорної ради. Дак не до вечері вже нам тепер.

І, не дожидаючись одповіді, насунув шапку да й потяг із хати. Міщане за ним.

А Гвинтовка оставсь тепер перед Шрамом ні в сих ні в тих. Бачить, що вже Шрам розкусив його. От же ще таки хотів замазати шілку то козацькими восклицаннями — на се був дуже здатен,— то лестивими привітаннями; да вже Шрама нічим не розважив. Насупивши брови, сидів старий за вечерею; а другі гості, бачивши, що він такий похмурий, і собі сиділи мовчки.

Узяла Гвинтовку досада; напавсь на бідолашну княгиню. А княгиня, не сідаючи за стіл, усе ходила слідом за дівчатами, що подавали до столу страви. Жодна страва не прийшлась йому до смаку: усе не так, усе йому на лядський лад приправлено. Давай коренити ляхів і всі їх звичаї.

А бідна княгиня, бачучи, як він розлютовавсь, аж тремтить уся, що та билина од вітру. Порядку і сама не знає, що куди і до чого; далі якось зачепила рукавом срібну коновку, повну вишнівки, да й розлила по всій скатерті.

А Гвинтовці, мабуть, аби найти приключку.

— Чортова кров! — крикне так, що аж вікна затремтіли, да й пхнув од стола княгиню. Бідна так і брязнула об землю.

— Гей! Черті! — крикне Гвинтовка на свої слуги.— Візьміть ік бісовій матері сю лядську погань!

Вибігли дівчата з кімнати, підняли да й повели з світлиці свою панію.

Черевань поглядував на Шрама, що то він тепер скаже; а Шрам сидить понурый, буцім нічого й не бачить. Не сказав нічого й Черевань, і всі мовчки скінчили вечерю.

Шрам по вечері сказав тільки господареві, що завтра рано на зорі поїде в Батурин, а Петра оставляє, яко недугуючого, одпочивати у його хуторі. З тим і порозходились на спочинок.

Уставши вранці, пішов Петро у станю, а на стані вже панотцевого коня й немає: ще до світу махнув старий у нову дорогу; десь його й сон не взяв.

Тяжко було на серці моєму Петрові. Одна думка усюди його проводжала: жалковав на своє нещасливе кохання. Ось бо спершу нудив світом, що горда дівчина на його байдуже; далі скільки-то перегоріло у його в серці огню од того несказанного жалю, що інший перед його очима взяв да й веде її до вінця; а тепер ще нове горе: знає, що вона його любить щиро, да треба розізнатись навіки. А боже мій милий! Як би то й назвати тее щастя, щоб жити з нею в парі, як голуб із голубкою!

Так-то вже тому бідному козакові любовці очі затуманили, що, здавалось, тільки там, де вона, і сонце сіяє, і божий мир красен; а без неї усюди тьма і пустиня.

Інший то, може б, не вважив, що панотець не благословить і що вже вона заручена другому; махнув би, може, з нею в дикі степи, на Хорольські хутори, да й насміявсь би над лихою долею. А Петрові й думку таку було страшно допустити у голову. Він добрий був син і щирий козак; лучче йому з нудьги загинути, ніж панотця навик преогорчити і золоту свою славу гряззю закаляти. У його інша була думка: умислив собі, після панотцевої смерті, ййти на Запорожже да, поробивши власним коштом човни, з охочими козаками турецькі городи пліндровати і жизнь свою по-лицарськи, на полі чи на морі, за християнську віру положити. А поки що уложив собі од Лесі якомога одбігати і на самоті перемогати тії нещасні любовці. Тим-то й тепер, походивши, посумовавши по стані, не схотів вертатись у будинок, щоб не зустрітись із своєю несудженою дружиною, а пішов своїм звичаєм блукати по пущі, чи не розжене свого смутку.

Взявши на ліву руку од дороги, пішов узенькою стежечкою, і як не звертав свої думки то на панотця, де то він обертається, то на тривогу по Україні, а серце знай своє шепче. Вже час немалий іде він пущею, коли ж виходить на лощину, гляне —

кінець лощини із-за дерева димок. Сонце вже піднялось геть-то, так дим унизу поміж деревом синій, а вгорі наче золотий серпанок. Дивиться Петро, аж і огорожа, і хатка мріє оддалеки. Вже він хотів звернути набік, щоб не тривожити дурно чужих собак; коли ж гляне — іде супротив його од хати середнього віку чоловік, у козацькій жупанині, а його під руку веде молода, чорнява дівка. А чоловікові тому, мабуть, і не треба чужої підмоги; однімає од неї руку да й каже:

— Та ну, Настусю, к нечистій матері! Що ти мене ведеш, мов п'яницю з шинку? Я сьогодні хочю пограти конем по полю, а ти мене водиш, наче дитину. Геть, кажу, оступись!

Як же здивовався Петро, пізнавши Кирила Тура! (бо се він самий і був). І, дивне діло! Так йому зрадив, наче рідному братові; а що недавно бились на смерть, про те йому й байдуже.

І Кирило Тур зрадовавсь; привітався так, як із давнім приятелем.

— Поздоровляю, — каже, — по ліках! Ну, не думав я, щоб після такої руки ще ти дививсь на божий мир. Та й сам я — мовити правду — не хотів би більш підійматись на ноги. Бог знає, чи трапиться вдруге так гарно вкlastись спати.

— Не знать що ви говорите, братику! — каже йому дівчина, дивлячись люб'язненько йому в вічі і ще таки держачи його за руку.

— Мовчи, бабо! — сказав Кирило Тур. — Ваш брат у сьому не тямить сили. Вам жизнь іздається казнаєчим. Хата, піч, подушки — ото вам і все щасте. А козакові поле не поле, море не море, щоб ізнайти долю. Козацька доля в бога на колінах. Туди і рветься наша душа, коли хочеш знати... Та чи з тобою ж про сі речі вести розмову? Я вже, братику, — обернувся Кирило Тур ізнов до Петра, — покидав зовсім сей світ, набитий бабами та всякими химерами, уже був і ногу поставив на поріг, щоб іти в далеку дорогу, так що ж? Учепились за мене добрі люде і таки вернули назад. Думають, куди яке добре діло зробили, що не дали вмерти! Їм здається, що й нема вже в бога нічого кращого над оцю мізерну жизнь; а от у кого товку є хоть за шеляг, то всякому скаже, що вона не стоїть ніякогісінького жалю!

— Скажи ж мені,— перебив його мізкованне Петро,— як отсе ти опинивсь на сім боці?

— А так,— каже,— що взяли добрі люде та й давай няньчити, сповивати, купати, наповати усякими зіллями, а далі й сюди з собою завезли. Дуже тут мене треба! І куди ж утрапили? Якраз у хату до моєї матері! Тут уже баби як попали мене в свої лапи, то от, як бач, ніяким побитом не одкараскаюсь. Притьмом кажуть, що я нездужаю; а я так нездужаю, що ведмедя б за ухо вдержав. Коли б не божий чоловік, то довелось би з нудьги пропасти між плаксивим бабством. Той, спасибі йому, розважить таки інколи душу козацькою піснею та й на божий мир дивиться по-людськи.

— А побратим же твій де? — спитав Петро.

— Побратимові,— каже,— моєму тепер доволі діла. Хочемо задати перцю городовій старшині, так шатається тепер по всіх усюдах, наче ткацький човник по основі. Нап'яли братчики вам добру основу; витчуть вам таку сорочку, що ні руками, ні ногами не повернете.

— Слухай, брате,— каже Петро,— коли казати, то кажи ясно, а не загадками.

— Кажи йому ясно! — засміявшись, мовив запорожець.— Який тепер чорт скаже тобі що-небудь ясно, коли звідусюди нахмарило? Виясниться вам хіба тоді, як заторохтить грім та заблискає блискавиця. А вже до сього не далеко. Казав побратим, що вже над Остром, у Романовського Куті, наші і кош заложили. Сьогодні, тривай, чи і сам Іван Мартинович не прибуде з отаманнєм; а к завтрьому ік ранку, щоб і бояре царськїї не над'їхали. Чорний люд збирається під Ніжень, як сарана. Кажуть, у Ніжені під раду великий урожай на кармазини...

У Петра од таких речей аж мороз пішов поза шкурою. Перш усього подумав він про свого панотця і вже хотів був бігти до хутора, щоб його сповістити, да згадав, що панотець у дорозі. Друга його думка була про Лесю: боявсь, щоб як-небудь і їй у козацьких чварах не досталось, а ще більш боявсь, щоб Кирило Тур, під сей каламутний час, удруге не вкрав її, так як у Києві. Що ж тут чинити?.. «Заведу про неї річ із запорожцем!» Да й натякнув про Лесю.

— Ге-ге-ге! — каже, зареготавши, запорожець.— Невже ти ще й досі не викинув з голови тїї дурниці? Мені здавалось, досить пустити чоловікові

з піввідра крові, щоб одумавсь, аж, мабуть, ні! Мабуть, вас няньки вже змалечку загодовують такою кашею, щоб і з сивим волосом не перестав чоловік липнути до баб!

— А ти, вразкий прудіусе, — каже сміючись Петро, — невже б то занедбав дівчину, що бивсь за неї, мов скажений?

— Пху! — аж плюнув з серця запорожець. — Став би я тепер думати про таку пакость! Один тому час, що чоловік іскрутиться. Тепер давай мені хоч копу таких дівчат, то, їй-богу, — от велике слово «їй-богу», — усіх оддам за люльку тютюну!

Полегшало в козака на душі.

— Ну, куди ж, — каже, — отсе ти ідеш?

— Та от бач, божий чоловік звелів мені прохджуватись по пуші, а баби мої... се сестра моя, коли хоч знати, а там у хаті ще й мати є... так баби мої не ймуть віри, що я одужав. Та вже я їм сьогодні докажу, що пора їм од мене одчепитись: осідлаю коня та проїду по полю так, щоб аж ворогам було тяжко, як мовляв Черевань. А що бач Черевань?

— Тут із нами у Гвинтовки, — каже Петро.

— Дак ми з тобою сусіде, — сказав запорожець. — Ну, братику, будемо ж тепер жити мирно, коли тільки проживе тепер [мирно] хоч одна душа на Україні. А поки що ходімо лиш у хату та поснідаймо.

Петро на те ізозволивсь. А в хаті вже поралась коло печі стара мати: пекла млинці на сніданне.

— От і моя ненька старенька, — сказав Кирило Тур, да й каже матері:

— Коли хоч, нене, знати, що се за козак, так се той самий, що разом нас із ним нашпиговано під Києвом.

А Петрові шепче на ухо:

— Я не скажу їм, що не який враг і нашпиговав мене, як не ти; а то дивитимуться на тебе бісом. Сі баби ніяк не збагнуть, що сьогодні можна з чоловіком рубатись на всі заставки, а завтра гуляти вкупі по-братерськи. Не знать як дивляться на божий світ. Сказано — баби.

Стара няня була радесенька, що в сина трапивсь знакомий гість, і зараз почала його трактовати. Миттю подала на стіл гарячих млинчиків, сала кусок положила на кружечку і мисочку сметани поставила; ще й пляшку перчаківки достала з полиці.

— От як мене втішив на старість господь мило-сердний! — каже до гостя. — Не думала я вже бачити довіку свого сінка, свого ясного сокола!

І обняла Турову голову, і поцілівала його в чуприну.

— Годі, годі, мамо! — каже запорожець. — Ти б, здається, тільки й робила, що няньчилась із мною. Я вже й так боюсь, щоб через тебе товариство мене не одцуралось. Скажуть: «Іди собі геть: нам таких маміїв не треба!»

— А ти ще таки не перестав думати про ту прокляту Січ? — сказала мати.

— Паніматко! — крикне запорожець. — Не давай волі язика, коли хоч, щоб я прожив у тебе в хаті ще хоч півдня! Як можна узивати проклятим славне Запорожже!

— Щоб воно тобі запалось! — каже крізь сльози мати. — Узяло воно в мене, наче сира земля, чоловіка — не знала я щастя замолоду; а тепер візьме ще й сина — не дознаю я щастя й при старості літ!

— Ну, що ти вдієш із сими бабами! — каже, засміявшись, Кирило Тур. — У їх щастем зоветься чортзна-що! Ну, давай лиш нам, нене, по чарці, то, може, повеселішаємо. Тепер Січ буде недалечко: у Романовського Куті. Правда, й туди вашому брату все одну — дзусь! Так я сам іноді до вас навідаюсь, та часом ще й гостинця привезу.

— Не треба мені кращого гостинця, як ти сам, сину мій коханий! — каже мати.

— Чому не Маруся! — одвітує Кирило Тур. — Так не для баб же создав господь козака. Є в його що-небудь краще робити, ніж сидіти отут та втирати млинчики. А млинці важні! Нічого сказати, важні млинці!

Тільки що се сказав, як ось під вікном затупотять коні, а хтось у вікно по-запорозьки:

— *Пугу! Пугу!*

Жінки обидві так і затремтіли. Уже їм не впервинку було се низове пугання, тільки ж ніколи не було їм так страшно.

— Ох, моя матюнко! — крикне Кирилова сестра. — Чого ж се мене такий страх ошиб? Хто се такий, мій братику?

А запорожець їй понуро:

— Се вже, сестро, приїхали по мою душу.

— Ох, лишечко! — завилалила мати. — Що ж оце ти сказав, мій синочку?

— А ось, — каже, — добрі молодці самі тобі розкажуть, коли ще не догадалась.

Як ось двері одчинились, і лізе в хату, тяжко переступаючи через поріг, батько Пугач, а за ним його чура.

— А здоров, вражий сину! — так привітав кошовий дід Кирила Тура. — Як ся собі маєш? Добрих послав тобі господь гостей, та чим-то їх уконтентуєш! Прощайсь лишень, дияволів сину, з матір'ю та сестрою, бо вже недовго ряст топтатимеш!

— Батечки мої, голубчики! — крикне, злякавшись, Кирилова мати. — Що ж оце ви з ним хочете робити? Не зоставляйте мене сиротою на старості, не однімайте в мене мого світу, мого сонця!

А батько Пугач на неї й не дивиться да знов до Кирила Тура:

— А що, вражий сину! Зоп'явсь уже на ноги? Одпас уже товсту мармизу? Поїдьмо лиш до коша на розправу. Ти думаєш, ми дурно насипали божому чоловікові шапку талярів? Пакосник ти паскудний! Плюгавець! Загладиш ти в нас сьогодні увесь сором, що наробив товариству! Убирайсь лиш, гаспедський сину! Сідлай коня! Тебе б треба, взявши за шию, вести до обозу на віршовці, як собаку, та вже я честь на собі кладу: пограй уже, так тому й бути, в остатній раз на коні!

Ні живі ні мертві слухали такі речі мати й сестра Кирилова; далі, наче їм хто ніж устроїв у серце, повалились на землю да й припали до ніг батькові Пугачеві, да плачуть же то гірко, да молять, щоб не однімав у їх остатньої радості.

— Гетьте к нечистій матері! — крикне жорстокий запорожець. — Якого біса лізете передо мною? Не я над ним суддя: все товариство з їм правуватиметься!

Тоді Кирило Тур піднявсь із-за столу да й каже веселим голосом:

— Казнає-що робиш ти, батьку! Хто ж таки лякає так жінок? Але ж і в тебе, тривай, була мати: не вовчиця тебе на світ породила! Сідайте лиш та підкріпляйтесь, чим бог послав, а я ось осідлаю коня, одягнусь, та й поїдемо. Мамо, сестро! Годі вам не знать чого убиватись! Хіба ви не знаєте жартів запорозьких?

Наш брат і жартує так по-ведмежи, що іншого й до сліз доведе.

Не знали сердешні, чи йняти, чи не йняти віри Кирилу Турові, однак стали трошки спокійніші. Дивляться мовчки на грізного свого гостя, на батька Пугача, чи не скаже він хоть словечка м'якшого, чи не всміхнеться до них. Ні, білі його брови страшно насупились. Попустивши вниз сивий довгий ус, поглядовав він на Кирила Тура, як хижий орел на ягницю.

А Кирило Тур буцім на те й не вважає.

— Чого ж, — каже, — ви поторопіли? Батько пошутковав, а в їх уже й душі не стало. Давайте лиш млинців гарячих, а я ось пошаную гостей перчаківкою. Я вам казав, що пограю сьогодні конем по полю. Ну, приїхали за мною козаки, та й годі. А вони вже й розпустили губи. Ех, бабська натура! А ще просять — зостанься з ними жити. Що за життя козакові з такими плаксами!

Батько Пугач сів за стіл, поблагословивсь да й почав уплітати млинці. Кивнув на чуру, і чура сів коло його да й прийнявсь за сніданне.

А Кирило Тур вийшов із хати і почав звати свистом свого коня з гаю. Кінь пасся на волі округ хати. Розумна була животина: зараз прибігла, зачувши хазяйський посвист.

Почав Кирило Тур збирати зброю да, щоб заспокоїти паніматку, що мовбито в його на думці нема нічого смутного, ідучи мимо вікон, завів козацьку пісню повним да розлогим голосом:

Ой, коню мій, коню! Заграй підо мною
Та розбий тугу мою;
Розбий, розбий тугу по темному лузі
Козакові та молодому...

Тільки не втрапив неборак вибрати добре пісню: вона ще більш завдала туги старій козацькій неньці. Покинувши дочці своє поранне коло печі, сіла сердешна мати кінець стола да так же то гірко почала плакати, що й старе запорозьке серце трохи пом'якшало.

— Не плач, нене: дурно сльози тратиш, — сказав батько Пугач.

А Кирило, ідучи знов мимо вікна, співає свою пісню, да й таким же то смутним оддався на сей час у хаті його голос!

Ой, згадай мене, моя стара нене,
Як сядеш увечері їсти:
Десь моя дитина на чужій стороні,
Та нема од неї вісті!

Сковорода перевернулась і покотилась на долівку в Кирилової сестри. Кинулась бідна голубонька до матері, обняла да й заголосила:

— Матусю, моє серденько! А що ж ми тоді в світі робитимем, як не буде в нас Кирила?

А та, безталанна, за слізьми й світу божого не бачить і слова не промовить.

Аж ось іде в хату Кирило Тур, удаючи з себе такого веселого молодця, що ти б казав — він на весіллі прибравсь. Глянувши на сей плач да обніманне, став серед хати, здвигнув плечима, руки розставив да й каже:

— Ну що ти з сими бабами чинитимеш? І поранне покинули! Уже правда, що тільки нагадай козі смерть! Що ж! Хіба мені самому пекти млинці для пана отамана! Годі, кажу, вам рюмати; не де в біса дінусь, вернусь ще сто раз до вас, нікчемне ви бабство!

— Ну лиш, підперізуйсь, — каже батько Пугач, — я довго ждати не буду. А ти що за чоловік? — обернувся до Петра.

Той мовчки дививсь на все, що перед ним діялось. Сказав йому своє ім'я й прізвище.

— А! — каже. — Син того навісноголового попа, що мішається не в своє діло. Ось ми вам хутко втремо носа: Іван Мартинович уже під Ніженем; навчить він вас панувати та гетьманувати!

Знайшов би Петро, як одвітовати мужиковатому січовому дідові, якби коли перше; а тепер довга хвороба охолодила йому кров, що мусив він лучче змовчати, ніж ізмагатись без пуття із завзятим дідуганом.

Скоро одягсь Кирило Тур, зараз батько Пугач із своїм чурою встав, помоливсь до образів, подяковав за хліб, за сіль да й пішов із хати.

А Кирило Тур уклонивсь матері да й каже веселенько:

— Прощай, матусю! Прощай, сестро! Прощай і ти, брате! — обернувся до Петра да й пішов боржій із хати.

Матері й сестрі здалось, що бачать його уже востанне; кинулись за ним, хотіли хоть обняти його на прощанне. А він скочив на коня да й почав його крутити да кидати на всі боки, що ні мати, ні сестра не одважились ухопити коня за поводи або за стремена.

— Коли ж тебе, брате, ждати нам у гості? — спитала сестра.

А він їй:

Тоді я прибуду до вас у гості,
Як виросте трава на помості.

Да, стиснувши коня острогами, і помчавсь од них, наче той вихор. За ним повіявся і батько Пугач із своїм чурою. А бідолашні вернулись у хату да й заголовили, наче по мертвому.

— Не вбивайсь, паніматко, — каже тоді Петро, — може, ще все гаразд буде. Романовського Кут недалеко: Кирило, може, хутко й вернеться.

— Як виросте трава на помості, — шепче сама собі сестра Кирилова.

— Голубчику мій! — сказала Петрові стара Туриха. — Зроби ти мені, нещасливій матері, таку ласку, піди до Романовського Кута, до тих проклятих запорожців, та подивись, що вони з ним робитимуть. Ох, мабуть, він провинивсь перед товариством! А в них нема ні крихти жалості. Піди ти, мій голубе сизий, та сповісти нас що вони з ним чинитимуть! Хоч звісточку нам передай, чи ще він є на світі!

— Добре, — каже Петро (жаль йому було сердешної бабусі), — піду, — каже, — немов принесу вам потішну звістку.

— О, поможи тобі, господи! — кажуть разом обидві да й випровадили його з молитвами.

XII

Урочище Романовського Кут і мала дитина показала б у тій околиці, а найбільш тепер, як усяке говорило про Івана Мартиновича (а він стояв кошем у Романовського Куті). Зробила той Кут якась річка самотека, павши у річку Остер, у лузі. Росли там над водою старі дуби з березами; вони й місце скрашали, і холодок запорозьким братчикам давали.

Іще оддалеки зачув Петро глухий галас, мов на ярмарку. Підійшов ближче — аж справді тут неначе ярмарок. Назбиралось люду незчисленна сила, і все то була сільська чернь, мужики, що позіходились грабувати Ніжень, як приобіщав їм Брюховецький. Обідрані кругом, у чорних сорочках: мабуть, самі бурлаки да

гольцяпаки, що, не маючи жодного притулку, служили тільки по броварнях, по вінницях да ще по лазнях грубниками. У іншого сокира за поясом, у того коса на плечі, а другий притяг із колякою. Аж сумно стало Петрові, як розібрав, що воно єсть отся купа голоти.

Поміж людьми сям-там стоять бочки з пивами, ширітваси з медами та з горілкою, вози з мукою, салá, пшона і всякі припаси. Усе то настачили, усердствуючи Івану Мартиновичу, ніженські міщани за те, що каже: «Не знатимете під моєю булавою жодного козака або козацької старшини над собою паном: усі будемо рівні». (Добре він порівняв Україну!)

Ніхто ні в кого не питавсь тут, що їсти або пити: усякому була своя воля — роби що хоч, як у себе в господі. Повикопували в землі здоровеннії печі, запалили огні. Тут у вінницькій кадці місять тісто троє разом ногами, а там печуть цілого вола, а там у здоровенних казанах варять на таганáх да на катр'ягах кашу. Дим, наче хмара, ходить понад головами. Інші тільки те й роблять, що пораються коло бочок да потчують усякого, хто стоїть або йде мимо, а інші вже лежать повивертавшись, як у холод мухи. Безумна якась радість у всякого в очах і в річах. Усюди знай викрикують: «Іван Мартинович, батько наш любий!» Зніме вгору в одній руці чарку чи ківш, а в другій шапку з голови да й репетує, що Іван Мартинович і день і ніч побивається за людським щастем.

А тут кобзарі швендяють поміж людьми, іграють на кобзах, на бандурах да співають усяких пісень. Пробираючись проміж купами, надививсь Петро усячини. Отсе тут буде юрба, що знай танцюють та сміються. Побравшись у боки, вибивають під бандуру гопака веселії злидні; а коло їх, повитягувавши шиї, стоять кругом та дивляться, чудуючись, наче на вертеп абощо. А там стоять, збившись у купу, понурі голови. Потупивши очі, похилившись на киї або на косовища, старі гольцяпаки слухають кобзаря. Іграє він їм, сидячи посеред, підобгавши ноги, як ляхи Україну пліндровали або як батько Богдан збирав козацтво поміж людом да ставав супротив дук і шляхти. Інші, підвипивши вже добре, прегірко плакали, слухаючи пісню; тільки і між веселими, і між смутними купами одна ходила з серця до серця думка: Брюховецького величали другим Хмельницьким, що іще раз стає за Україну супротив її ворогів і дарує мирові волю.

Минаючи і тих, що скачуть, і тих, що плачуть, Петро протовплявся усе дальш, чи не вздрить червоних жупанів запорозьких. Що глибше в кут, то все був люд одягніший; були тут уже й міщани в личаках і в синіх каптанах, було й городове козацтво в блакитних да в зелених жупанах; а кармазинні шаровари або жупан запорозький хоть би один. Дійшов він і до самого коша, до віщового радного місця. Тут скрізь було вирівняно і посипано піском гарно. Не видно було ні димних печей, ні бочок, ні возів з припасами; тільки козацькі намети кругом стояли. І сюди й туди, і вдовж і впоперек знай швендяють люде. Гомін такий, як у тих бджіл у ульні. Тепер тільки постеріг Петро, що запорожці тут не одрізнялись одежею од простої сіроми. Знати їх було хіба по довгому оселедцю з-під шапки да по шаблях і пістолях: шаблі й пістолі були в деяких дорогії.

Зупинивсь і розглядає добрих молодців, чи не вздрить Кирила Тура. Аж дивиться — іде збоку чоловік середнього росту й віку, а за їм і по боках його ціла юрба усякого люду — і запорожці, і городове козацтво, і міщане, і прості мужики-гречкосії. «Іван Мартинович! Іван Мартинович!» — знай круг його гукають. Петро й постеріг, хто се такий, і почав придивлятись, що там за Брюховецький. Що ж? Він думав, що сей пройдисвіт ізробивсь тепер таким паном, що й через губу не плюне, думав, що весь у золоті да в блаватасі; аж де тобі! Чоловічок сей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанях, чоботи шкапові попротоптувані — і пучки видно. Хіба по шаблі можна було б догадуватися, що воно щось не просте: шабля аж горіла од золота; да й та на йому була мов чужа. І постать, і врода в його була зовсім не гетьманська. Так наче собі чоловік простенький, тихенький. Ніхто, дивлячись на нього, не подумав би, що в сій голові вертиться що-небудь, опріч думки про смачний шматок хліба да затишну хату. А як придивишся, то на виду в його щось наче ще й приязне: так би, здається, сів із ним да поготорив де про що добре да мирне. Тільки очі були якісь чудні — так і бігають то сюди, то туди і, здається, так усе й чигають ізпідтишка чоловіка. Іде, трошки згорбившись, а голову схилив набік так, наче каже: «Я ні од кого нічого не бажаю, тільки мене не чіпайте». А як у його чого поспитаються, а він одвітує, то й плечі, наче той жид,

підійме, і набік одступить, що б ти сказав — він усякому дає дорогу; а сам знітиться так, мов той цуцик, ускочивши в хату.

Отакий-то був той Брюховецький, такий-то був той гадюка, що наварив нам гіркої на довгі роки!

— Дітки мої! — каже тоненьким, ницим голоском. — Чим же мені прохарчити вас, чим вас зодягти? Бачте, я й сам увесь оббивсь, як крем'ях!

— Батьку ти наш, Іване Мартиновичу! — озвались запорожці. — Аби твоє здоров'є, а ми між добрими людьми не загинемо.

— Йй-богу, правда! — крикне, покриваючи всіх, один міщанин. (Хто ж той міщанин? — київський Тарас Сурмач. Наїхало до Іванця виборних з усіх городів на чорну раду.) — Йй-богу, — каже, — правду добрі молодці говорять! Та аби твоє, пане гетьмане, здоров'є, а ми тебе і хлібом, і одежею обмислимо — і тебе, і твоє товариство, не попускай тільки нас нікому ув обиду!

— Ой, боже мій милосердний! — каже здихнувши Брюховецький. — Нащо ж і живе наш брат запорожець на світі, коли не на те, щоб стояти за православних християн, як за рідних братів своїх? Чи нам золото, чи нам срібло, чи нам панські будинки треба? Не про те ми, братці, гадаємо. Аби добрим людям було добре жити на Україні, а ми проживемо і в злиднях, проживемо і в землянці, на одному хлібі та воді. Сказано: «Хліб та вода — то козацька їда».

— Йй-богу, так воно й є! — кричать міщане й мужики. — Запорожець ради нас усяку нужду з Січі приймає, білої сорочки зроду не бачить: як же нам не любити, братці, добрих молодців? Як нам не волити Івана Мартиновича собі гетьманом?

А Брюховецький каже:

— Дітки мої! Господь з вами і з вашим гетьманством! У нас у Січі чи гетьман, чи отаман, чи так собі чоловік — усе рівний товариш, усе християнська душа. То тільки ваша городова старшина завела так, що коли не пан, то й не чоловік. Не про гетьманство наш брат запорожець думає: думає він про те, як би та як допомогти вам у вашій тяжкій долі! Серце моє болить, дивлячись на ваше убозтво. За батька Хмельницького текли по Україні медовії ріки, люд убиравсь пишно та красно, як мак у городі; а тепер достались ви таким старшинам та гетьманам, що скоро й шкуру з вас іздеруть. Над вами, мої дітки, воістину справдилися святії словеса:

«Хіба не багатії вас утискають? Хіба не вони тягнуть вас на суди? Хіба не вони зневажають ваше добре ім'я, узиваючи вас хамами та рабами неключимими?»

— Йй-богу, так! Йй-богу, так! — репетує кругом сірома. — Проклятії кармазини швидко видеруть у нас душу з тіла, не то що! Коли б не ти, батьку гетьмане, заступивсь за нас при лихій годині, дак хто б нас і пожалував!

А Брюховецький знов до запорожців:

— Ви знаєте, моє товариство миле, мої рідні братчики, у яких саетах, із якими достатками прийшов я до вас у Січ. І де ж те все подівалось? Чи я пропив, чи прогайнував? Ні, не пропив я, не прогайнував, не промантачив, не проциндрив без пуття: усе спустив з рук, аби б тільки як-небудь прикрити ваші злидні. Не мало пішло мого добра і по Гетьманщині. Як та бідна курка-клопотуха, що знайде зернятко — да й те оддасть своїм курчаткам, так і я все до останнього жупана пороздавав своїм діткам. А тепер от і сам обголів так, що й пучки лізуть із чобіт — доведеться незабаром ходити так, як лапкó. Що ж? Походимо й без чобіт, аби моїм діткам було добре.

— Батьку ти наш рідний! — кричать кругом ледві не скрізь сльози. — Дак лучче ж ми збудем усе до остатнього рам'я та справимо тобі такі сап'янці, що і в царя немає краших!

— Господь з вами, мої дітки, господь з вами! — каже, здвигаючи плечима і одступаючи набік, ниций Іванець. — Ви, може, думаете, що я, так як ваші нашійники, стану драти з вас шкуру, аби б тільки в мене на ногах рипали сап'янці? Не доведи мене до сього, господи! Везли колись за мною в Січ жупани й сап'янці возами, везли золото і срібло мішками, а я все збув із рук, аби моїм діткам було добре!

— От гетьман! От батько! От коли ми дождались од господа ласки! — гукають кругом Іванця міщане, козаки й мужики.

А він, мовби нічого й не чує, іде собі смирененько, згорбившись.

Юрба провалила тим часом мимо Петра. Хоть би й рад він був послухати, на які ще хитрощі піднімається [ся] ниця душа, так за народом нічого було не видно й не чути.

Тільки тепер пораховав Петро, чого стоїть Брюховецький; тепер тільки постеріг, яку яму копає він горо-

довій старшині! Окаянний пройдисвіт так усіх омаїв, так по душі були темному людові тіі лукавіі ухв'ятки, тіі тихі, солодкі речі, те нібито убожество, що всяк за його поліз би хоть на ніж. Аж дивно стало моєму козакові, що то чоловік зможе, як захоче! Химерний той Іванець морочив голови людській, мов не своєю силою: мов який чарівник-чорнокнижник, ходив він поміж миром, сіючи свої чари.

Загадавсь Петро, зажурились про лиху українську долю; забув, чого й прийшов сюди, у Романовського Кут. Як ось ударили в бубни, а скрізь по віщовому місці почали гукати окличники: «У раду! У раду! У раду!»

Усі заметушилились і почали тягтись туди, де бито в бубни. Боржій за всіх поспішали в раду братчики.

— Чого се б'ють у віщові бубни? — питає один братчик другого, пробираючись проміж людом.

— Хіба не знаєш? — одвітує той. — Судитимуть Кирила Тура!

Схаменулись тоді Петро і пішов боржій за двома запорожцями, не одрізняючись од їх до самого суднього місця. Пощастило йому так добре стати, що через козацькі голови усе було видно. Посеред суднього колеса стояв Кирило Тур, потупивши очі, а кругом його усе братчики. Миряне й собі перлись наперед, щоб подивитись на запорозький суд, да не таківські були низовці, щоб пропустили до суднього колеса кого не треба. Ставши плечем поуз плече, рядів у три, чи що, уперлись у землю ногами, і вже як не товпились іззаду городові козаки з міщанами й поспільством, не звузили вони ні на п'ядь порожнього посередині місця. Хто бажав що побачити або почути, то хіба через голови побачив; а багато людей, позлазивши на дуби, звідти дивились.

У першому ряду видно було Петрові Брюховецького з гетьманською булавою. Над їм військові хорунжі держали бунчук і хрещату корогов. Коло його, по праву руку, стояв військовий суддя з патерицею, а по ліву — військовий писар з каламарем за поясом, з пером за ухом і папером у руках; а далі по боках довгоусії діди січовії. Сі вже хоть за старістю жодного й уряду не держали, а на радах їх річ була попереду. Не один із їх і сам бував кошовим на віку, так тепер їх шановано й поважано, як батьків. П'ятеро їх стояло, як п'ятеро сивих, волохатих голубів, похиливши тяжкіі од думок голови. Курінне отаманне і всяка старшина

докінчали первий обід віщового колеса. Усі були без шапок: сказано — в судньому місці.

Розпочав суд над Кирилом Туром батько Пугач. Вийшовши з ряду, уклонивсь він на усі чотири сторони низенько, потім іще оддав особо один поклон гетьманові, да дідам, да отаманам по поклону — і почав говорити голосно й поважно:

— Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отаманне, і ви, братчики, хоробрії товариші, і ви, православні християне! На чім держиться Запорожже, як не на давніх, предковічних звичаях? Ніхто не скаже, коли почалось козацьке лицарство. Почалося воно ще за оних славних предків наших варягів, що морем і полем слави у всього світу добули. От же ніхто з козацтва не покаляв тої золотої слави — ні козак Байда, що висів у Цареграді на залізному гаку, ні Самійло Кішка, що мучивсь п'ятдесят чотири годи в турецькій каторзі, — покаляв її тільки один ледащиця, один паливода, а той паливода стоїть перед вами!..

Да взяв Кирила Тура за плечі, да й повернув на всі боки.

— Дивись, — каже, — вражий сину, в вічі добрим людям, щоб була іншим наука!

— Що ж сей паскудник учинив? — став ізнов глаголати батько Пугач до громади. — Учинив він таке, що тільки пху! Не хочеться й вимовити. Знюхавсь поганий з бабами і наробив сорому товариству на всі роки. Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отаманне, і ви, братчики! Подумайте, порадьтесь і скажіте, як нам сього сорому збутись? Яку б кару ледачому пакосникові здекретувати?

Ніхто не виривавсь із словом; усі ждали, що гетьман скаже. А діди кажуть:

— Говори, батьку гетьмане; твоє слово — закон.

Брюховецький скорчивсь у три погібелі да й каже:

— Батьки мої рідні! Що ж здолаю видумати путне своїм нікчемним розумом? У ваших-то сивих, шановних головах увесь розум сидить! Ви знаєте всі стародавні звичаї і порядки — судіть, як самі знаєте, а мое діло махнути булавою, да й нехай по тому буде. Недармо ж я вас вивів із Запорожжя на Україну: порядкуйте по-стародавньому, як самі знаєте; судіте і карайте, кого самі знаєте, а я свого розуму супроти вашого не покладаю. Усі ми перед вашими сивими чупринами діти і дурні.

— Ну, коли так, — кажуть діди, — то чого ж довго міркувати? До стовпа та киями!

Гетьман махнув булавою. Віщове колесо заворушилось. Раді кінець.

Горопаху Кирила Тура зв'язали вірьовками да й повели до стовпа, що стояв недалеко. Прив'язали бідаху так, щоб можна було повертатись на всі боки, ще й праву руку оставили на волі, щоб можна було бідоласі достати ківш да випити меду або горілки; бо так водилось у тих химерних низовців, що коло стовпа тут же й горілка стоятиме у діжечці і калачів решето — раз для того, щоб, завдавши голові хмелю, не так тяжко було горопасі кінчати жизнь, а, вдруге, для того, щоб охотніш козаки брались за кий. Тут-бо й кий лежав оберемок. Отсе ж усякий братчик, ідучи мимо, зупиниться коло стовпа, вип'є коряк меду чи горілки, калачем закусить, візьме кий, ударить раз виноватого по спині — да й пішов своєю дорогою. «А вже в їх таке було прокляте заведеніє, — розказують було старосвітські люде, — що як сім раз одважить киякою, то хліба більш не їстимеш». Рідко-рідко траплялось, що жоден братчик до ковша не доторкався, а проходив мимо, мов і не бачив нічого. То було простоїть бідний тімаха своє врем'я, одв'яжуть — да й прав. Тільки, щоб заслужити таку ласку в товариства, треба було козакові не знать яким бути лицарем. Правда, й Кирило Тур був у Січі не послідуший, був козак-душа, а не братчик, да й вина ж його була дуже тяжка: більшої вини й не було, здається, в запорожців над оте скаканне в гречку. Тим-то інший братчик, хоть і жаловав дуже козака, да, щоб не розплодивсь такий гріх між *молодиками*, ішов і бравсь за кий. Хіба вже, зглянувши на Кирила Тура, перемагав своє жорстоке запорозьке серце. Знаєте, чи раз же то доводилось укупі яку пригоду на диких полях терпіти або один одного з біди визволяти? Так, згадавши старовину, братчик і руку опускав, і, мов не він, од стовпа одходив.

Ще ж до того беріг Кирила Тура од лихої халепи й побратим його, Богдан Чорногор. Сей, ходячи круг стовпа, одного зупинить покірним проханням, другому попрікне про яку-небудь Кирилову послугу, а на іншого блазня то й посвариться; то такий, знаючи чорногорське завзяття, і одійде, мов кіт од сала, хоть би й рад горілки покуштувати. Благаючи іншого

отамана, аж слізьми обливався вірний Турів побратим; а в Січі великого стояло таке щире побратимство.

Як ось іде просто до стовпа батько Пугач. Сього похмурного дідугана не посмів Богдан Чорногор нічим пострікнути, а де вже на його сваритись? Хоть же б його й бажав багати, то й язик не ворочається. Так, як молодий цуцик ховається під ворота, побачивши старого сусідського бровка, так бідний чорногорець оступивсь геть, даючи дорогу жорстокому дідові. А той прийшов до стовпа, випив коряк горілки, ще й похвалив, що добра горілка, закусив калачем, узяв у руки кий.

— Повернись, — каже, — сякий-такий сину!

Сердега повернувся, а він йому так одважив києм по плечах, що аж кістки захрумтіли. Однак Кирило Тур показав себе добрим запорожцем: і не зморщивсь, і не застогнав.

— Знай, ледащо, як шанувати козацьку славу! — сказав батько Пугач, положив кий да й пішов собі геть.

Дивлячись оддалеки на запорозький прочухан, Петро поміркував, що не багато Кирило Тур видержить таких гостинців. Жаль йому стало нетяги; підійшов до його, чи не дасть якого завіту сестрі да матері.

А Богдан Чорногор думав, що він хоче попробувати, чи кріпкі в Тура плечі; заслонив свого побратима спиною, схопивсь за шаблюку да й каже:

— Море! Я не попущу усякому захожому знущатись із мого побро! Доволі й своїх братчиків.

— Багацько ж, мабуть, і в тебе в голові мозку! — каже Кирило Тур. — Пусти його, се добра людина: у багно тебе не втопче, як зав'язнеш, а хіба з багна витягне. Здоров був, братику! Бач, як гарно в нас трактують гостей? Се вже не гарячі млинчики, пане брате! Вип'ємо ж по коряку меду, щоб не так було гірко.

— Пий, брате, сам, а я не буду, — каже Петро, — щоб іще ваші діди не звеліли оддячити тобі києм.

— Ну, бувайте ж здорові, братці! — каже Кирило Тур. — Вип'ю я й сам.

— Що сказати матері да сестрі? — поспитав Петро.

Згадавши про матір та про сестру, Кирило Тур похилив голову, далі й каже з пісні:

Ой которий, козаченьки, буде з вас у місті,
Поклоніться старій неньці, нещасній невісті:
Нехай плаче, нехай плаче, а вже не виплаче,
Бо над сином, над Кирилом, чорний ворон кряче!

— Се таки й станеться з тобою, превражий сину! — каже, підходяючи, один січовий дід; а за ним іде ще троє. — Не вповай, — каже, — на те, що молоді тебе обходять; ми й самі тебе вкладамо, ось дай лиш випити нам по коряку горілки.

Да й узяв коряк; зачерпнув, випив, покректав да, взявшись за кий, і каже:

— Як вам здається, батьки? Я думаю, дати йому раз по голові, та й нехай пропадає ледащо!

— Ні, брате, — каже другий дід, — ніхто з нас не знає, щоб коли-небудь бито виноватого по голові. Голова — образ і подобіє боже: гріх підіймати на неї кия. Голова нічим не винна; *із серця ісходять помишленія злая, убійства, прелюбодіянія, татьби*, — а голова, брате, нічим не винна.

— Дак що ж, брате, — каже третій дід, — коли того проклятого серця дубиною не достанеш? А по плечах не добити нам сього вола й обухом. А шкода пускати на світ такого гріховода: і так уже чор'знає на що переводиться славне Запорожжє.

— Послухайте, батьки, моєї ради, — каже четвертий дід. — Коли Кирило Тур видержить сей прочухан, то нехай живе: такий козарлюга на що-небудь здасться.

— Здасться? — каже, ідучи мимо, батько Пугач. — На якого біса здасться такий гріховодник православному християнству? Бийте його, вразького сина! Шкода, що мені нельзя більш братись за кий, а то я молотив би його, поки б увесь цебер горілки випив. Бийте, батьки, превражого сина!

Тоді діди випивали один за одним по коряку горілки, брали кий і давали Кирилу Турові по плечах. Сили в старих руках було в їх іще доволі, що аж плечі хрумтіли. Інший давно б звалився із ніг, а Кирило Тур видержав усі чотири кий, не покривившись; іще, як одійшли діди, і шутковав із своїм гостем.

— Добре, — каже, — парять у нас у січовій лазні, нічого сказати! Після такої припарки не заболять уже ні плечі, ні поясниця.

— Що сказати твоїй паніматці? — питається ще раз Петро.

— А що ж їй сказати? — одвітує Кирило Тур. — Скажи, що пропав козак ні за цапову душу, от і все. А прикмету над моїм скарбом знає побратим. Одну часть оддасть він старій неньці та сестрі; другу одвезе у Київ на Братство; там мене спокусив гріх, нехай

же там і моляться й за мою душу; а третю одвезе у Чорну Гору: нехай добрі юнаки куплять собі олив'янеґо бобу та чорного пшона, щоб було чим пом'янути на лицарських гречях Турову душу.

— Кріпись, побро,— каже Богдан Чорногор,— більш ніхто не зніме на тебе руки. От незабаром ударять у казани до обіду; тоді одпустять тебе, да й будеш вольний козак.

Мусив Петро подождати до обід, чи не потішить матері да сестри Кирилової доброю звісткою. Ходючи по віщовому місту, постеріг він, що не один тільки чорногорець обороняв Кирила Тура: багато братчиків, зустріваючись із другими, брались за шаблю, мов вимовляли: «Ось тільки поквапся на горілку, то виціджу я її з тебе хутко!» Як же вдарили в казани до обіду, тоді ціла купа запорожців кинулась до Кирила Тура; одв'язали од стовпа, обнімали і поздоровляли по бані.

— Ну, вас ік нечистій матері! — каже Кирило Тур.— Коли б самі постояли в стовпа, то одпала б охота обніматись!

— А що, дияволів сину! — каже, підходяючи, батько Пугач.— Смачні киї кошовії? Може, тепер плечі болять так, як у того чорта, що возив ченця в Єрусалим? На, вражий сину, приложи оце листе, так завтра мов рукою зніме. Бито й нас де за що замолоду, так знаємо ми ліки од сього лиха.

Роздягли братчики Кирила Тура, а в Петра аж мороз пішов поза шкурою, як побачив він білу його сорочку, що сестра-жалібниця шила й мережила, усю в крові; іще й поприкіпала до ран. Кирило Тур аж зуби зціпив, щоб не стогнати, як почали оддирати її од тіла. Батько Пугач сам приложив йому до спини широке якесь листе, помазавши чимсь липким.

— Ну,— каже,— тепер ходи здоров, та не скачи в гречку, а то пропадеш, як собака!

Тоді братчики з веселим гуком підняли діжки з медом та з горілкою, узяли стужку з калачами да й повели Кирила Тура до обіду.

Обідали добрі молодці на траві, під дубами, усякий курінь особе, із своїм курінним отаманом. Діди обідали в гетьманському курені; тільки батько Пугач прийшов на трапезу до Кирила Тура, і то вже була велика честь усьому куреневі. Кирило Тур уступив йому своє отаманське місто, а сам сів коло його. Два

кобзарі, сидючи навпроти їх, іграли усяких лицарських пісень і виспівували про Нечая, про Морозенка, про Перебийноса, що здобули на всьому світі несканзанної слави; виспівували і про Берестецький рік, як козаки бідovali да, бідуючи, серце собі гартовали, — і про степи, і про Чорне море, і про неволю, і катергу турецьку, і про здобич да славу козацьку; усе поважним словом перед товариством викладували, щоб козацька душа і за трапезою росла угору.

Поблагословив ото батько Пугач до трапези; усі взялись за святий хліб, усяк вийняв з кишени ложку (бо січовикові без ложки, що без люльки, ходити не годилось); як ось Кирило Тур, озирнувшись кругом, і каже:

— Ех, братчики! Мені памороки забито киями, а в вас, мабуть, ізроду в голові клочче. Коли ж се в світі видано, щоб випроводити гостя з коша натще-серце?

— Пане отамане! — кажуть. — Борони нас, боже, од такої скнарості! Про якого се ти гостя глаголеш?

Коли ж тут саме і йде Богдан Черногорець із Петром.

— Ось мій гість! — каже Кирило Тур. — Се, коли хочете знати, син паволоцького попа, той самий, що, як стукнувся із мною за Києвом, то аж поле всміхнулось.

Раді були усі братчики, побачивши Шрамового сина. Давно вже вони чували про його лицарство. Інші, уставши, обіймали його, як брата, другі потіснялись, щоб було йому місто.

— Сідай біля мене, синку, — каже батько Пугач. — Ти добрий козак. І батько твій добрий козак, тільки здурів на старість. Коли б ще й йому тут не склалось лиха, бо на раді без біди не обійдеться.

— Що буде, те й буде, — каже Петро, — а буде те, що бог дасть.

— Що? Може, думаєш, ваша візьме? — крикнув грізно супротив його батько Пугач. — Чортового батька візьме! Не дурно ми вчора з Іваном Мартиновичем стрічали царських бояр, а вже стрічали ми їх не з порожніми руками. Перевернемо ми догори усю вашу старшину!

— Знаєш що, батьку! — каже йому Петро. — Шкода, що молодому старому не до ладу вчити, а я сказав би тобі гарну гуторку: не хвались, та богу молись!

— Молились, козаче, ми вже йому добре, — одвітує батько Пугач, — уже господь усі душі привернув до нашої сторони. Підвернемо тепер ми під корито ваших полковників та гетьманів; заведемо на Україні інший порядок; не буде в нас ні пана, ні мужика, ні багатого, ні вбогого; усе в нас буде обще... Е, козаче, — каже знов ласкавим голосом, — да в тебе, бачу, нема ложки! Що то не нашого поля ягода! У вас, городових, усе не по-людськи робиться: їдять із срібних мисок, а ложки при душі катма. Зробіте йому, хлопці, хоч із бересту або з скоринки ложку, а то скаже батькові: «Там вражі запорожці голодом мене заморили». І так уже старий пеклом на нас дише.

На обід у запорожців мало подавали м'ясива, а все тільки рибу. Добрі молодці, як ченці, м'яса не любили. Посуда була вся дерев'яна: і чарки, й корякі — усе з дерева. Трапезуючи, добре тягнули братчики горілку, мед, пиво, однак ніхто не впивсь, так-то вже повтягувались.

Більш од усіх пив на сей раз Кирило Тур: хотів, мабуть, бідаха завдати собі хмелю, щоб не так боліли плечі, да й хміль не подолів його. Зробивсь тільки дуже веселий, і як устали з-за обід, да як почали братчики танцювати під бандуру, він і собі пішов навприсядки; качавсь колесом і виробляв такі викрутаси, що ніхто б і не подумав, що сього козака бито недавно киями. Запорожці не навтішались із такої терпеливості.

Петро мій після обід хотів іти додому, так Кирило Тур придержав його да й каже:

— Постривай, брате, і я поїду. Після такої бані не довго покріпишся. Перед товариством сором кволитись, а дома заляжу до завтрього.

От, погаявшись іще трохи, звелів Кирило Тур осідлати двох коней, да й поїхав з коша, шепнувши щось побратимові. Дорогою Кирило Тур точив усякі баяндраси, далі й каже:

— Приставай, брате, в запорожці. Якого тобі чорта тратити літа між тим навісноголовим городовим козацтвом?

— А що ти думаш? — каже Петро. — Я вже й сам не раз про це мізковав.

— От люблю козака! — мовив запорожець. — Якого біса доживешся ти в городах? Городи твої швидко вже догори ногами стануть.

— Що вже й споминати про се, Кирило? — каже Петро. — Сам я бачу, що біда надходить звідусюди. Однак скажи мені щиро, нехай би хто, а ти вже чого йдеш против Сомка?

— Ех, і ти ж голова! — одвітує Кирило Тур. — Хто ж против його йде? Що я вкрав у його молоду, се ще лихо не велике. Молодої йому зовсім не треба: інше готується йому весілле! Та й не одному йому. Заграють вашій городовій старшині у запорозьку сопілку так, що затанцюють нехотя. Уже що наші братчики задумують, чи добре, чи лихе, так швидше воду в Дніпрі зупиниш, ніж їх. Хоч греблі гати, хоч мости мости, вода прорветься: ні порадою, ні силою не переможеш нашого товариства. Лучче пливти, куди вода несе... Побачимо, що станеться з вашою Україною, як приймуться няньчити її такі няньки!

— Не доберу я толку в твоїх речах, — каже Петро. — Що за охота тобі мене морочити? То заговориш буцім щиро, то знов туман у вічі пустиш. Покинь хоть на часянку своє січове юродство. Я чоловік без хитрощів: чому ж би й тобі не говорити просто?

Запорожець зареготав.

— Ой, козаче, — каже, — козаче! Та хіба ж на світі єсть хоч одна проста дорога? Думаєш іти просто, а зайдеш чорт знає куди! Хотілось би чоловікові чесно положити живот за віру християнську, а лукавий підлізе та й уплутає не знає у які тенети. Хотілось би чоловікові не стояти на путі грішників, не ходити на світ нечестивих, не сидіти на сідалищі губителів, так що ж? Не всякому рівнятись із божим чоловіком. У того й думка, й серце у законі господньому, поучається він закону божому день і ніч, а в такого ледачого, як я, хоч би думка і так і сяк, так серце не туди тягне...

— Куди ж тебе тягне серце? — спитав Петро. — Невже котюга знов думає про сало, дармо що натовкли вже пикою об лаву?

— Пху! — аж плюнув з досади запорожець. — Ти йому образи, а він тобі луб'є! Голодній кумі хліб на умі. Згинь ти з своїми бабами! Доволі чоловікові і без них смутку.

— Ну, а куди ж би тебе ще тягнуло серце? — каже Петро.

— Куди б воно мене тягнуло! — каже запорожець да й здихнув так важко, що Петро аж усміхнувся: думав — яка вже нова вигадка.

А Кирило Тур мов і не чує його сміху, смутно похилив голову, ніби й забув за товариша, да й почав собі читати напам'ять із Єремії (Петро, слухаючи, аж здивовавсь): *Чрево мое, чрево мое болить мені, смущається душа моя, терзається серце мое. Не умолчу, яко глас труби услишала душа моя, вопль раті і біди. Доколі зрїти їмам біжущих, слішаю глас трубний? Понеже вожді людей моїх синове буйнії суть і безумнії; мудрі суть, еже творити злая; благо же творити не познаша...* Ух! — каже, здригнувшись. — Братіку, мені не знать що показалось... Проклятий прочухан зачинає кидати мене в трясцю. Та ось і моя хата. Засну, дак усе минеться.

Приїжджають до хати, а назустріч їм вибігають мати і сестра Кирилова. Як же то зраділи сердешнії, то й розказати не можна! Одна бере за поводи коня, друга тягне запорожця з сідла, а він тільки всміхається.

— Бачте, — каже, — я вам казав, що нічого журитись! Та вже, мабуть, вас так бог создав, щоб усе киснути.

Хочуть його обняти, а він руками їх одпихає:

— Ні вже, — каже, — сього не буде. І так братчики трохи не прогнали з куреня, що провонявся, кажуть, бабою.

А Петро шепче:

— Тепер мені так до обнімання, як грішнику до гарячої сковороди.

Хотів Петро зараз іти додому, так Кирило запросив на чарку горілки; да й стара няня і сестра Кирилова, кланяючись, просили, щоб хоч заглянув у хату.

— Ну, паніматко! — каже Кирило Тур. — Давай же нам тепер такої горілки, щоб і сам диявол зайшов у голову! Та давай цілу боклагу; таким лицарям, як ми, пляшки й на одного мало.

Як же внесли з комори горілки, Кирило Тур, замість щоб шанувати гостя, узяв боклагу да й почав цм'юлити з неї, як воду. Мати, боячись, щоб він не перепивсь, хотіла одняти боклагу, а він:

— Геть, мамо, геть! Чоловік не скотина, більш відра не вип'є,

І почав знов цм'юлити, поки, знемігшись, упав без пам'яті на землю. Усі стривожились, а один Петро

тільки знав, що сьому за причина. Він поміг жінкам підняти Кирила Тура з землі і положити на перину; далі попрощавсь і пішов до Гвинтовчиного хутора, міркуючи про все, що чув і бачив.

XIII

Тим часом Шрам паволоцький, занедбавши свою старість, поспішав, мов простий гонець, до Батурина. Сонце ще не вирізалось із-за левад, як переїхав він Ніжень; іще тільки деколи просвічувало крізь берези. Іще народ і до череди не вигонив. Шрам і рад, що ніхто його не бачив, бо в ту смутну годину інший опияка не побоявсь би вхопити і попового коня за поводи, питаючи, чия сторона. Як ось чує над шляхом у гаю гомін.

Одні кричать:

— На шаблях!

А другі:

— На пістолях!

— Куля лукава: кладе правого й виноватого, а з шаблею — кому бог погодить.

— Ні, шабля — чоловіча сила, а куля — суд божий.

— Та ось панотець їде, — крикнули інші, — нехай він нас розсудить.

Дивиться Шрам, аж у гаю зійшлась купа люду чимала. Одні ж у кармазинах і при шаблях, а другі в синіх каптанах та сіряках, без шабель, тільки декотрі держать рушниці да коси на плечах.

— Чого отсе, — питає Шрам, — попередили ви сонце, щоб зчинити гвалт? Хіба ще мало буч по Вкраїні?

От деякі пошাপковали його да й кажуть:

— Зібрались ми, панотче, на божий суд; нехай господь розсудить людську кривду.

— Яка ж, — питає, — сталася кривда і од кого?

Кажуть:

— Та от, бач, полюбив молодець дівчину, ну і дівчина не од того. Молодець же нашого міщанського роду — син нашого вїйта, а дівчина, бач, роду шляхетського — дочка пана Домонтовича. От і заславсь молодець до дівчини; а в сватах пішли неабиякі люде — бурмистрове та райці магістратськії. Дак що ж би ти думав, панотче? Як привітав їх пан Домонтович? Розлютовавсь, мов на свою челядь, назвав хамами,

личаками. «Не діждете, — каже, — і рід ваш не діжде, щоб Домонтович оддав дочку за гевала!»

— От як розвеличалась ледача шляхта! — перехопили тут інші з синьокаптанників. — Се тії, що впрохались у батька Хмельницького на Україну! А якби не пустив, то попропадали б з голоду в Польщі!

— Цитьте, цитьте, горлатії ворони! — озвались тут деякі з кармазинів. — Дайте й нам що-небудь вимовити. Невже ви хочете, щоб за вашого війтенка отець силовав одним одну дочку?

— Який, — кажуть, — враг просить його силовати? Вона з дорогою душею піде!

— Чого ж се так? — одвітують кармазини. — А може, й гарбуза втелющить!

— Гарбуза? Ні, не гарбузом тут пахне, коли сама дала війтенкові каблучку.

— Годі, годі квакати! — кажуть кармазини. — Побачимо ось, чия візьме.

— Розводьте бійців! — кричать інші.

— Як же їх розводити, коли не згодились, чи на пістолях, чи на шаблях? Нехай розсудить панотець. Скажи нам, будь ласка, панотче, — обернулись до Шрама, — як лучче дознати суда божого, чи пістолями, чи шаблями? От брат стає за сестру, а жених за себе і за все міщанство. Коли жених поляже, нехай потішаться кармазини; як же поляже кармазин, тоді дочку нам подавай, хоч лусни! Не сховавешся од нас ні за високими ворітьми, ні за привілеями!

— О, щоб вас господь побив праведним громом! — каже тоді Шрам.

— За що се ти нас так проклинаєш? — каже, зумившись, громада.

— О голови, сліпі і жорстокі! — глаголе знову Шрам. — Як збирається на небі хуртовина, то й звірюка забуде свою ярость; а ви перед самою бурею заводите криваві чвари!

І помчавсь од них не́обзир.

У Борзні заїхав Шрам одпочити до сотника Білозерця. Білозерець був старосвітський сотник, іще-то з тих, що перші озвались потиху до батька Богдана: «Єднай, батьку, Україну, а ми тебе виручимо». Так знав його Шрам добре, і були вони приятелі.

Тільки що доїжджає до воріт, аж сотник виїжджає з двору. Пізнав Шрама і сам не знав, що робити од радості.

— Ну, батьку,— каже,— у саму годину завітав ти до нас у гості!

— Бачу, я й сам. Бодай лучче нічого не бачити!

— Куди ж отсе?

— Да в Батурин же, до навісного діда Васюти.

— Е, уже раду рушили!

— Як?

— А так. Ось заїдьмо лиш до господи.

Заїхали, ввійшли до світлиці, сіли кінець стола. Тоді Білозерець і почав розказовати.

— Так і так,— каже.— Навісноголовий Васюта коверзовав-коверзовав, далі таке вигадав, що ледві й сам не пропав. «Присягайте мені,— каже,— на послушенство гетьманське, а не присягнете, то тут вам і капут!» Наустив вражий дід піхоту да хотів так придавити у Батурині старшину, щоб і не писнула. От як у нас тепер завелось!

— Да чого доброго й ждати од такого, що полизав лядських полумисків? — каже Шрам.— Уже коли ти був раз *Золотаревським*, то *Золотаренком* ізнов не будеш! Ну, що ж старшина?

— А старшина,— говорить Білозерець,— почала його усовіщувати: «Побійся бога! Чи тобі ж довго жити на світі? Нехай би молодші гетьмановали. Ей, пане полковнику! Не удавай Сомка на Москву зрадником! Держись за його; то ще й сам, і всі ми поживемо з упокоєм». Куди! Розходивсь наш дідуган: «Скоріш у мене волосся на долоні виросте, ніж переяславський крамар буде гетьманом! За мене бояре на Москві тягнуть, за мене Брюховецький з запорожцями стоятиме. Ось я послав уже посланці до Зінькова». — «Не йми,— кажуть йому,— віри запорожцям: вони тебе уочевидьки ошукують. Приїжджають до тебе з Січі задля узяття тільки подарунків. Ми тебе гетьманом, ми тебе гетьманом оберемо!» А там своє на умі. Хіба не знаєш, яким вони духом на городову старшину дишуть? Се в їх обичай давній!» Де тобі! І слухати не хоче. Як ось і гонці з Зінькова. «А що?» — «Еге! — кажуть.— Прощайсь, пане полковнику, з гетьманством. Там запорожці таке провадять, що аж слухати сумно». — «А князь же що?»

«А що князь? Князь із запорожцями запанібрата, а твої подарунки прийняв у сміх, бо в його й свого доволі». Васюта й руки попустив. Тоді старшина за його, а піхота й собі потягла за старшину; та до того

прийшло, що трохи сам Васюта не наложив головою. Як ось од Сомка лист до Васюти.

— Од Сомка? — питає Шрам, здивовавшись.

— Од його самого, од Якима Сомка.

— Із Переяслава?

— Ні, із Ічні. Сомко вже в Ічні.

— Не сподівався я, — каже Шрам, — щоб Сомко так скоро переміг себе.

— Еге! — одвітує Білозерець. — Крута година наступила. Пише до Васюти: «Во ім'я боже, ти, пане полковнику ніженський, і всі, під його рукою будучії, послухайте мого голосу, не погубляйте отчизни. Чи вам, — каже, — лучче оставатись під рукою свинопаса Іванця, чи під лицарською рукою переяславського Сомка? Забудьмо всякі чвари. Не час нам тепер враждовати, час за козацьку честь постояти. Я, — каже, — жду в Ічні. Хто єсть вірний син своєї отчизни, збирайтесь до мого боку. Не попустимо гетьманської булави в ледачі руки...» Бачить тоді Васюта, що нікуди дітись, давай старшину до Ічні прохати, да й рушили всі з Батурина. І я отсе, дещо впорядкувавши, туди ж їду. Так намовились між себе, щоб уже всіма голосами Сомка обрати і присягу йому виконати, і при йому всім стояти.

— Так чого ж гаятись? — каже Шрам. — На коней да до Ічні!

— Господи! — сказав, дивуючись, Білозерець. — Чи тебе господь сотворив із самого заліза, чи що? Ні рани, ні літа тебе не одолівають.

А Шрам йому:

— Як треба рятувати Україну, байдуже мені і літа, й рани. *Обновиться яко орля юність моя.* На коня, на коня! Нічого гаятись!

— Да вгамуйсь, бога ради! Хоть дух переведи, хоть чарку горілки випий да закуси.

Сяк-так осадив Білозерець Шрама. Шрам уже й сам тоді почувсь, що треба дати собі пільгу.

Виїхали з Борзни. Чи проїхали з десятків верст, чи ні, як назустріч гонець до Білозерця, щоб престовав уже під Ніжень.

— Військо гетьманське пішло, — каже, — туди ще зранку, а Сомко-гетьман з Васютою і з іншою старшиною тож із Ічні рушили. Уся старшина присягу виконала Сомкові на послушенство в ринковій

церкві ічанській да, почувши, що вже бояре під Ніженем, просто з церкви на коні да й рушили до Ніженя.

— Заворушились наші! — каже Шрам. — Слава тобі, боже! Ну, не тратьмо ж часу й ми.

Повернули коней на Ніженську дорогу; їдуть спішно. Виїжджають на Ічанський шлях, недалеко од Ніженя, аж глянуть — і Сомко з Васютою їде. Старшина за ним купою. Повітавшись, Шрам зараз і питає:

— А що, пане гетьмане, яково?

— Не журись, батьку, — каже Сомко, — усе буде гаразд. Уже як ми з паном Золотаренком узялись за руки, то нехай устоїть проти нас хто хоче. Лубенський, Прилуцький і Переяславський полки я виправив з Вуяхевичем під Ніжень, а Чернігівський буде туди сьогодні на ніч. Чого ж ти іще супишся?

— Ти кажеш, пане гетьмане, що з Вуяхевичем полки виправив? — питає Шрам.

— З моїм генеральним писарем, — одвітує Сомко.

— Да то-то ж! Не дав би я йому гетьманського бунчука під таку годину.

— Е, батьку! — каже Сомко. — Тобі-бо вже дуже зневірились люде.

— А ти, синку, дуже багато їмеш їм віри. Я чував про Вуяхевича дещо негарне.

— Е, годі! Ти мого Вуяхевича не знаєш. Ніхто лучче його не вміє гамовати козаків: тим я й дав на сей день йому бунчук, а не іншому.

— Похмурна, похмурна година! — каже сам собі Шрам.

— Не така ще, як тобі здається, — сказав Сомко.

— Дай, боже! А що ти скажеш про поспільство, що купиться коло Ніженя, нехай бог криє, наче як було на початку Хмельнищини? Се все брюховці!

— Нічого не скажу. Мені більш їх жаль, ніж досадно; більш досадно, ніж страшно. Поки в мене в таборі козаки да гармати, я ні про що й гадки не маю. Ти думаєш, може, мене дуже засмутили миргородці да полтавці з зінківцями? Не засмутили вони мене, а преогорчили. Не те мені шкода, що три полки одпало, а те, що честь, правда поламана.

«О, голово ти моя золота! — подумав Шрам. — Коли б то так усі, як ти, держались честі да правди!

А то на кого не зглянеш — усяке, мов звірюка, про свою тільки шкуру да про свій берліг дбає».

Уїхали в місто. Тільки що переїхали Галатовку-урочище, аж ось перегородила їм дорогу процесія: несли мертвого.

Питається Шрам:

— Кого ховають?

Кажуть:

— Війтенка.

— Що сьогодні з Домонтовичем на божий суд ставав?

— Того самого. Не послужила фортуна горопасі. Тільки стлялись на шаблях, зараз так і положив його вражий кармазин.

— Е, ні-бо! — перебив тут хтось ізбоку. — Перше Домонтовиченко влучив війтенка по лівій руці — кров так і задзюркотіла. Мій батько сам там був, дак розказовав. Шарпонував та й каже: «Годі, буде з тебе!» А війтенко: «Ні, або мені, або тобі не жити на світі!» — «Дак нехай же, — каже, — господь упокоїть твою душу», — та й почав налягати ще більш на війтенка. Поплямував його скрізь ранами. «Ей, — каже, — годі! Пожалуй сам себе!» А той маха та й маха наосліп, аж поки дано йому так, що й покотивсь, як сніп.

— Нехай, нехай! — каже ще один, ідучи мимо. — Візьме колись і наша!

Дивиться Шрам, аж за труною того війтенка трохи не ввесь Ніжень піднявся; і все самі міщане: жодного в кармазинак. Дивиться Васюта, аж за міщанами сунуть і козаки ніженські; і все тільки товариство: жодного сотника, ні отамана. Ідуть, утупивши очі в землю, і мов не бачать ні гетьмана, ні Васюти з старшиною. Шрам тільки похитав головою. Нічого не сказав і Сомко, дивлячись, що козаки, замість табору під містом, опинились на війтенкових похоронах, наче в свого полковника, да ще під такий великий час. А старшина тільки між собою зглядувалась. Зрозумів, мабуть, щось і Васюта; бо, скоро перейшли похорони, зараз, одклонившись гетьманові, повернув до свого двору. Старшина Ніженського полку теж роз'їхалась по дворах; а з других полків поїхали за Сомком до табору. А табор Сомків стояв під Ніженем, за Біляківськими левадами.

Доїжджають до табору, аж у таборі ще оддалеки чути гомін, галас. Приїжджають ближче, аж округи

табора жодних бекетів. Козаки змішались, як у бразі гуща; той туди, той туди йде, а жодного порядку між ними немає. А тут ще почало темніти, так Сомкове військо — наче те море, що спереду ще хоч видно, як хвилі ходять, а дальш, у темноті, так уже тільки реве да бурхає.

Добравшись до свого намету, Сомко зараз звелів позвать перед себе Вуяхевича. Кинулись шукати його по табору, да не так-то його й знайти у такій мішанині. Сомко напавсь на підручників генерального писаря, сердивсь, кричав; далі бачить, що тим серцем мішанині таборовій не запобігне, розіслав старшину по всьому обозові козаків гамовати, а сам сів на коня і поїхав поміж наметами. Шрам їхав за ним, похмурний, як ніч, що надходила.

Аж ось і генерального писаря уздріли. Той давно вже їздив по табору, гамуючи козацтво, тільки од його гамовання іще гірш підіймавсь гомін.

— Вражі діти! — кричить. — Пічтури! Навчимо ми вас старшину шанувати! Не будете ви в нас копилити губу, як тії запорожці, що всі в їх рівні. Порівняємо ми вас так, що й не захочете. Мало чого не буває, що запорожцям усюди своя воля, що з ними старшина й гетьман запанібрата. Пожалуй! У їх нема ні вбогих, ні багатих; так на те ж вони запорожці, козаки над козаками. А ви що? Мужики! Тая ж мужва! Да ми вас, вражих дітей, батогами! Ось нехай лиш рушать раду — ми вас повернемо в земляну роботу! Дамо ми вам знати козацьку вольность!

Так вигукував військовий писар, і байдуже йому, що круг його наче море іграє. І, так як от хвилі розходяться перед байдаком, а ззаду знов, буркочучи, зливаються, так тії козаки спершу розступляться, щоб дати дорогу писарському поїзду, як же проїде, то й зачнуть іззаду вигукувати:

— Чи чуєте, що пан писар глаголе? Ми мужва! Нас батогами! Сипати вали по городах нас приставлять! Дак ми будемо працьовати, а старшина одпасувати боки, орудуючи нами? І так ще мало нам зневаги? Вали сипати? Не діждуть же вони сього! Не діждуть, не діждуть! — гукали ще голосніше тії, що були дальш од писарського поїзду.

А військовий писар, хоть і чув, да не озиравсь. Він своє козакам провадив.

— Пане писарю,— каже Сомко, перестрівши його,— що отсе в тебе за порядок? Хіба на те я дав тобі бунчука?

А той уклонивсь, правда, низенько да й каже:

— Та от, пане ясновельможний, яке тут лихо. Недалеко звідси табор запорозького гетьмана...

— Гетьмана! — крикне Сомко, що аж покритив увесь галас.— Хіба в тебе й опріч мене єсть гетьман? Так убирайся ж до його їздити на свинях! — і вирвав у його з рук бунчук гетьманський.

Почувши Сомків голос, зараз круг його всі замовкли.

— Гетьман, гетьман прибув! — пішло скрізь по таборі; і, скоро рознеслась така чутка, зараз деякі бурліі схаменулись, подумали про свою голову. Сомко-бо жартів не любив. Щирий і незлюбивий був лицар, да вже ж як і допечуть йому, то стережись тоді кожен. У таборі в його або в поході знай свою лаву — не так, як у інших. Тим-то й били сомківці неприятеля всюди, де тільки стинались. Знали, чого стоїть Сомко, усі старії, значні козаки; а військова чернь про те байдуже: їй аби воля. От під сю-то волю й під'їхав Іванець із своїми запорожцями, і пішло усе, як у казані кипіти.

— А що, пане гетьмане? — каже Шрам.— Може, ще й тепер за свого писаря заступишся?

Сомко тільки махнув рукою і поїхав до свого намету.

— Дай лиш, сину, мені свого бунчука,— каже Шрам,— я ліпше од якого-небудь недоляшка в тебе попорядкую.

Сомко оддав йому мовчки.

«Бідна козацька голово! — подумав сам собі Шрам.— Отак-то завжди доводиться нам та честь да слава! Збоку дивляться люде, дивуються, що блищить, сіяє, а в серце ніхто не загляне. Тут день і ніч мізкуеш розумом, не знаючи спочинку, а тут під боком гадюки сичать і на твою душу чигають».

Так собі мізкуючи, обійшов він з бунчуком увесь табір і всюди постановив варту, щоб ніхто вночі з табору не вештався і до табору нікого без оклику не звелів пускати. Да й ні на часиночку не дав собі одпочинку. Де козаки чи кашу варили, чи круг огнища з салом на спичках сиділи, тихії речі не про що вже, як про чорну раду, ведучи, він до їх і пристане; і як спом'яне

старого Хмельницького, як тоді в козаків була воля й дума єдина, то козацтво наче й протверезиться. А іншій громаді Христову притчу розкаже, схиляючи буї душі до кротості да до любові; то козаки, так як тії бджоли од кропила, погудуть та й осядуть.

І добре б воно було; може б, Шрам і до кінця козаків утихомирив; так от же, як за тим сіятелем по ниві, так і за Шрамом паволоцьким слідом ходив диявол і всівав плéвели в пшеницю. А той диявол не хто був, як полигач Брюховецького — Вуяхевич. Надувшись, мов той сич, проходив він із своїми підручниками мимо козацькі купи і, бачся, нічого злого й не діє, тільки то там, то сям що-небудь блявкне, да так же то козаків гірким словом зневажає, так їм те нещасне панство да гетьманство в вічі тиче, що козаки, прислухаючись, тільки уси кусають. І як от рибалка, їздячи човном, кукольван розсипає, так той потайний зрадця Вуяхевич розсипав гіркі слова в козацькі душі.

Аж ось наступила темна, глуха ніч; і добре й зле опочило. Чи спав же то Сомко-гетьман, чи ні, а Шрам не змигнув оком і на годину. Ніхто б не розказав, ніхто й не списав би всіх його думок. З тяжкою од клопоту головою ходив він од варті до варті, частенько поглядаючи против Романовського Кута. А в Романовського Куті широкі дуби од огнищ світяться; через поле чути глухий гомін; ячать здалеку людськії голоси, наче та хвиля на морі перед лихою бурєю.

XIV

Розкажемо ж тепер, що діялось у дому в Гвинтовки, як отак працював наш паволоцький Шрам. Мабуть, тоді вже така година була, що й тут якось не було ладу ні між жінками, ні між чоловіками. У жіночій громаді не йшла в лад ота княгиня, жона Гвинтовчина. Одно, що вона пані великого коліна, а друге, що з діда, з прадіда вона ляхка й католичка, так уже тут як не підходить, а не потоваришиш щиро.

А в чоловіків вийшло своє безладдя. Череваневі було якось дивно, що Гвинтовка наче іншим чоловіком зробився. Знав він його замолоду добре. Жвавий був козак. Як було пустить Хмельницький по Польщі

загони, то вже ніхто дальше його не пробереться; і говорять було козаки: «О, далеко наша Гвинтовка досягає!» І чи вже в компанії, чи що, так Гвинтовка друзяка, да й годі. Тим-то й полюбив його Черевань і сестру в його засватав. От же й тепер він, бачся, той же, да ні: усе в його стало якось хистко, і слово його хоть і бойке, да не таке тверде й шире, як правдиво-козацьке слово. Простий був чоловічина Черевань, а й йому стало розумно, що тут щось да не так.

— Як отсе, Михайле, в вас учинилось, — питається Гвинтовка в Череваня, — що ти свою Лесю заручив за гетьмана?

— А чом же, бгате, — каже Черевань, — чом нам не заручити дочки хоч би й за гетьмана? Хіба ж ми зроду з гетьманами хліба-солі не їли?

— Хто ж се говорить? — сказав Гвинтовка. — Дочка моєї сестри зуміє показати себе на всякому місті; тільки що зробили ви діло спішно, да коли б воно не вийшло смішно!

— Проти чого се ти закидаєш? — питає Черевань.

— Против того, що тепер, під сю заверюху, того й гляди, що спіткнешся...

— Нехай, бгатику, — каже Черевань, — спотикаються наші вороги, а не пан Сомко!

— Ге-ге! — Гвинтовка йому. — Спотикались і луччі од твого Сомка. Виговський, здається, добре сидів на гетьманському столі — от же *Гадляцькі пункти* і того зіпхнули. А кажуть, що Сомко хоче теж із москалем по Гадляцьких пунктах торговатись. Коли б свого не проторговав! От Іван Мартинович ліпше видумав, що без торгу береться до гетьманства. Тим-то й цар його, кажуть, у великому пошанованню має.

— Іванцеві, бгате, — Черевань Гвинтовці, — нічого торговатись: він давно вже чортяці душу запродав, так йому тепер чи турок, чи православний — усе однаково. Ось побачиш, коли він од царя не перейде до турка!

Не ждав Гвинтовка од свого зятя такого одвіту. Нічого, однак же, не промовив. Буцім і не він, повів свого гостя оглядувати господарство. Там токи, повні збіжжя, там овечі кошари, там млини з ставами, там по луку ходить табун коней; усього надбав собі Гвинтовка, на всю губу був пан. Дивовався, розглядаючи все те, Черевань: який-то його шуряк учинивсь дука! А сам

собі подумав: «У мене нема ні таких гаїв, ні таких широченних лугів, ні таких вешняків; да зате жоден міщанин київський не подивиться скоса на Хмарище; і поки стоятиме на магістраті башта з дзигарами, поти ніхто не скаже, що Черевань не по праву зайняв Хмарище. За готові лядські дукати купив я його в магістрата, і всяке знає, що за ті дукати збудовано магістратську башту».

Огледіли, вернулись. Аж ось приїхав із Ніженя сотник, Гордій Костомара.

— Що ти, — каже, — тут, пане осауле, сидючи дома, робиш? Там у місті коїться лихо!

— Яке ж там у вас лихо? — питає повагом Гвинтовка.

— Міщане, — каже, — гуляють з козаками.

— Ну, бгатику, — озвався Черевань, — дай, боже, і повік такого лиха!

— Да підожди, добродію, — каже Костомара, — через що й як гуляють? Бивсь на шаблях молодий Домонтовиченко з війтенком, да Домонтовиченко війтенка й одолів.

— Ну, так і амінь йому, дурню! — каже Гвинтовка.

— Амінь? Ні, ще сьому ділу не скоро скажуть амінь. Ось слухайте лиш. Міщане повикочували на улицю бочки з пивами, з медом, з горілкою, роблять війтенкові поминки на весь хрещений мир; так козацтво поскуплявалось, як бджоли до патоки, да загуло так, що аж слухати сумно. П'ють да лають усю городову старшину.

— Ну так що ж? Нехай собі лають, — каже Гвинтовка.

— Отак!.. А се як тобі здасться, що всі значні люде, що понаїжджали на раду у Ніжень, бояться носа за ворота виткнути? Козаки блукають купами по місту да буяють, як тії бугаї в череді, — хочуть двори ламати да грабовати старшину.

— А що ж ваш полковий суддя робить? — спитав Гвинтовка.

— А суддя й собі звонтпив, пане осауле. Страх хоть кого візьме. Коли б ще під сю заверюху, під сю чорну раду, якого лиха не зчинилось.

— Що буде, те й буде, — каже понуро Гвинтовка.

— І тобі отсе байдуже, добродію?

— А що ж би мені робити?

— На коня та гамовати козаків!

— Отака! Гамуй йому козаків, коли полковницький пірнач у судді!

— Да що по тому пірначеві! — каже Костомара. — Козаки судді і ухом не ведуть, а тебе і без пірнача послухають. Поїдьмо, бога ради, поїдьмо!

— Послухають, да не тепер, — каже Гвинтовка, моргнувши якомсь чудно бровами. — Буде час, коли вони мене послухають, а тепер, коли пірнач не в мене, так я й не полковий старшина. Нехай там хоть догори ногами Ніжень перевернуть. Моя хата скраю, я нічого не знаю.

— Еге-ге! — каже потиху сотник Костомара. — Так, мабуть, не брехня тому, що люде пронесли... Пане осауле полковий! Побійся бога! Мені здається, що ти щось недобре на нашого пана полковника komponуеш.

— Пане Гордію, сотнику! — каже, засміявшись, Гвинтовка. — Побійся бога. Мені здається, що ти щось недобре на нас із зятем komponуеш. Ось обід на столі, а ти розвів не знать яку розмову. Сідаймо лиш да підкріпімось, то чи не повеселішаємо.

Сів сотник Костомара обідати, да й страва йому в душу не йде. Пробовав то так, то сяк закидати оддалеки крючка, щоб вивідати, що в того Гвинтовки на думці, так той же не таківський: зараз і переверне його речі на жарти. Од'їхав назад до Ніженя ні з чим.

— Послухай, братику мій любий! — озвалась тоді Череваниха. — Як говорив ти з Костомарою, то в мене чогось наче мороз поза шкурою пішов.

— Ось лихо! — каже, обертаючи тез в жарт, Гвинтовка. — Чи не пристрів тебе, сестро, Костомара? У його, кажуть, ледачі очі: гляне на коня, завидуючи, то і коневі не минеться.

— Од пристріту, братику, я дала б собі раду; а од твоїх речей голова в мене завершилась.

— Во не жіноче діло до них дослухатись! — сказав понуро Гвинтовка.

— У такому, братику, великому случаю, як оця рада, що громада, те й баба. Не перебивала я ваших речей козацьких за обідом; а зоставшись на самоті, не во гнів тобі, скажу, що мені чогось страшно зробилось. Ми ж ізмалечку, брате, навчені закону божого... Душа в чоловіка одна, що в козака, що в жінки: занапастивши її, другої не добудеш...

— Що то значить жити під самим Клевом! — перебив її Гвинтовка. — Зараз і видно чернечу науку. А в нас у Ніжені так жінок розумні люде учать: *жіноча річ коло прип'ічка!*

Да й вийшов із світлиці.

Стало вечоріти. Вернувсь ото Петро Шраменко. Розказує й сей, що бачив у Романовського Куті. Череваниха ж із Лесею вжахнулись і поблідли на виду, да й Черевань понурив голову, а Гвинтовка, слухаючи, тільки всміхається. Дивиться Череваниха на брата і не йме очам своїм віри: що звідусюди надіходять непотішні в'істі, усяке тривожиться, сумує, а йому про все байдуже, йому мов у казці кажуть про тих зрадливих запорожців да про тії чвари.

Чом же отсе, — тепер спитаюсь я, — чом отсе Петро і Леся не зійдуться і поговорять? То було таки хоть і стереглись одне одного, да все-таки й повітаються й погуторять де про що, як брат із сестрою, а тепер бояться й очей звести одне на одного. Е, шкода й питати! Єсть у них у обох якась думка, тайна, невимовна. Раді б вони ту думку задавити, як гадюку-спокусницю, а тим часом проти волі голублять її в серці. Тим-то вони й не сходяться докупи, тим бояться й очей звести одне на одного.

Засумовала дуже Череваниха, а Черевань, дивлячись на неї, й собі, мабуть, щось пораховав; смутний сидів за вечерею, смутний устав і з-за столу. Тільки княгиня не змінила своєї постави: як та плакуча береза, що клонить і в дощ, і в погоду зелені віти додолу, так і вона, — чи хто сміється, чи хто плаче, у неї з серця не сходить туга.

На другий день, скоро повставали да повмивались Петро з Череванем, як ось іде козак од Гвинтовки.

— Казав пан — надівайте білі сорочки та жупани-лудани, бо сьогодні буде рада; а пані прислала вам по новій стьожці до ковніра. Уже тут і бояре царськії, і Сомко, і наш полковник з старшиною.

Здивовавсь Петро і звелів зараз собі коня сідлати.

А Черевань мірковав про стьожку, що княгиня прислала: «Блакитна; чом же не червона? Козак звик червону стрічку в ковнірі носити, а се вже, мабуть, польська мода. Дармо, надінемо й польську: однаково вже тепер на Україні все почалось вести [ся] по-лядськи».

Коні були вже посідлані. Сіли козаки і поїхали спішно. Василь Невольник за своїм паном.

Гвинтовка, обернувшись, тільки сказав:

— Гляди ж, сестро, — ти в мене тепер господиня, — щоб доволі було всячини на вечерю: бо я вернусь із ради не без гостей.

Віїхали на узліссє, аж людська юрма усе поле вкрила, а найбільш чернь-мужики. Мужики ж і міщане ваять купами, а козацтво йде лавою під місто. А під містом розіп'ято царський намет і московське військо з боярами стало. З правого боку суне з своєю стороною Брюховецький, а з лівого Сомкове військо виступає. Тільки ж за тими купами люду мало що можна було й розгледіти. Хіба по корогвах можна було розпізнати, де запорожці, а де городові. У запорожців на білих корогвах тільки червоні хрести, а в городових орли і всяке мальовання з золотом. Гомін чинивсь по полю скрізь такий, мов підступає орда. Одно конем їде, друге піхом; той у кармазнах, а тії в личаках та в семрягах. Поперед себе звелів Гвинтовка їхати чотирьом козакам, а то б і не протовлиивсь до намету.

— Дорогу, дорогу пану осаулу ніженському! — кричать козаки.

— Е, се князь наш! — гукне один у личаковому кунтуші. — Тривай лиш, недовго верховодитимеш!

А другий зупинив його:

— Не дуже, — каже, — гукай супроти сього пана: я дещо чув про його од запорожців.

— Що ж ти чув?

— Чув таке, що не дуже гукай на його, от що!

Се ж з одного боку. А з другого, поки пробрались трохи проміж людом, чув Петро таку розмову:

— Як ти думаєш? Чия візьме?

— А чия ж, як не Івана Мартиновича!

— Е, постривай лиш! Он у Сомка, кажуть, в обози доволі гармат і чорного проса; є чим у вічі заглянути; а він-то не таківський, щоб оддав доброхить булаву з бунчуком.

— Будуть наші й гармати, як біг pomoже. Вже козакам давно обридло стояти в старшини в порога. Хто не в кармазнах, того й за стіла не посадять.

Проїхали ще трохи.

— Чи правда бач, — питає один бурлака в другого, — що вчора ховали вїттенка?

А той йому:

— А як же? Похорони простяглись через увесь Ніжень, од Біляківки до Козирівки. Зроду ніхто таких похорон не зазнає.

Знов зупинивсь поїзд: зустрів Гвинтовка знакомого якогось пана. Той почав правити про Сомка й Іванця, як вони зустрілись у князя Гагіна. Князь іще раннім ранком зазвав козацьку старшину на пораду, і там-то було послухати, як привітав Іванець Сомка!

— О, Іванець — собака! — каже, знизивши голос, Гвинтовка. — Як уїється в кого, то вже свого докаже. Чк же зложили бути раді? По-нашому?

— Авжеж!

— І Сомко згодивсь?

— Згодивсь поневолі. Тільки бач: Брюховецький, по уговору, пішо і без оружжя веде свою сторону, а Сомко на конях, шатно і при оружжю. Хоче, кажуть, з гармат бити, як не по його рада станеться.

Гвинтовка тільки засміявсь.

— Нехай, — каже, — б'є на здоров'є!

Роз'їхались. Гляне Петро, аж і коваль якийсь тут вештається з молотом на плечах.

— Ти запорозька сторона, Остапе? — питає в його вівчар з ціпком.

— Щоб вони, — каже, — виздыхали тобі всі до одного, тії запорожці!

— Як! За що се?

— За що? Є за що!.. Гм! Сказано — не вір жінці, як чужому собаці!

— Йо? Щоб то оце запорожець та почав до жінок липнути?

— Еге! Ти ще не знаєш сих пройдисвітів! Се, коли хочеш знати, самі паливоди!

— Йо?

— І не йо! Учора зазвали мене до коша, буцім і добрі. «Ось там се да те треба нам перековати, а в нас такого дотепного коваля й зроду не було», — та й давай мене поштувати. Я ж там п'ю та бенкетую, а вони в мене в господі лихо коять. Вертаюсь ранком, проспавшись, аж дома вже походжено.

— Та то тобі на похмілле так іздалось, брате.

— Іздалось! — аж крикнув коваль. — А це ж як тобі здасться? Питаю в Івася: «З ким же ви, синку, без мене вечеряли?» А вона, сука, вже й перехоплює: «З богом,

скажи, Йвасю, з богом!» А дитина, звісно, мале, лукавства не знає, поглянуло на неї та й питає: «Хіба ж, мамо, то бог, що в червонім жупані?»

Проїхали й мимо сих. Що ближче к царському намету, то все трудніш було пробиратись. Коло намету б'ють у бубни, а тут проміж народом ходять окличники да все кричать: «У раду! У раду! У раду!» Хоть народ і без окличників звідусюди мов плав пливе. А найбільш преться того мужицтва.

— Ну, вже, брате, — каже інший, — з порожніми кишенями до жінок не вернемось!

А другий, сміючись:

— Заробимо лучче, ніж на косовиці! Бач, у яких пани кармазинах, які теляги під золотом та під сріблом понадівали! Аж хрестить! Усе наше буде!

— Та й коло крамних комор руки погріємо! Казали запорожці, що все порівну між миром поділять.

Гляне Петро, аж тут між мужиками тиснеться й Тарас Сурмач.

— І ти, — каже, — отсе супротив Сомка й панотця?

А той:

— Спасибі вельможному пану Сомкові! Спасибі й твоєму панотцеві! Ви звикли обирати гетьмана тільки козацькими голосами, а тепер і наш міщанський речник чогось на раді стоїть! — да й потяг далі.

Ось уїжджають наші у саме колесо віщове. Узяли козаки од їх коні. Тут уже були самі козаки, так зараз і дали Гвинтовці дорогу, а за Гвинтовкою й Петро з Череванем пробравсь. Інші, зустрівшись, тисли Гвинтовку за руку. Він тільки, всміхаючись, кланявсь.

Гляне Петро, аж поміж старшиною козацькою тільки де-не-де видно у комірі червону стрічку: усе повипускали голубії. Ошибло його страхом: тут щось недобре скомпоновано!

І Черевань щось поміркував. Обернувся до Василя Невольника:

— От, бгате Василю, яка тут чудна мода завелась на стьожки! У нас червоні, а тут — дивись — усе блакитні!

А той похитав головою да тільки:

— Ох, боже правий, боже правий!

Пробравсь Гвинтовка у саму перву лаву, між полковники, сотники да осаули, судді полкові да обознії

з хорунжими. Тут і писарі стояли з каламарями й білим папером. Посеред колеса, — а колесо одзначили таке, що з одного краю до другого ледві можна було що почути, якби переключнутися, — так посеред колеса стояв стіл під турецьким килимом. На столі лежала булава Брюховецького з бунчуком і короговою. Сам Брюховецький стояв у голубому жупані перед своїх запорожців. Тут уже він був не той, що в Романовському Куті: позирав гордо, по-гетьманськи, і тільки всміхавсь, узявшись у боки.

Але ось крізь царський намет увійшов і Сомко з своєю старшиною — усі в панцирах і мисюрках, з шаблями й келепами, як до бою. У руках Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хорунжі і бунчукові військову корогову і бунчук. Два тимпанники стали перед його з срібними бубнами.

«Гордий, пишний і розумом високий гетьман! — подумав Петро. — Да на кого ти опираєшся, коли б ти тільки відав! Диявол давно вже одлучив од тебе вірнії душі!.. По тонкій кризі ступаєш ти на свого ворога... Жаль мені тебе, золота голово, хоть ти й перепинив мені дорогу!»

Так думав Шраменко, стоячи позад Гвинтовки. А кругом радного колеса крик і гомін такий, мов Чорне море грає. Однак почув Сомко, як закричали йому бруховці:

— Положи й ти булаву! Положи бунчук і корогов, переяславський крамарю!

Сомко звелів ударити своїм тимпанникам у срібні бубни. Ущухнув трохи галас. Він тоді голосом чистим і поважним, мов у золоту трубу, протрубив:

— Не положу! Нехай скажуть мені мої підручніки (і поглянув гордо на обидва боки). А вас, голодранців, я не знаю, звідки ви втерлись між козацьке лицарство!

Боже! Як схопитись гвалт! Інші вже совались із колеса наперед, щоб зчинити бой; бо січовики, хоть прийшли й без оружжя, як сказав їм князь, да припасли по кийку під полою. Може б, без бучі й не обійшлося, да синії діди, батьки січовії, стояючи перед братчиків, зупинили.

— Стійте, — кажуть, — діти, стійте, ладу ждіте!

А з боку Сомкового старий Шрам, стояючи у первій лаві, поглянув на обидва боки, на свої сторони старшину, да й каже:

— Бачте, діти, з ким нам довелось важитись за гетьманство! Чи достойні ж сі буї вепри дніпровії, щоб трактовать з ними по-людськи? Шаблею ми з ними розправимось! Шаблею та гарматами протверезимо сих п'яниць нікчемних!

Петро хотів би пробратись до панотця. Знав добре, що тут без лиха не минеться, так хотів заздалегідь пристати до невеличкої купки вірних, що стояли круг старого Шрама з червоними стрічками. Да вже не можна було тепер жодним побитом протиснутись. А круг його стоять усе тії окаяннії зрадці у блакитних стьожках да в голубих жупанах і вже, не боючись, голосно розмовляють.

— Ну, брате, — каже один, — дождали ми свого празника; будемо панами на Україні! Нехай усяке козака знає!

— Над ким же ми пануватимем, — питає другий, — коли всяка душа буде рівна?

— Хто тобі сказав?

— А як же? Он, бач, тепер між козацькою старшиною бовваніють, наче гриби в траві, товстопикії бургомістри од міщан. А он пороззявляли роти на раду і мужицькі виборнії.

— Ге-ге-ге! Не знаєш же ти Івана Мартиновича. Я не таке чув, гуляючи вчора з його джурою. «Один, — каже, — тому час, що батько в плахті. Нехай повеличаються, як поросля на орчику, а там доволі з їх буде й греблі гатити. Буде кому панувати на Україні і без мугирів. Івану Мартиновичу аби козацтво пригорнути до свого боку».

Як ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними дяками. У руках царська грамота. Його підручники несуть царську корогов козацькому війську, кармазин, оксамит, соболі од царя у подарунок старшині з гетьманом. Усі посли, по-московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах; на ногах у князя гаптовані золотом, виложені жемчугом сап'янці. Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири сторони. Усі втихли, що чутно було, як бряжчали в бояр шаблюки на золотих ланцюгах коло пояса. Перехрестивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс, потряс головою, щоб порівнялись сивії патля, підняв грамоту високо — два дяки йому руки піддержували — і почав вичитовати царське ім'я.

Як ось, позад брюховців, сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати:

- Івана Мартиновича волимо! Брюховецького, Брюховецького волимо!

А Сомкове козацтво задне собі, чуючи, що оглашають гетьманом Брюховецького, почало гукати:

— Сомка, Сомка гетьманом!

І по всьому полю зчинивсь галас несказаний. Тоді й передні бачать, що всі байдуже про царську грамоту, почали оглашати гетьманів — усе ближче, все ближче, аж поки дійшло до самої першої лави.

— Брюховецького!

— Сомка!

— Не діжде свиноїзд над нами гетьмановати!

— Не діжде крамар козацтвом орудовати!

— Так от же тобі!

— Візьми ж і ти од мене!

І зачепились. Хто шаблею, хто києм, хто ножакою.

— Стійте, стійте лавою! — крикне Сомко на своїх. — Даймо шаблями їм одвіт!

Хто ж виймає шаблю да горнеться до гетьманського боку, а хто, ніби з ляку, тиснеться назад, кричучи:

— Не наша сила, не наша сила! До табору! Втійкаймо до табору!

А запорожці схопили Іванця за руки да вже й на стіл саджають, і булаву й бунчук до рук дають. Зопхнули й князя з думними дяками, як поперлись.

— Гетьман, гетьман Іван Мартинович! — кричать на все горло.

— Діти! — крикне на своїх старий Шрам. — Так отсе ми потерпимо таку наругу! Спихайте Іванця к нечистій матері!

І кинулись купою до стола. Січуть, рубають низовців, саджають на stoleць Сомка. А запорожці, як злії оси, не боячись нічого, з одними киями да ножаками, лізуть і б'ють Сомкову сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили надвое, одняли й булаву.

Оглянеться Сомко, аж при йому тільки зо жменю старшини.

— Ей, — каже, — годі! Нема тут наших!

Старшина гляне, аж кругом самі запорожці. Іванець, махаючи булавою, кричить:

— Бийте, небожата, крамаря! Шапку червінців за добру руку!

Тоді Сомкова старшина бачить, що лихо, скупилась тісно, плечем поуз плече, да назад до намету. А інші там же поклали голови. За наметом стояли їх коні. Може б, і тут не влизнули, да московське військо, що прийшло з Гагіним, пропустивши до намету Сомка з старшиною, заступило їх од запорожців.

Тим часом Черевань усе окрикував Сомка гетьманом.

— Що се ти, вражий сину, репетуєш, стоячи між нашими? — крикнуть на його запорожці.

— А що ж, — каже, — бгатці? Я свого зятя на всякому місті оберу гетьманом.

— Еге! — закричав отаман. — Се крамарів тесть! Бийте його, кабанячу тушу!

Тут деякі поточились до Череваня, і, може б, там йому й капут був, да Василь Невольник пізнав ватажка.

— Пугу-пугу! — закричав, — пугу, Головешка! Гаврило! Хіба не пізнав Василя Невольника? Не чіпай сього пана: він на моїх руках!

— Еге! Ось де зійшлись! — каже той, пізнавши Василя. — Угамуйтеся, братчики, — каже до своїх, — багачко нам тепер роботи й без його.

Да й поперлись до столу, б'ючи всякого, хто не з блакитною стрічкою.

А Гвинтовка тим часом, сівши на коня, проїхав сюди-туди, піднявши вгору срібний пірнач (де він його взяв, ніхто не знає); на пірначі пов'язана широка блакитна стьожка.

— Гей, — каже, — козаки, непорожні голови! Хто не забув держатись за гвинтовку, до мене! За мною! — да й поїхав з ради до табору, держучи високо над головою пірнач із блакитною стьожкою. А за ним повалило козацтво, як за маткою бджоли.

Козацтво ж просте, реєстрове собі, а старшина, значні козаки — собі. Хто оддалеки забачить срібний пірнач, так і прилучається до боку ніженського осаула. Поки переїхав поле до Сомкового табору, назбиравсь за ним такий поїзд, як і за гетьманом. Сомко ж із своєю купою на конях прибуває у табір до полку Переяславського, а Гвинтовка до полку Ніженського.

Покликне Сомко на своїх козаків:

— До шику! До лави! Пушкарі, ристуйте гармати! Піхота з пищаллю поміж гарматами, а комонник по крилах!

Поїхали генеральнії старшини з полковою старшиною по всіх полках, по всіх сотнях шиковати до бою військо. Сомко, увесь палаючи, поблискує поміж лавами своїм срібним панциром. Одна в його думка — ударити на Іванців табор, розметати, як положу, тії гайдамацькі купи, силою вирвати бунчук і булаву в харцизяки, коли не стало ні розуму, ні правди на Україні!

Іще ж не пошиковала старшина полків, іще не крикнув він *рушай*, а вже полк Ніженський з табору й рушив.

— Е, Васюта не звик слухати старших! — каже Сомко. — Ну, дармо, нехай б'є первий, а ми підпремо його.

Коли ж прибігає сам Васюта конем:

— Біда, пане гетьмане! Отепер ми посіли!

— Що? Як?

— Отепер-то в нас кобила порох поїла! Не я вже полковник ніженський, а Гвинтовка! Дивись, як пірначем над козаками посвічує!

За Васютою біжать деякі й з старшини ніженської. Сотник Костомара кричить:

— Пропала справа! Без Ніженського полку, як без руки правиці!

Іще Сомко не наваживсь, що в таку трудну минуту чинити, як ось козаки, підскочивши до війська сторони Брюховецького, наклонили сотня за сотнею корогви да одвернули, да зараз і почали вози своїх старшин жакovati — тих, що до Сомка прихилились. А з другого крила сомківці теж заворушились.

— Якого, — кажуть, — чорта чекатимеш, поки нас візьмуть шаблею з безбулавним нашим гетьманом? — да, похапавши кожна сотня корогви, і собі рушили на поклон Брюховецькому.

Бачить тоді Сомко, що зовсім лихо, побіг з старшиною на конях до царського намету, до князя. Уходять у намет, а Іванець там од князя царські дари приймає. Круг Іванця Вуяхевич і інші значні сомківці з запорожцями.

— Га-га! — крикнув клятий на radoшax. — От яка рибка в сак ускочила!

А Сомко, нічого не слухаючи, до князя:

— Що се ти, князю, дієш? Хіба на те послав тебе цар на Україну, щоб ти потакав запорозьким бунтам?

А князь стоїть, мов тороплений, бо ще й до себе не прийшов за великим гвалтом поміж військом. У Московщині він зроду такої хуги не бачив.

А Сомко:

— Нащо ж ти й військо з Москви на наш хліб привів, коли воно стоїть, не ворухнеться? Не доведе вас до добра така політика, щоб меншого на старшого підпирати? Давай мені свою воєводську палицю — я одіб'ю твоїми стрільцями голоту од табору!

Князь тільки переступав з ноги на ногу.

Як тут гукне Брюховецький:

— Властю моєю гетьманською бороню тобі, князю, втручатись у наші справи! Козаки самі собі судді: два з третім, що хот'я роблять. А візьміть, небожата, та киньте в глибку сього бунтовника!

— Так нема ніде правди? — каже Сомко. — Ні в своїх, ні в чужих?

А Іванець:

— Єсть правда, пане Сомко, і вона тебе покарала за твою гордість! Візьміть його, братчики, та забийте в кайдани.

— Пане гетьмане! — каже вірна старшина, обступивши Сомка. — Лучче нам положити усім отут голови, ніж оддати тебе ворогу на наругу!

Заплакав тоді Сомко, поглянувши на своє товариство.

— Братці мої, — каже, — милії! Що вам битись за мою голову, коли погибає Україна! Що вам думати про мою наругу, коли наругавсь лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безщасна Україно! — і кинув об землю свою шаблю.

Усі круг його теж покидали свої шаблі. Щиро заплакали вірні козаки.

— Боже правосудний! — кажуть. — Нехай же наші сльози упадуть на голову нашому ворогу!

Дуже звеселився тоді Брюховецький. Зараз ізвелів Сомка, Васюту і всю їх вірну старшину взяти за сторожу, а Вуяхевичу — на Москву листи писати, що ось нібито Сомко з своїми підручниками на царя козацтво бунтує, *Гадяцькїї пункти* ознаймує людям, радіючи царського величества одступати.

А князь Гагін собі komponує, як би тих нещасних іще більш притушковати, щоб не спливла наверх неправда, що, взявши од Іванця великі подарунки, його неситій злобі потурає. Тим часом повів нового гетьмана з старшиною в соборну ніженську церкву до царської присяги. А вийшовши з церкви, гетьман запросив князя з послами до себе на обід, у двір до бурмистра Колодія. Там міщане наготовили бучний бенкет Брюховецькому з старшиною.

XV

Одчепившись ото Черевань од запорожців, насилу оддихавсь, щоб промовити слово.

— Бгате Василю! — каже. — Давай мені боржій коня! Нехай їй біс, сій раді! От не в добру годину знесло мене з тим божевільним Шрамом!

Пішов Василь Невольник за кіньми, так куди! Заверюха кругом така, що не второпає, куди і йти. Так як скіпка на воді крутиться, попавши на чорторий, так він ворочавсь між тим ярмарком. А тут іще добре й не знає, де поставили коней Гвинтовчині козаки; так наждавсь Черевань уволю. Скрізь народ товпиться; під боки його штовхають; неборак тільки сопе!

— Де оце в нечистого мій Василь занастивсь?.. Бгатику, — каже до Петра, — не кидай же хоч ти мене!.. Ой, коли б мені добратись живому та здоровому до Хмарища! Нехай тоді радує собі хто хоче!

Як же ото огласили запорожці Брюховецького гетьманом, то зараз і порідшало трохи на раді. Перш ото Гвинтовка одвів своїх підручників; потім і другі сомківці рушили до табору. Тільки запорожці іграли круг гетьманського столу, як злії оси круг свого гнізда, да простий люд-селюки гули по всьому полю, що тії тругні.

З півгодини ще не знали селяне, що між козацтвом робиться. Як же вже рушив Брюховецький з князем до присяги у місто, тоді по всьому полю чернь загукала:

— Хвала богу! Хвала богу! Наша взяла! Нема тепер ні пана, ні мужика, нема ні вбогих, ні багатих! Усі поживемо в достатку!

— Що ж, братища? — кажуть інші. — Рушаймо панським добром ділитись! Повне місто тепер панства.

— Е, ще буде час у місті погуляти! — одвітують другі. — А он козацтво Сомків табор рабує. Дурна Сомкова старшина понабирала з собою самих кармазинів повні вози.

— Ну, хто куди любля! Усюди є об віщо погріти руки!

І от — одна купа сюди, а друга туди, одна сюди, а друга туди: половина люду до міста повалила, а половина чкурнула до Сомкового табору. По полю пооставались тільки гуляки, що на радощах понаймали музики да й водяться з ними купами, танцюючи.

Чудно було Петрові да й Череваневі дивитись на тії музики та гопакі у такий смутний час, що плакати б усім треба, а не веселитись. Коли ж валить, мов тії хвилі, люд от табору; а назустріч йому купа селян од міста.

— Куди ви? — питаються.

— А ви куди?

— Ми до Сомкового табору.

— А ми до міста. Там, кажуть, є пожива!

— Є, чорта з два!

— Як?

— Так, що не пускають! Московська сторожа не пускає нашого брата в місто.

— Шкода ж і до табору! Козаки самі там пораяються, а нашому брату дають оглоблю по гамалику!

— Що ж оце? Дак це нас козаки, мабуть, убрали в шори?

— Трохи чи не так, як Витовський Москву!

Як ось надбігають інше новії купи.

— Біда! — кричать. — Пропала справа! Чи чули, що кажуть запорозькі братчики?

— А що ж вони там кажуть?

— От що! Посунулись деякі з наших через городи, стали поратись коло панських дворів, дак братчики їх киями. «Убирайтесь, — кажуть, — іх нечистій матері, мужва невмивана!» — та й виперли за місто. Навні почали були пручатись: «Ми ж тепер усі рівні!» — «Ось ми вас, — кажуть, — порівняємо батогами! Ховайтесь, вражі діти, заздалегідь по запічках, поки не здобулись лихої години!»

— Еге! Дак отака нам дяка! — закричали тоді прівідці (у кожної купи був свій ватажок). — Стійте ж.

братці! Коли ми помогли кому злізти на гетьманський стіл, дак зуміємо і з столу зопхнути! Куптесь у полки, кричіть «у раду!» Визвольмо Сомка та Васюту з неволі: тії за нас уступляться!

Заворушився люд, загомонів; піднявсь по всьому полю галас. Тільки нічого з того не вийшло. Інші, поміркувавши, кажуть:

— Ні, вже, мабуть, шкода перемішувати тісто, вийнявши з печі! Яке посадили, таке і спечеться. Буде з нас і того, що потанцювали днів зо два з запорожцями.

А другі:

— Шкода, шкода! Козацтво тепер стоятиме усі в одно; полатають нам боки, та з тим і додому вернемось. Втікаймо лучче задалегідь!

Тим часом деякі ведуть таку розмову:

— Я собі таки піймав із воза в таборі сало! Буде жінці та дітям до пилипівки!

— А я пшоно мішок! Коли б хто поміг доперти до хутора.

— Ге! Що ваше сало та пшоно! — каже третій волоцюга. — Я он попав був жупан такий, що пари волів стоїть, та гаспедський козак дав келепом по руці так, що не рад би й шестирику! Тепер саме в косовицю доведеться поноситись із рукою! І чарки горілки не заробиш. От тобі й рада!

— Рушаймо, рушаймо додому, поки ще й ніг не поперебивали, мов кабанам у городі! — кажуть мужики. — Ніде правди діти, не на добре діло ми пустились! Ліпше зробили наші сусіде, що не послушали запорожців. Тепер стидно в село й очі появити: довіку будуть дражнити чорною радою!

І почав чорний люд розходитись. Замовкли й музики, затихли й скоки, і веселі гопаки по полю. Незабаром стало кожному розумно, що нічого гаразд веселитись.

Як ось почали роз'їжджатись із Ніженя й шляхта, державці що були понаїжджали під час тієї ради. Інший привіз і жінку, й дочку. Така-то була думка, що тепер з'їхалось з усієї Гетьманщини лицарство, так чи не пошле бог пари. Аж тут не весілля вийшло. Як почала по дворах поратись військова голота з запорожцями, то рад був інший, що з душею з міста вихопивсь. Інший же вихопивсь, а другий там і голову положив, обороняючи свою худобу і сім'ю; а дочок

шляхетських і старшинських козаки собі за жінок силою інших похапали.

Кому ж пощастило улизнути за царину, тії, як од собак, мусили од запорозької голоти одбиватись. Отсе їде значний чоловік у кованому возі да й шаблю держить голу або рушницю при плечі. Слуги їдуть кінно округ воза. А за ним низовці, охляп на міщанських конях, женуться, як шуляки. Хоть стріляй, хоть рубай, лізуть наче скажені. Боронить, боронить пана з сім'єю челядь, да як зваять одного-другого запорожці з коня, так хто оставсь — урозтіч! А вони, окаянні, коней зупиняють, у колесах спиці рубають, вози перевертають, панів із кармазину і з саети обдирають. По полю не один віз з покаліченими кіньми валяється, не одна вдова плаче по чоловіві, не один бідаха, конаючи в крові, тужить, що не поліг під Берестечком. А там скрізь порозламувані скрині; одежа лежить розкидана, кривава, пороздирана; пух із перин, наче сніг, летить по вітру: усюди розбишаки шукали грошей, усе пороли, розкидали. Черевань, дивлячись, аж іздрігається. Довелось би і йому таке лихо, якби не блакитна стрічка в ковнірі.

Се ж одні так бідовали, а другі давали таки добру одсіч харцизякам. Інші догадались викидати із возів одежу: знімали з себе жупани-лудани, блаватаси й едамашки да кидали під ноги запорожцям, аби їх неситу заздрість зупинити. А запорожець підхопить, ткне під себе да знов навздогін.

— Вй, люде добрі! — кричать інші селянам, що, мов тороплені овечки, блукають по полю. — Рятуйте нас, а то й вам те буде!

То люде й оступлять, і оступлять кругом віз, бо вже взнали, що за хижее птаство тії братчики. А як которий ув'яжеться за возом, то й самого косою або засмаленим колякою огріють, що тут і зов'ється ледащо. Інші значніі люде, старшина й шляхта, поскидавши кармазини, повдягались у семряги і між простим людом додому піхóm пробирались. Тоді-то мужики до панів, кого знали, що добрий пан, почали знов горнутись і до господи його з-під Ніженя проводити; а пани почали раховати, як би не зовсім попустити Україну низовцям на поталу.

Дивиться Черевань, аж і Тарас Сурмач їде возом із Ніженя. Запорожці його, у личаковім кунтуші, не займають. На возі з ним іще півдесятка міщан.

Побачивши Сурмач Череваня:

— Ге-ге! — крикне. — Отак наші поживились!

— А що там, бгате?

— Та що! Під'їхали нас братчики так, що тільки ушима стрепенули!

— Що ж вони вам, бгате?

— Та що! Зараз у бурмистра Колодія кубки, коновки срібні, ковші, що позносили з усього міста міщане, із столу порозхватували. Став бурмистер їх декоряти, злодіяками, розбишаками взивати, дак і самого трохи не вбили: «Не взивай козака злодієм! Тепер, — кажуть, — минулось: *се моє, а се твоє*, — усе тепер обще! Своє добро, а не чуже розібрали братчики по кишенях!» Отакіі! Ще ж це не все. Тут одні в бурмистра бенкетують, а там голота розповзлась по місту та давай коло крамних комор поратись. Усе з комор порозволікали. Кинулись міщане жалітись до гетьмана, дак той сміється: «Ви ж хіба, — каже, — вражі сини, не знаєте, що ми тепер усі як рідні брати? Усе в нас тепер укупі!...» Так-то підійшли нас оманюю січові братчики! Я оце з своїми бурмистрами забравсь та швидш додому, щоб і в Києві в нас не похазяйствоваали низові добродіі.

— Бгатиці! — каже Черевань. — У прокляту годину виїхали ми з дому! Коли б у мене тут не дочка та не жінка, то й я сів би з вами та й убравсь із сього пекла.

— Рятуй же їх боржій, добродію, — каже Сурмач, — бо вже я чув що гетьман просватав твою дочку в дядька Гвинтовки за свого писаря!

— Чорта з два просватає! — гукнув тут, як із бочки, чийсь товстий голос.

Гляне Черевань, аж їде Кирило Тур, а за ним з десяток товариства верхи.

— Чорта з два, — каже, — просватає! Уже кому що, а Череванівна моя буде. Нехай же не дурно буде мене за неї бито киями!

— Кирило! — гукнув на нього Шраменко. — Кирило Тур, чи чуєш?

А той йому, їдучи:

— Ні, не чую. Який я Тур? Хіба не бачиш, як тепер усе на світі попереверталось! Кого недавно ще звали приятелем, тепер величають ворогом; багатий став убогим, убогий багатим; жупани перевернулись на семряги, а семряги на кармазини. Увесь світ

перелицьовано: як же ти хочеш, щоб тільки Туростався Туром? Зови мене або бугаєм абощо, тільки не Туром.

— Да годі, бога ради! — каже Петро. — Чи тепер же до вигадок? Скажи на милість богу, невже ти знов вернувсь до своєї думки?

— Себто про Череванівну закидаєш? — у одвіт йому Кирило Тур. — А чому ж не вернутись? Сомка твого вже біс ізлизав — не бійсь, не викрутиться з запорозьких лап! Дак кому ж більш, як не Кирилу Турові, достанеться Череванівна? Може, думаєш, тобі zostавлю? Найшов дурня!

І помчавсь із своєю ватагою к Гвинтовчиному хутору.

Оставсь Петро, як остуджений. А Черевань собі стоїть, мов сон йому сниться. Тарас Сурмач давно вже од'їхав. Як ось — Василь Невольник з кіньми. Упав Петро на коня і полинув за запорожцями; як тут йому назустріч старий Шрам.

— Куди се ти мчишся, синку?

— Тату! Знов запорожці хочуть ухопити Череванівну!

— Покинь тепер усіх Череванівен, синку! — каже понуро Шрам. — Нехай хапають кого хоча. Рушай за мною; нам тут нєма більш діла: заклєвала ворона нашого сокола!

Нічого й казати Петрові. Поїхав за панотцем, похиливши голову, а серце, ти б сказав, надвоє розрізано!

Аж ось гукає Черевань:

— Бгатику! Постривай, дай хоч подивитись на тебе. Зупинився Шрам.

— Де се ти, бгате, був у сю заверюху?

— Що про те питати, чого не вернеш? — каже Шрам. — Прощай, нам ніколи.

— Та постривай-бо! Куди ж ви оце? Ну, бгате, от я й на раді з тобою був, бодай ніхто вже не дїждав так радувати! Що ж із того вийшло? Тільки боки потрутили та один розбишака трохи не вколошкав. Що ж мені ще звелиш чинити?

— Шкода вже тепер нашої праці, брате Михайле! — каже Шрам. — Ідь собі з богом до Хмарища. Скажуть, мабуть, швидко й усі аминь.

— А не будеш же мене більш узивати Барабашем? — питає Черевань.

— Ні,— каже Шрам,— Барабашів тепер повна Україна.

— Йй-богу, бгате, я кричав «Сомка!» так, що трохи не луснув! Ох, у нещасливу годину, бгате, ми виїхали з Хмарища! Як то моя Леся почує про сю раду? Підждіть же! Куди ж оце ви, бгатці?

— Куди ми їдемо,— одвітує Шрам,— там тобі не бувати.

— Та, по правді сказавши, бгате, я й не хочу. Добре й під Ніженем огрілись. Ось до якого часу блукаю не обідавши. А бідолаха Сомко! Що то він тепер?

— Ну, їдь же собі обідати,— каже Шрам,— нам ніколи. Прощай!

— Прощайте й ви, бгатці! Та заїздить, упоравшись, у Хмарище: вдаримо, може, ще раз лихом об землю.

— Ні, вже! — одвітує Шрам.— Тепер про нас хіба тільки почуєш. Прощай навіки!

Да й обнялись обоє перш із Череванем, а потім і з Василем Невольником. Петро щиро стиснув Череваня, прощаючись; а той, мов догадався, да й каже:

— Ой бгатику! Чи не лучче б було, якби ми не ганялись за гетьманами?

З тим і розїхались. Шрам повернув на Козелецький шлях; Черевань із Василем Невольником вернувся до своякового хутора. Василь Невольник утирає рукавом сльози.

XVI

А Брюховецький тим часом бенкетовав у Ніжені. У ту-бо нещасливу годину справді так лучилось, як мовив Галка: «Де кричать, а де співають; де кров ілють, а де горілку п'ють». Коло Брюховецького сидить за столом князь Гагін із думними дяками — люде поважні, що не з гайдамаками б їм бенкетовати; так от же золото того наробило, що безбожний харцизяка став їм у повазі, а щира душа мусить погібати! За золото не звонтпили ошукати свого царя, що дав їм у всьому віру; не звонтпили через того Іванця наготовити кривавих буч своїм землякам із нашим безталанним людом. Хто ж бо того не знає, скільки опісля розлито на Україні крові через Іванцеве лукавство да через неситу хтивість московських воевод?

Гуляє князь Гагін із Брюховецьким, ісповняють червоном вином кубки, бенкетують на людське безголов'є. Скрізь, і в світлицях у Колодія, і на подвір'ї, сидить поза столами городова козацька старшина з запорожцями: усе то тіі, що нишком поякшались із низовцями да, ради свого панства, запродали Сомка Іванцеві. Невірні душі! Тепер уже іншому й трунок не лізе в пельку, іншому так тяжко, як тому Юді; да вже нема вороття — треба брататься з розбишаками! А тіі окаяннії сидять за столами в чужих кармазинах, що де на яких і не сходяться, п'ють горілку, як воду, хваляться такими добрими вчинками, що аж мороз іде поза спиною; крик, галас зчинили несказаний. Дивується князь, поглядаючи на таку компанію, і питається в гетьмана:

— Чи в вас у Січі знай так бушують на бенкетах? А один бурлака перебив гетьмана да й каже:

В нас, князю, у Січі то і нороз, хто «Отче наш» знає, як уранці вставши, вмийється, то чарки шукає. Чи чарка то, чи ківш буде, не глядить переміні, — Гладко п'ють, як з лука б'ють, до ночної тіні.

Як же почали розхапувати по кишнях міщанське добро, то князь і собі звонтпив, щоб його ще гірш, ніж на раді, не потрутили; да, скончивши обід, зараз і попрощавсь із новим гетьманом. Брюховецький провів його аж за ворота.

Провів князя за ворота, аж тут йому назустріч двоє дідів січових — ведуть за шияку якогось сіромахубратчика. Так як-от часом двоє вовків попадуть під селом необачну свиню да, взявши з обох боків за уші, ведуть у пушу на розправу, так тіі діди вели бідахузапорожця через базар, позираючи грізно з-під сивої щетини.

— Де се ви, батьки, блукали, що й не обідали вкупі? — питає Іванець.

— Та от бач! — кажуть. — За цим ледащом і обід утеряли.

— Що ж він таке?

— Еге, що! Тут наробив такого сорому товариству, що й казати язик не ворочається. Унадивсь дияволів син до ковалихи. У Гвинтовки коло хутора коваль живе, дак він туди і внадивсь.

— Так оце ви його й піймали на гарячому вчинку?

— Зцапали, — кажуть, — пане гетьмане, як kota над салом. Уже нам давно до ушей донесено, що

притьмом Олекса Сенчило скаче в гречку: «Е, постривай же, — кажемо, — гаспедський сину! Ми ж присочимо тебе!» — та вже ото й чигали його, не спускали з очей. Що ж? Тут добрі люде на раді гетьмана обирають, а він, ледачий, до ковалихи. А ми з братчиком назирцем. «Одчини!» Не одчиняє. «Одчини!» Не одчиняє. Ми двері вивалили, аж він, поганець, там, як той кнур у берлозі!

— Що ж ви оце думаєте з ним чинити?

— А що ж більш, як не киями? Та вже сього не так, як Кирила Тура! Сьому вже треба так боки нагріти, щоб не дїждав більш рясту топтати!

Кругом запорожці, як тії гусаки, повитягували шиї; слухають, що гетьман скаже. А гетьман повів кругом якось лукаво очима.

— Ударити, — каже, — в раду.

От і почали окличники гукати по базару; а серед базару став коло стовпа довбиш да й почав бити в бубни. А братчики так, як хорти на поклик вівчаря, той звідти, той звідси, поспїшали на раду. Тяглось туди й городове козацтво. Як же назбиралась їх купа чимала і зробили судне колесо і всі діди стали в первій лаві, похиливши тяжкії од думок голови, тоді й гетьман з вельможною старшиною вийшов з бенкетного двору. От і став на своєму гетьманському місті, під бунчуком і корогвою, і вщухнули всі, слухаючи, що казатимуть старіші. Як ось, тільки що кошовий дід, батько Пугач, виступивши наперед, хотів кланятись на всі боки до раднього слова, аж Іван Мартинович звелів ударити у срібні Сомкові бубни і прийняв сам таке слово:

— Панове полковники, осаули, сотники і вся старшина, і ви, братчики запорозькії, і ви, козаки городовії, а найбільш ви, мої низові дітки! До вас тепер оберну я слово, а вся рада нехай послухає й розсудить. Як захоочував я вас із собою на Україну, на волю й на розкоші, так чи вже ж я зло вам мислив? Чи вже я вас думав киями замість паляниць годувати? Ох, боже мій милий! Серця свого вколупав би я та дав своїм діткам; а тут ось сивії голови січовії знай киї та киї вимагають. І за що ж мусить погибати хоч би й оцей безталанний Олекса Сенчило? (А Олекса Сенчило стоїть посеред колеса.) За те, що трапилось, може, раз на віку, вскочити в гречку! Який же його біс утерпить, ходючи посеред спашу? Хіба в

запорожця душа з лопуцька, не хоче того, чого й людська? Добре в Січі за се карати, а тут нам через жінок швидко доведеться перевести всіх братчиків. Як вам здається, панове молодці, чи правду я кажу, чи ні?

— Святу правду, пане гетьмане! Святу правду! — загули кругом запорожці, як із бочки.

— А вам як здається, батьки? — питається в дідів.

А діди стоять, понуривши голови, та й не знають, що йому й одвітовати. Довгенько думали сивії оселедці, довгенько один на одного зглядували, киваючи головою, далі виступив знов наперед батько Пугач да й каже:

— Бачимо, бачимо, вразкий сину, — дармо, що ти гетьман, — до чого ми в тебе дожилися! Убрав вси нас у шори, як сам схотів! Вивезли ми тебе на своїх старих плечах у гетьмани, а тепер ти вже без нас думаєш Україною орудовати! Недовго ж поорудуєш! Я тобі кажу, що недовго! Коли взявсь брехати пособачи, то й пропадеш, як собака! Я тобі кажу, що пропадеш, як собака!

— Годі лиш, батьку! — крикне Брюховецький. — Чого се розпустив морду, як халяву? Та се не Січ: тут тобі гетьман не свій брат!

— От яка нам честь за нашу працю! — кажуть діди. — Тим-то добре казано нам у Січі: «Ей, не слухайте, батьки, сього ледащиці: підвезе він вам москаля!» А ми таки не пойняли віри, ми вповали, що ось немовбито господь pomoже й на Вкраїні завести запорозькі порядки!

— О, ви голови цвілії! — каже Брюховецький. — Яких же тут сподіватись порядків, коли Запорозька Січ буде серед жонатого люду? Ви думаєте, що і всякому про те байдуже, так як вашим старим костям; а ми — так інше чуваємось... Не москаля я вам підвіз, а роблю все по правді, що жоден братчик на мене не пожалується. На Січі, посеред глухого степу, треба бурлакувати, а в городах, посеред миру — женитись та господарювати.

— А хіба ж ти, — озавсь батько Пугач, — не казав нам, окаянний, як підмовляв нас у городи: «Ходімо, батьки, зо мною, заведемо свої порядки по всій Україні?» Хіба ти не казав, що Січ буде Січчю, а запорожці будуть судити й рядити всю Гетьманщину по своїм звичаям?

— Казав, — одвітує Брюховецький, — і як казав, так і зробив. Самі бачите, що запорожці тепер перші пани на Україні: понаставляв я їх сотниками й полковниками, судитимуть і рядитимуть вони по запорозьких звичаях усю Україну. Нема вже й тепер ні в міщанина, ні в мужика *се мое, а се твоє*: все стало обще; козак усюди став господарем, як у себе в кишені. Чого ж вам іще хочеться? Щоб я за дурницю бив киями козака? Ні, сього не буде: я своїм діткам не ворог.

— За дурницю! — кажуть діди. — На чім держиться Січ і славне Запорожжє, те повернув ти на сміх!

— Нехай собі й держиться, коли йому так до смаку. Ми між людьми будемо жити по-людськи, а кому в нас не по нутру, той нехай іде на Січ їсти сушену рибу з сировцем.

— Ми таки й підемо, гаспедів сину! — каже батько Пугач. — Ти нас не випихай коліном. Тільки добре собі пам'ятай, що брехнею світ пройдеши, та назад не вернешся. Плюйте, братці, на його гетьманство! Ходімо до своїх куренів! Гей, діти, хто за нами?

Січові батьки думали, що так і висипле козацтво на їх оклик; аж козаки мовчки мовчать да один за одного туляться.

— Хто за нами? — покликне ще раз батько Пугач. — Кому любо з нечестивим пройдисвітом у гріхах погигати, зоставайсь тут; а хто не хоче скаляти золоті слави своєї, той гайда з нами за Пороги!

Тільки ж і за другим разом ніхто ані з місця.

— Так ви, бачу, усі одним миром мазані! — каже тоді батько Пугач. — Пропадайте ж, ледащиці! Щоб вас так щастя-доля покинула, як ми вас покидаємо! Пху! Плюю й на той слід, що топтав із паліводами! Плюйте й ви, батьки, — каже своїм товаришам, — а на прощання скажем сьому Іродові, чого ми йому бажаємо: воно ж йому й не минеться.

От і почали діди один за одним виходити з колеса. І зараз первий, обернувшись, плюнув на свій слід да й каже:

— Щоб же тебе побив несвітський сором, як ти нашу старість осоромив!

І другий плюнув да й каже:

— Щоб на тебе образи падали!

І третій:

— Щоб тебе пекло та морило! Щоб ти не знав ні вдень ні вночі покою!

І четвертий:

— Щоб тебе, окаянного, земля не прийняла!

І п'ятий:

— Щоб ти на страшний суд не встав!

І, вийшовши з радного колеса, забрали свої коні з чурами да й рушили до Низу.

А Іванцеві того було й треба. Посміявшись доволі з своїми розбишаками, каже:

— Ну, тепер, братчики, нам своя воля. Одбули ми дурне мужицтво, одбули міщан, одбули й старих дундуків. Тепер пийте, гуляйте і веселіться. А мене щось на сон знемогає. Піду одпочину трохи. Петро Сердюк, проведи, брате, мене до господи.

Пішов Іванець до гетьманського двору в замок, похилившись на козака; ледві ноги волочить, що аж низове козацтво стиха глузovalo.

— Підтоптався, — кажуть, — наш Іван Мартинович.

— Іще б не підтопталось, стільки діла наробивши!

— Та, мабуть, і в головку на radoщах лишне закинув.

А він, клятий, ні од праці не втомився, ні од горілки не випився. Його лукавий мізок коверзує собі нову думку: як би того безталанного Сомка до посліда-години допровадити! Плутаючи по дорозі ногами і зажмуривши очі, як кіт, Брюховецький скрізь зуби почав так против своєї думки закидати.

— Чи чував ти, братику, щоб миш одкусила коли голову чоловікові?

Засміявся козак:

— Се, пане ясновельможний, тільки таку гуторку проложено.

— Гм! — каже Брюховецький. — Проложено! А з чогось же то її взято... Ох, ноги зовсім не несуть! Вража старість надіходить. Чи випив чоловік кубок меду, чи не випив, уже й голова й ноги хоч поодтинай.

— Се ви, пане гетьмане, — каже Петро Сердюк, — на радах так уходились.

— Ох, на радах, на радах! — мимрить Брюховецький. — Послужив я козацтву щирою душею, а як-то мені козацтво послужить!

— І, пане ясновельможний! Про що ви турбуєтесь! — сказав козак Сердюк. — Та ми за вас усі голови положимо!

— Голови! — бурчить Іванець. — Було б з мене й одної голови, якби хто зумів її положити, щоб довіку не встала.

Усміхнувся Петро Сердюк да й думає: «Підтоптався, підтоптався пан гетьман!»

А він іде, тяжко ступаючи, справді мов п'яний; далі знов пробовкне деяке слово, і все на Сомка наворочує, чи не догадається Сердюк; а Сердюкові Петру ще таки невдогад. Як же почали вже зближатись до замкового будинку, то Брюховецький і каже:

— Чи бачиш ти, Петре, коло стані, при самій землі віконце? Там сидить у мене вельможний Сомко, що гордував колись усіма, і не було йому рівні на всьому світі. Як тобі здається се диво?

— Диво велике, — каже Петро Сердюк, — нічого сказати. Служить вам добре фортуна, пане гетьмане.

— От же я розкажу тобі щось іще дивніше. Ось слухай лишень, братику, який мені сон сьогодні перед світом снився. Здається, йшов я п'яний додому, от до сього будинку, й прийшов, і ліг спати, і виспавсь, і проснувся ранком — проснувся, аж мені кажуть, що вночі чудо велике створилось: Сомкові миш голову одкусила! Як тобі здається, Петре? Проти чого сей сон мені приснився? Коли б ти мені сей сон одгадав, знав би я, як тобі оддячити.

Загадавсь козак, далі, помовчавши, й каже:

— Що ж, пане гетьмане? Себто проти того, щоб запорожець перекинувся пацюком?

Обняв Іванець Петра Сердюка за сі слова. Далі, ввійшовши до світлиці, зняв з руки широзлотий перстень да й каже:

— Оця каблучка всякого переверне в такого пацюка, що пробереться хоч скрізь дванадцятро дверей, куди треба. Візьми, надінь, ніде тебе не зупинять. Що ж ти одступаєш, наче од лихого зілля?

— Того одступаю, — каже Сердюк Петро, — що хоч низовець на всяке характерство здатен, да за таке ще зроду в нас ніхто не бравсь! Прощай, пане гетьмане! Може, з хмелем і твій сон пройде.

Оставсь Брюховецький, як остуджений.

— Е,— каже,— так, мабуть, правда сьому, що кажуть: зроду-звіку козак не був і не буде катом! — і почав ходити по світлиці.

Походив, походив.

— Чорт знає які,— каже,— забобони! Буцім не все один біс, чи задавити яку погань на раді, чи шпирнути ножем під бік у глибці!

Ще поміркував трохи, ходючи.

— Мабуть,— каже,— що не все одно!.. Чом же ось я сам не піду з їм розправитись!.. Поки Сомко був Сомком, я ставав на його сміливо, а тепер мене якийсь острах бере...

Знов почав походжати мовчки.

— Казна-як доля чоловіка ворочає! — каже собі. — Мабуть, сам лихий мені помагає... А лучче б нічого сього не було... Ой батьку Богдане! Не пізнав би ти тепер свого Іванця!.. Ворог!.. І звідки нечистий утелющив мені ворога!.. А вже тепер шкода зупинятись... Вивернеться... добре, що поборов... Два коти в одному мішку не помиряться... Чом же оце нема в мене сили до закінчання? Була сила світ на свій лад повернути, а тепер ось шпирнути ворога ножем боюсь... Що ж, як на Москві зроблять не по-нашому? Гроші грошима, бояре боярами, а цар — душа праведна...

XVII

Мізкує собі ледачий Іванець, ходючи по світлиці, аж ось увійшов вартовий:

— Якийсь чоловік має про негайне діло ясно-вельможного сповістити.

Дозволив гетьман позвати перед себе. Увійшло якесь опудало. На голову насунув кобеняк, тільки очі видно, а сам у широкій семрязі; на спині чималий горб. Брюховецький сам не знав, чого злякався; так уже грішна душа його тривожилась.

— Хто ти такий?

— Той, кого тобі треба.

У Іванця пішов мороз поза спиною.

— Кого ж,— каже,— мені треба?

— Тобі треба такого, щоб заворожив на впокій Гетьманщину, бо он усюди, кажуть, купляться круг панів люде та komponують, як би Сомка на волю

виводити; та й ніженські міщане шепотять про Сомка, як жида про Мусія.

— Що ж ти за чоловік?

— Я чоловік собі мізерний — швець із Запорожжя, та як пошию кому чоботи, то вже других не треба буде.

— Як же ти заврожиш Гетьманщину?

— А так. Піду тільки та розкажу Сомкові твій сон; зараз усе і втихомириться.

— Дияволе! — скрикнув Брюховецький. — Звідки ти мій сон знаєш?

— Од усатого пацюка знаю.

— Буде ж тому пацюкові!

— Угамуйсь, пане гетьмане, на сю годину; лучче подумай, як од свого ворога скоріш одкараскатись, щоб через тебе та й усім нам не було — сьогодні пан, а завтра пропав.

Довгенько помовчав Брюховецький.

— Одкрив, — каже, — голову; я подивлюсь, чи не нечистий справді до мене присусіджується.

— Нечистому багацько діла й по монастирях, — одвітує той да й одкинув відлогу.

Брюховецький аж одшатнувсь:

— Кирило Тур!

— Цить, пане гетьмане! Буде й того, що ти знатимеш, хто був Сомкові катом, — каже Кирило Тур і наклавсь ізнов відлогою.

— Невже ти оце візьмешся за таке діло? — питає Брюховецький.

— А чому ж? — каже. — Хіба в мене руки не людські?

— Ти ж, кажуть, був трохи свій із Сомком!

— Так, як чорт із попом. Я вже давно на його чигаю, і в Києві — сам здоров знаєш — трохи не доказав йому дружби. А наші дундуки подякували мені киями. Отака в світі правда!

— За що ж ти на його злишся?

— Я то вже знаю, за що! У мене своя приклячка, а в тебе своя. Я в тебе не питаю, не питай і ти в мене. Не гай мене, пане ясновельможний, та коли хочеш, щоб я тобі подякував за сотницький уряд, що настановив мене сотником, скажи мені тільки, як до його добратися.

— От як, — каже. — Візьми ти оцей перстень. Пропустять тебе з ним, куди схочеш.

— Гарна каблучка, — каже Кирило Тур. — Ще й сагайдак із стрілкою на печаті вирізано.

А Брюховецький:

— Се, коли хочеш знати, той самий перстень, що покійний Хмельницький зняв у сонного Барабаша. Я сам іздив із сим знаком і в Черкаси до Барабашихи. Покійний гетьман подарував мені його на пам'ятку.

— Еге! — каже Кирило Тур. — Що то з доброї руки подарунок! Так от він на добро й здався, — да й виїшов із світлиці.

Іванець сам провів його за двері, а він йому шепче:

— Лягай спати, не турбуйсь. Перед світом приснився тобі сон, перед світом і справдиться.

Пішов Кирило Тур, похилившись, у своїй відлозі з горбом. Ніхто б не пізнав тепер його молодецької ходи, ні високого стану. Так собі, наче горбатий дід. Уже надворі стемніло. Ось добирається він до Сомкової глибки. Зараз у надвірних дверей стоїть козак із ратищем. Наставив супротив Кирила Тура ратище:

— Геть!

— А се що? — каже йому потиху Кирило Тур, показуючи на руці перстень.

Скоро вздрів сторож гетьманський знак, зараз і одчинив двері.

За тими дверима ще двері. Ізнов коло дверей козак... Каганчик стоїть у стіні на віконці. І той пропустив мовчки, як побачив перстень. За тими дверми ще треті двері і третій козак при дверях сторожем. Узав Кирило Тур у його каганчик і ключ од глибки.

— Іди, — каже, — до свого товариша. Я буду сповідати в'язня, дак, може, таке почувеш, що лучче б тобі на сей час позакладало.

А той йому:

— Та я й сам рад звідси заздалегідь убратися. Знаю добре, на яку прийшов ти сповідь.

— Ну, коли знаєш, то й лучче, — каже запорожець. — Гляди ж, не входи сюди до самого ранку. Він після сповіді засне.

— Засне після твоєї сповіді всякий! — бурчав, зачинаючи двері, сторож.

Він же виходить у одні двері, а Кирило Тур входить у другі. Увійшов і зараз запер двері. Гляне, посвічуючи по глибці каганцем, аж у кутку сидить на голуму ослоні Сомко. Одним залізєм за поперек його

взято і до стіни ланцюгом приковано, а другі кайдани на ногах замкнуті. У старій подраній сірячині, без пояса і без сап'янців. Усе харцизяки поздирали, як узяли до в'язення; тільки вишиваної сріблом да золотом сорочки посовістились ізнімати. Вишивала ту сорочку небога Леся; і по ковніру, і по пазусі, і по ляхівках широких рукавів повиписовала голубонька сріблом, золотом і блакитним шовком усякі квітки й мережки; а Череваниха подаровала її безталанному гетьманові на пам'ятку гостювання в Хмарищі. Так отся тільки сорочка зо всього багатства йому осталась; і чудно, і жалісно було б усякому дивитись, як вона у тій мізерній глибці із-під старої сірячини на гетьманові сіяла!

Постановив Кирило Тур на вікні каганчик, а сам зблизивсь до понурого в'язня. Той дивиться на його мовчки. Достав запорожець із-за халяви ножаку і показує Сомкові. Той ізвів до неба очі, охрестивсь:

— Що ж? — каже. — Роби, що тобі сказано робити.

А Кирило Тур сипким, гугнивим голосом:

— Хіба ж тобі не страшно вмирати?

— Може б, мені, — каже Сомко, — й страшно було, якби не було написано: *«Не убойтесь от убивающих тіло, души же не могущих убити...»*

А Тур каже:

— Та се ти так мізкуєш, поки не почув заліза за шкірою. Ось ке лиш, я трошки ризону по грудині...

— Адова утробо! — крикне тоді Сомко. — Невже тобі мало моєї крові? Ти ще хочеш навтішатись моїми муками! Бачу по твоєму голосу, що ти, як паскудний черв'як, живучи під землею, звик іссати кров християнську! Так упивайся ж, гадино, у моє тіло! Не почувеш ти, пакошний, як Сомко стогне!

— Добре, єй-богу, добре! — каже тоді Кирило Тур своїм голосом, ховаючи ніж на халяву. — Єй-богу! — каже. — Мені здається, що я смик, а всі люде скрипки: як поведу, так вони й грають! Не життє я на світі коротаю, а весілле справляю.

— Що се! — каже Сомко. — Невже я од нудьги починаю з марою розмор'ятити? Скажи, на ім'я боже, чи справді ти Кирило Тур, чи се вже моя голова починає з печалі туманіти?

Запорожець зареготав.

— Ще й питає! А яка б же шельма, опріч Кирила Тура, пробралась до тебе через три сторожі? Тільки

він один зачарує всякого так, що й сам не тямить, що робить.

— Що ж ти мені скажеш?

— А от що я тобі скажу. Давай лишень мінька на одержу та виходь із сієї пакосної ямки. Тут тільки б гадині жити, а не чоловікові. Уподобав же чорт знає що! Там тебе під Бугаєвим Дубом жде такий же дурень, як і я: паволоцький піп із попням. Уже вертався у Паволоч, думав, що ти попавсь навіки чорту в зуби, так їхав рятувати паволочан. Тетеря, бач, пронюхав, що тут коїть супротив його Шрам, да, пронюхавши, і давай тиснуть паволочан — притьмом хоче зруйнувати місто; так їхав Шрам рятувати. А я послав козака навперейми. «Постривай, — кажу, — попе, ще, може, вернемо сокола з клітки!» А тут і поміж миром пустив таку поголоску, що Сомко вже на волі, так куптєсь та ждїте гасла. Ти, може, не знаєш, сидючи тут, що вже розжовав усяк харцизяку Іванця. Тепер тільки гукнеш по Україні, дак тисяча тисячу попихатиме та до тебе бігтиме. Піднімуться й тіі, що не були на раді, бо на раду позлазилась до Іванця тільки сама погань з України, а добрі люде не пойняли гольтапакам віри. Тим-то Іванець із поганцями таке лихо і вкоїв! А з Запорожже теж тільки самі паливоди на Україну вийшли, а що зосталось доброго, те все тепер за тебе, тільки озвешся, руку потягне і допомогу дасть. Що ж ти мовчки слухавш, мов я тобі казку кажу?

— Того слухаю мовчки, — одвітує Сомко, — що з сеї бучї пуття не буде. Багато розлив християнської крові Виговський за те нещасне панство да гетьманство; багато й Юрусь погубив земляків, добиваючись того права, щоб над обома берегами гетьмановати; невже ж не уйметься плисти по Україні кров християнська ні на часину? Отсе я ще почну одного супротив другого ставити і за своє право людську кров точити! Бо Іванець з козаками стоїть тепер міцно; щоб його збити, треба хїба усю Україну надполовинити; а навіщо? Щоб не Брюховецький, а Сомко гетьмановав!

— От же ні, коли хочеш знати! — каже Кирило Тур. — Не на те, щоб Сомко гетьмановав, а на те, щоб правда узяла верх над кривдою!

— Візьме вона верх і без нас, брате Кирило. Може, се тільки на науку мирові і пустив господь Україну в руки харцизякам. Не можна, мабуть, інше, як тільки горем да бідою, довести людеї до розуму.

— Так оце ти зрікаєшся свого гетьманського права? — питає Кирило Тур.

— А що ж би ти робив? Уже коли в мене були й други, й приятелі, були й полки, й гармати, да не благословив мене бог властвовати; *други мої і іскреннії мої оддалече мене сташа і чуждахуся імене моего*; так чого ж мені тепер супротив своєї долі пручатись?

— Старий Шрам не так думає, — каже Кирило Тур.

— Думав і я гордо да несито, поки смерть не заглянула мені в вічі.

— Ну, дармо, — каже запорожець. — Нехай воно буде собі як хоча; тільки все ж таки у тебе в голові зосталось, думаю, доволі мозку, хоч і заглянула смерть у вічі. Нічого тобі ждять обуха в сих різницях, коли тобі одчинено настіж двері. На лиш, надінь відлогу та ще оцей персник про запас візьми, то пройдеш скрізь огонь і воду.

— А кайдани? — спитав Сомко.

— Що нам кайдани? Я призапас такої розрив-трави, що тільки притулю, дак ік нечистому й порозпадаються, Ке лиш сюди ноги.

— Подожди, брате, — каже Сомко, — скажи перше, а ти ж як звідси вийдеш?

— Що тобі до мене? Іди лишень ти, а я найду собі дорогу...

— Е, ні, мій голубе! Сього не буде. Нехай той гине, на кого господь показав перстом своїм! Чужою смертю я волі купувати не хочу.

— Смертю! — засміявшись, каже Кирило Тур. — Казнає-що городить! Мабуть, тут од вологості в голові тобі завернулось. Може, думаєш, я тут довго сидітиму? Найшов дурня! Ще до схід сонця опинюсь на волі...

— Як же ти вирвешся звідси?

— Як? Так як бог дасть... Мені вже про те знати. Хіба не чував ти про наших характерників, що намалює углем на стіні човен, сяде та й попливе, неначе по Лиману? А Кирило Тур хіба вже дурніший од усіх, щоб і собі чого такого не видумав?

— Дивно мені, — каже Сомко, — як у тебе достає охоти жартувати, одважившись на смерть!

— Ех, пане мій милий! — одвітує Кирило Тур. — Хіба ж уся жизнь наша не жарти? Помаже по губах медом, ти думаєш: от тут-то щастє! Аж глянеш — усе одна омана! Тим-то й кидаєш її за нізащо. Та що про те балакати! Ну лиш, давай мінкя на одєжу.

— Ні, мій голубе сизий, сього не буде!

— Як не буде? Так оце я перед Шрамом брехуном зостанусь? А що б же ти сього не дождав! Я тільки й радувався, що от же, — кажу, — старий буркун побачить, що й наш брат, запорожець, не зовсім ледащо; а ти в мене й послідню радість однімаєш!

— Невже оце, щоб тільки оправдати Запорожже перед Шрамом? — питає Сомко.

— А то ж якого мені ще біса? — каже Кирило Тур. — Ти ще подумаєш, що в мене на умі, як там кажуть, отчизна! Що от би то визволю своєю головою Сомка — він тепер більш потрібен... Казнає-що! Так робить тільки, хто й того не розшолопає, що своя сорочка до тіла ближче. То якби прийшлося положити голову за дітей абощо, так се було б святе діло, бо сказано: який батько дітей не жалує? А то підстав під обух голову за химеру! Ні, мій добродію, в нас на Україні таких божевільних не дуже густо! А я ж хіба виродок?

— Ох, голово ти моя мила! — каже Сомко. — Ти і в темницю приніс мені утіху! Тепер мені легше буде за правду пострадати, що правда не в одного мене живе в серці і не загине вона на Україні! Попрощаймося ж, поки побачимось на тім світі!

Запорожець насупивсь:

— Так ти справді хочеш зостатися у сій різниці?

— Я вже сказав, — одвітує Сомко, — що чужою смертю не куплю собі волі; а що раз сказав Сомко, того й повік не нарушить.

— Так? — питає Кирило Тур, пильно дивлячись Сомкові в вічі.

— Так! — одвітує твердо Сомко, дивлячись на його.

— Будь же проклята оця година! — каже тоді запорожець. — Хто в неї народиться або зачне яке діло, щоб не знав ні щастя, ні долі! Нехай човни топляться на морі! Нехай коні спотикаються в воротах! А як кому бог пошле чесную смерть, нехай душа вертається до мертвого тіла! Проклята, проклята, проклята однині і довіку! Прощай, брате мій рідний! Не загаюсь і я на сім мізернім світі!

Обнялись і обидва заплакали.

Вийшов Кирило Тур із сирої глибки, скинув із себе відлогу і швиргнув сторожам.

— Натє, — каже, — вам, іродові діти, за вход і виход! Знайте, що не кат Іванців, а Кирило Тур приходив одвідати праведну душу!

Ізнов, ідучи мимо надвірнього сторожа, кинув подушку, що була в його за спиною замість горба.

— Візьми, — каже, — собако, щоб не спати на соломі, стережучи неповинну душу!

І пішов із замка. Усі по персню його пропускали.

Незабаром знайшов свого побратима. Той дождався його з кіньми під ветхою дзвіницею. Побратим не знав, що було на думці в Кирила Тура, як оставляв він тут його з кіньми; бо Кирило Тур сказав тільки:

— Прийде до тебе чоловік і скаже: «Шукай вітру в полі!» — так саджай його на мого коня і проведи до Бугаєвого Дуба, а я вже знатиму, де з тобою злучитись.

Смутно було тепер Кирилові Туру сідати на коня, що для Сомка наготовив, ще смутніш їхати до Шрама да розказовати, що вже Сомко між козацтво не вернеться.

А Шрам, бідаха, жде не дождеться його під Бугаєвим Дубом на Бабицівці. Загледівши оддалеки двох козаків, аж не встояв на місці — скочив на коня і підбіг назустріч. Як же побачив, що Сомка немає, то й голову повісив. І питав би, і питати боїться, да вже насилу зміг промовити:

— А де ж Сомко?

— А ти справді поймаєш мені віри? — каже Кирило Тур. — Отак мороч людей, то будеш запорожцем!

— Кирило! — каже Шрам. — Годі юродствовати, бо й голос тебе не слухає. Коли не вдалось, то хоть скажи чому?

— А от чому, — каже запорожець. — Сомко, коли хочеш знати, такий же дурень, як і ми з тобою. «Чужою смертю волі купувати не хочу!» Уже я йому й правду під ніс тикав, а він своє та й своє. Сказано — дурному хоч кіл на голові теши! З тим його й покинув — бодай лучче покинув свою голову!.. Прощай!

— Що ж ти тепер думаєш із собою чинити? — питає Шрам.

— А що ж? Уже ж бак не те, що ти. Живий живе гадає... Оце поїдемо до превражого сина Гвинтовки та вкрадемо ще раз Череванівну. Мабуть, їй на віку написано моїх рук не минути. Махнем аж у Чорну Гору та й заживемо там, п'ючи та гуляючи. Прощайте, прощайте!

І, вклонившись низько Шрамові з сином, повернув коня і поплинув із побратимом до Гвинтовчиного хутора.

Аж ось наздоганяє його Петро Шраменко.

— Чого ще оцей бабський реп'ях од мене хоче? — каже, зупинившись, Кирило Тур.

— Кирило! — каже Шраменко. — У тебе душа щира, козацька..

— А вже ж не жидівська, — каже запорожець.

— Ми їдемо з пайотцем на смерть у Паволоч.

— Боже вам допоможи: діло не ледаче!

— Передай од мене два слова Череванівні, передай так, як з того світу!

— Добре, — каже Кирило Тур, — передам.

А чорногорцю потиху шепче:

— Знаю наперед: яку-небудь любовсну нісенітницю.

— Скажи їй, що й на тім світі її не забуду! — каже Петро.

— Добре, скажу.

— Ну, прощайте ж, братці, навіки!

— Прощай, брате, — каже запорожець, — та не забувай і нас на тім світі.

Роз'їхались. Тоді Кирило Тур засміявся да й каже:

— Як-то ми тим світом завчасу порядкуємо! А там, може, чортяки так припечуть, що й усі любовці к нечистому з голови вилетять!

XVIII

Тепер би то отсе треба нам іхати слідом за Шрамом і його сином, і все, що з ними діялось, по ряду оповідати; тільки ж, якби почав я виставляти в картинах да в речах, як той Тетеря обліг Паволоч, як хотів достати і вистинати усе місто за турбацію супротив гетьманської зверхності і як старий Шрам головою своєю одкупив полковий свій город, то б не скоро ще скінчив своє оповідання. Нехай же останеться та історія до іншого часу, а тепер скажемо коротко, що Шрам паволоцький, жалуючи згуби паволочан, сам удався до Тетері і прийняв усю вину на одного себе. І Тетеря, окаянный, не усумнився його, праведного, як бунтовника, на смерть осудити й, осудивши, повелів йому серед обозу військового голову одтяти. Так, зогнавши з світу свого ворога, удовольнився, дав Паволочі впокій і одійшов із військом до свого столечного міста.

Того ж року, вступаючи в осінь, о святому Сімеоні, одтято голову й Сомкові з Васютою у городі Борзні, на Гончарівці. Брюховецький доказав таки свого, хоч

послі й прийняв слушну кару од гетьмана Дорошенка: пропав під киями собачою смертю.

Так-то той щирий козарлюга і піп, Іван Шрам паволоцький, і славний лицар Сомко переяславський, не врадивши нічого супротив лихої української долі, полягли од беззаконного меча шановними головами. Хоть же вони і полягли головами, хоть і вмерли лютою смертю, да не вмерла, не полягла їх слава. Буде їх слава славна поміж земляками, поміж літописами, поміж усіма розумними головами.

Тут би мені й скінчити свою історію про ту чорну раду, про ту запорозьку оману; да хочеться ще озирнутись на тих, що послі тої біди остались живі на світі.

Одправивши по панотцеві похорони, поплакавши да пожурившись, Петро недовго загаявсь у Паволочі. Думав був піти на Запорожжє і розпродав усе своє добро, да якось і звернув мислі на Київ. Опинивсь козак коло Хмарища. Звонтпив, однак, да й дуже, ізблизившись до хутора. Ворота були не причинені: не стеріг їх Василь Невольник. «Мабуть, ніхто не вернувсь у Хмарище!» — подумав Петро; серце занило. Іде до хати. Квітки коло хати позасихали і позаростали бур'яном. Як ось чує — наче хто співає стиха. «Боже мій! Чий же се голос?»

Біжить у хату, одчинив двері, аж так! І Леся й Череваниха — обидві в пекарні.

— Боже мій милий! — крикнула Череваниха, сплеснувши руками.

А Петро, як ускочив у хату, то й став у порога, як укопаний. А Леся як сиділа на ослоні коло стола, то так і осталась, і з міста не зворухнеться. Да вже Череваниха почала Петра обнімати; тільки вже тепер пригортала до себе з щирим серцем, як рідного сина. Петро тепер уже сміло підступив до Лесі, обняв і поціловав її, як брат сестру; а вона аж слізеньками вмилась. Довгенько з радощів не змогли до себе прийти; плакали, сміялись, розпитовали і одне одному перебували.

Як ось — у двері сунеться Черевань. Насилу переступив через поріг од радості; тільки «бгатику!» — да й кинувсь до Петра, розставивши руки; обіймає, цілує і хоче сказати щось, і все тільки «бгатику!» — да й замовкне.

Як же вже трохи вгамовались, тоді Череваниха поса-

дила Петра на лавці і сама сіла коло його (а Леся з другого боку, і обидві держались йому за руки) да й каже:

— Ну, тепер же розкажи усе по ряду, Петрусю, щоб ми знали, як отсе тебе бог спас од смерті. Нам сказано, що ти вже певно оддав з панотцем богові душу.

А Черевань мостивсь, мостивсь, як би ближче було слухати; сідав і коло жінки, і коло дочки, так усе далеко і треба голову набік нагинати, щоб на Петра дивитись; далі взяв да й сів напротів його долі, підобгавши під себе ноги.

— Ну,— каже,— бгате, тепер розкажуй, а ми слухаємо.

От і почав Петро усе оповідати, як було в Паволочі. Не раз приймались усі плакати. Як же дійшло до прощання з панотцем, то Черевань так і зарюмав да одною рукою сльози втирає, а другою Петра придержує, щоб не казав дальш, поки переплаче. А про Череваниху да про Лесю що вже й казати! Усі злились у одно серце і в одну душу; і тяжко було всім, і якось радісно.

— Розкажіть же,— каже Петро,— і ви тепер, як ви викрутились од запорожця да добрались до Хмарища?

— Ні,— каже Череваниха,— хіба він викрутив нас із біди, а не ми викрутились од його. Братик мій узяв нас був добре в свої руки. Того ж дня ввечері, як була та безталанна рада, і почав зараз сватати Лесю за ледащицю Вуяхевича. Як ось смерком їде Кирило Тур, а за ним десятеро запорожців у двір. Показав братові якийсь перстень: «Оддавай,— каже,— мені Череваня з усім його кодлом». — «Нащо? Куди?» — «Звелів гетьман забрати да везти просто до Гадяча. Мабуть, Череванівні на роду написано бути гетьманшею».

— Так, так, бгатику! — каже Черевань.— Я вже думав, що справді доведеться зробитись собачим родичем.

— Стали просити,— знов веде річ Череваниха,— стали просити Кирила Тура, щоб не губив невинної душі — куди! І не дивиться. Запрягли коні в ридван, посадили Василя Невольника за погонича і помчали нас із двору. Ми плачемо. А Кирило Тур тоді: «Не плачте, курячі голови! Вам треба радуватись, а не плакати: не в Гадяч я одвезу вас, а в Хмарище». Ми давай дяковати, а він: «Що мені з такої дяки? Тоді мені подякуєте, як на рушнику з вашою кралею стану». Ми знов так і похолולי: із одного лиха да в друге! І таки справді думали, що в його ся думка в серці. Да вже як привезли нас у Хмарище, тоді вразький запорожець сміється та й каже: «А ви справді думали,

що я такий дурень, як яке Шраменя! Нехай вам цур, вражим бабам! Од вас усе лихо стає на землі! Лучче з вами зовсім не знатись! Нехай лишень зварять нам вечеряти: нам іще далека дорога».

— Куди ж се їм була далека дорога? — спитав Петро.

— У Чорну Гору, бгатику, — каже Черевань. — Додержав-таки Кирило Тур свого слова, що все хвалився Чорною Горою. Я про все розпитав, бенкетуючи з ними за вечерею. Попились вразькі запорожці так, що й повивертались у садку на траві. Думав, що ще й завтра будуть у мене похмелятись; устану вранці, аж їх і слід простиг: такий народ! Так розказував Кирило Тур за вечерею: «Я, — каже, — з самого першу хотів направити братчиків на добру дорогу, щоб Сомка з гетьманства не спихали, так що ж, коли Іванцеві сам чорт помагає? Уже якими я шляхами до січової громади не заходив! Так ні, та й годі! От, — каже, — бачучи, що вже тут чортяка заварив собі кашу, що вже Сомкові і в сто голів помощи не видумаєш, махнув рукою, та, щоб не бачити того лиха і не чути про його, і хотів ото з'їхати з України. Так от же, — каже, — нечистий підсунув під ніс вашу кралю. Тепер уже співайте, — каже, — Сомкові вічну пам'ять: не сьогодні, так завтра поляже його золота голова...» Так чи піймеш ти, бгатику, віри? Як розказував про Сомка, то наче і всміхається вразький запорожець, а сльоза в ложку тільки — кап!

— Так отсе він, — каже Петро, — і сестру, й матір покинув для тої Чорної Гори?

— Ми, бгате, в його питали: «Як же ти zostавив свою матір одну з дочкою при старості?» — «Що, — каже, — козакові матір? Наша мати — війна з бусурманами, наша сестра — гостра шабляка! Зоставив я їм грошей, буде з їх, поки живі; а запорожця господь сотворив не для запічка!» Отакий химерник!

Так, розпитуючись да розмовляючи, і незчулись, як настала обідня година. Коли ж саме перед обідом шасть у хату Василь Невольник і веде за собою слідом божого чоловіка. Ходив старий на торг у Київ да, попавши там десь дідуся, зараз і загарбав його до Череваня; дуже кохавсь Черевань у його співах. Як же то зрадів Василь Невольник, побачивши Шраменка! То з того, то з другого боку зайде, розставить руки, здвигне плечима і, бачся, сам собі не йме віри. І божий чоловік зрадів: аж усміхавсь, облапуючи кругом Петра.

Ще веселіш почали тоді гомоніти. Леся щебетала, як ластівочка. Послі обіду божий чоловік іграв і співав усяких поважних пісень. А як одходив із Хмарища, Петро положив йому гаман грошей за пазуху на викуп невольника з неволі, за панотцеву душу.

— Смутно мені, — каже божому чоловікові, — що в світі ледащо панує, а добре за працю й за горе не має жодної нагороди!

— Не кажи так, синку, — дав одвіт божий чоловік, — усякому єсть своя кара і награда од бога.

— Як же? — каже Петро. — Іванець ось вознесён, а Сомко з моїм панотцем гіркую випили.

А божий чоловік:

— Іванця бог гріхом уже покарав; а праведному чоловікові якої треба в світі нагороди? Гетьманство, багатство або верх над ворогом? Діти тільки ганяються за такими цяцьками; а хто хоть раз заглянув через край світу, той іншого блага бажає... Немає, кажеш, нагороди! За що нагороди? За те, що в мене душа лучча от моїх ближніх? А се ж хіба мала милость господня? Мала милость, що моя душа сміє і зможе таке, що іншому й не присниться?.. Інший іще скаже, що такий чоловік, як твій панотець, уганяє за славою! Химера! Слави треба мирові, а не тому, хто славен. Мир нехай навчається добру, слухаючи, як оддавали жизнь за людське благо; а славному слава у бога!

Так проглаголавши, замовк старий, похилив голову, загадавсь. І всі задумались од його речі. Далі поклонивсь божий чоловік на всі сторони і пішов з хати, почепивши через плече бандуру.

А Петро і оставсь у Череваня, як у своїй сем'ї. Черевань йому став тепер за батька, а Череваниха за матір. Стали жити вкупі люб'язно да приязно.

Ну, сього вже хоть і не казати, що, зождавши півроку, чи що, почали думати й про весілле. Іще не гарзд і весна розгулялась, іще й вишеньки в саду в Лесі не одцвілись, а вже Петро із Лесею і в парі.

Так-то усе те лихо минулось, мов приснилось. Яке-то воно страшне усякому здавалось! А от же, як не божа воля, то їх і не зачепило. Се так, як от інколи схопиться заверюха — громом гримить, вітром бурхає, світу божого не видно; поламле старе дерево, повиворочує з коріннем дуби й берези; а чому указав господь рости й цвісти, те й останеться, і красується весело да пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило.

Оповідання

ОРИСЯ

(Ідилія)

I

Співають у пісні, що нема найкращого на вроду, як ясная зоря в погоду. Отже, хто бачив дочку покойного сотника Таволги, той би сказав, може, що вона краща й над ясную зорю в погоду, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеселяє й рибу в морі, і звіря в дуброві, і мак у городі.

Може, й гріх таке казати: де таки видано, щоб дівча було краще од святого сонця й місяця? Да вже, мабуть, так нас, грішних, мати на світ породила, що як споглянеш на дівочьку вроду, то здасться тобі, що вже ні на землі, ні на небі нема нічого кращого.

Гарна, дуже була гарна сотниківна! Знали її по всій Україні; бо в нас на Україні, скоро було в кого виросте дочка хороша, то вже й знають усюди. Було, чи треба кому з молодого козацтва, чи не треба чого у Війтовці, іде за сто верст, аби тільки побачить, що там за дочка в сотника Таволги, що там за Орися, що всюди про неї мов у труби трублять! Да не багато з того виходило користі. Якось не було козацтву приступу до неї з залицяннем. Чи батько був дуже гордий, чи дочка дуже пишна, того не знаю, а знаю, що було вернеться інший крутиус із Війтовець да й ходить, мов неприкаяний. Спитає його про Орисю товариш...

— Шкода, — каже, — брате, нашого повабу й залицяння! Не для нас зацвіла ся квітка! Може, хто й застромить її собі за високу шапку, тільки той буде не з нашого десятка.

А товариш похитає мовчки головою да й подумає: «Отже, занастила козака!»

II

А Оріся була вже не дитина, вирівнялась і викохалась, як біла тополя в леваді. Подивиться було на її старий сотник, подивиться на її пишний зріст і хорошу вроду, порадується батьківським серцем, що дождав на старість собі такої дочки, а часом і посумує: «Доспіла еси, моя ясочко, як повний колос на ниві! Да чи знатиме женчик, яку благодать бере собі од господи милосердного? Єсть багато людей, і статечних, і значних, що залицяються на тебе, да не хотілось би мені оддавать тебе в руки сивому дідові: зв'ядить тебе, ревнуючи, як вітер билину в полі. Ой, не хотілось би оддавать тебе й за молодого шибайголову, що не поживе довго без степу да коня, поляже в полі буйною головою, а тебе зоставить горювать з дітоньками!»

Так собі думаючи да гадаючи, старий Таволга часом тяжко, тяжко засумує, аж сльоза покотиться йому з ока.

А Оріся росла собі, як та квітка в городі. Повна да хороша на виду, маяла то сям, то там по господі в старого сотника, походжала, як по меду бджілка, і всю господу звеселяла.

III

Приснився раз Орісі предивний сон. Здалось, прийшла до неї з того світу покойна паніматка, стала над нею в головах да й каже:

— Дитино моя, Орісю! Не довго вже тобі дівувати: щодень благаю господи милосердного, щоб пославав тобі вірну дружину.

Встала Оріся ні смутна, ні весела, іде до панотця в світлицю, зачервонілась, як та квіточка, да й каже:

— Паноченьку! Позолили мої дівчата платте. Нехай запряжуть нам коней; поїдемо ми до Трубайла, під Турову Кручу: там вода чиста, як скло, рине по камінням.

А панотець рече:

— Чого ж тобі, Орісю, так далеко їздити?

— Хіба ж то вже, паноченьку, й далеко?.. На півгодини ходи; да туди ж усе їхати лугом да левадами, що й незчуєшся, як вода заблищить і зашумить під горою.

А панотець:

— О, я вже знаю, що аби чого забажала, то вмієш випросить. Поклич же мені старого Гриву!

Поскочила Оріся до дверей, недовго шукала Гриви, зараз привела його перед панотця.

А той Грива був старий, дідизний чоловік. Знав він пана сотника ще змалечку; випестив його на руках, вивчив і на коні їздить. Потім виходив з сотником у походах ледві не всю Польщу, був з ним і в Криму, був і на Чорному морі, да вже на старість не схотів би й панства, аби тільки при йому дожити віку. Старий уже був дуже дідуган той Грива; брови на очі йому понасовувались, і борода сива, до пояса.

Увійшов у світлицю; вклонився пану сотнику да й каже:

— Добридень, добродію!

А сотник йому:

— Здоров, добродію! — бо вони один одного звикли добродіями величати.

— Запряжи, — каже, — добродію, пару коней, візьми хоч той віз, що було сухарі в поході возим, да повези наших прачок до Трубайла.

А той йому:

— Добре, добродію, запряжемо. Чому не запрягти?

І ото зараз іде, бере двох хлопців, викочує з-під повітки віз, довгий і широкий, добре йому знакомий, що не раз у лихій годині, засівши за його, одбивавсь од ляхів або од татарви, не раз прийняв через його й нужди не мало, часом як трапиться було утікати із ним по корчах, по болотах, по багнах, щоб вихопиться мановцем із залоги. Викочує старий Грива той віз тепер на іншу потребу; запрягає пару коней, що вже літа погасили давно в них той огонь, що кипить у серці, паше з очей і з ніздер, і кидає коня сюди й туди, на страх жінкам і дітям, а доброму козакові на втіху. Смирнії тепер тіі два біліі коники ходили під рукою сивого Гриви, що вже давно одвик од козацького герця.

Отже, дівчата Орісині несуть сорочки, шитіі рушники, настільники і всяке добро; наклади повен віз, і самі посідали: усі в стьожках да в квітках, — Оріся поміж ними, — і як мак у городі всі квітки закрашає, так вона сиділа поміж своїми дівчатами. Сивий Грива сів спереду; хлоп'ята кинулись одчиняти ворота. Виглянув у вікно пан сотник:

— Не барися ж там, Орисю!

А вона:

— Ні, паноченьку!

Ляснув погонич пугою; коні заржали, почувши лугову пашу; потюпали і зникли з очей і з возом, і з погоничем, і з дівчатами.

IV

От уже й луг перед ними. І сюди зелено, і туди зелено. Було-бо се саме навесні, як ще трава, свіжа да молода, тільки що вкрив землю. Скільки вгорі синього неба, стільки внизу зеленого лугу. І так, як ясна зоря вночі покотиться, палаючи, по небу, так тая Орися проїжджала широким лугом з своїми дівчатами.

Аж ось — шумить, реве Трубайло за левадами. Як розступиться дерево, а сонце як заблищить саме в тім місці, де вода рине через каміння, то ти б сказав, що то не вода, а саме чисте скло, самий дорогий кришталі рине з гори і б'ється на дрібні склянки об каміння.

Над річкою Трубайлом стоїть висока круча. Вся обросла кучерявим в'язом, а коріння повисло над самою річкою. Дикий хміль почіплявся за те коріння і колишеться кудлатими жмутками. А внизу вода рине да рине! Оце ж тая й Турова Круча.

Дивляться на неї дівчата да й питаються в старого Гриви, чого вона прозвалась Туровою.

— Нащо вам знать? — каже Грива.

— Аже ж ти нащоє знаєш? Так і нам скажи!

— Ой мої голуб'ята! Сказав би вам, да тільки більш не поїдете сюди на річку.

— Що ж там таке? Скажи-бо таки нам, дідусю!

Як узяли просить, не видержав старий, сів на камені над річкою да й почав глаголати:

— Колись-то давно, іще до татарського лихоліття, правив Переяславом якийсь князь. Да й був собі той князь стрілець такий, що аби зуздрів на око, то вже й його; і кохавсь він у польованні. Отож раз поїхав той князь на польованне да й одбивсь у пущі од своєї челяді. Іде да іде пущею, коли ж дивиться, аж на лошині пасеться стадо турів.

— А що ж то, дідусю, за тури? — спиталася Орися.

— То, моя кришко, були дикі бики з золотими рогами; тепер уже їх нігде не зуздриш. Бачить князь тих турів; тільки не дивується на їх золотії роги, а дивується, що при них стоїть дівчина така, що усю пушу красою освітила. Поскочив він до неї; а од неї так сяє, що й приступити не можна. Забув князь і про свою челядь, і про те, що заблудив у пущі: вхопила його за серце тая чудовная краса.

«Дівчино! — рече, — будь моєю жоною!» А вона рече: «Тоді я буду тобі жоною, як Трубайло назад вернеться». А князь їй знову: «Як не згодишся на мое проханне, то я твої тури постріляю». — «Як постріляєш мої тури, то вже більш нічого не стрелятимеш». Розсердився князь, взяв лук з плеча і почав стрілять золоторогії тури. Сунулись тії тури в пушу, так і виваляли дерево; а князь за ними знай пускає стрілку за стрілкою. Прибігли над Трубайло... а Трубайло тоді був не такий узенький, як тепер, — прибігли над високу кручу і всі шубовсть у воду! Да й ні один не переплив, усі каменем лягли по дну, аж річку загатили. Сплеснула тоді дівчина руками: «Потопив еси моїх золоторогих турів, блукай же тепер по пущі по всі вічнії роки!..» От же й блукає, кажуть, той князь до сього часу по пущі і ніяк не знайде свого Переяслава. А Переяслав був уже і в татарських руках, був і в лядських — чого вже не було з тим Переяславом? А він не знайде його та й не знайде. А дівчинині тури лежать і досі каміннями в воді, і от прислухайсь: то не вода реве, а ревуть тури глухо з-під води. Отже, кажуть, буде таке врем'я, що князь приїде на Турову Кручу, повстають тури і підуть шукати собі диких пушч по Вкраїні.

V

Слухають дівчата, да аж сумно їм стало; слухає Орися, да вже боїться й глянуть на каміння, що простяглось купою через річку. Вже їй здається; що то справді не каміння і вода шумить якось не так, як вода...

Засмутив зовсім дівчат старий Грива. Не знають уже, чи прать би то їм, чи додому вбиратись; сором тільки старого Гриви; поглядає-бо на них да тільки всміхається. То було люблять прать на самій бистрині, положивши кладку з камня на камінь, а тепер одійшли дальше од кручі, де вода ще не дійшла до каміння

і пліве тиха да чиста, хоч вигляньсь, як у дзеркало. І, справді, мов у дзеркалі, видно в воді і небо, і кручу з тими кудлатими коріннями, що переплутались із хмелем, і кучеряві в'язи, що повибігали на самий край і попростягали зелені лапи над річкою.

Дивиться Оріся в воду, аж у воді на кручі щось зачервоніло; хтось ніби виїхав із пуші на сивому коні і стоїть поміж в'язами. Боїться глянуть угору, щоб справді не було там когось; боїться глянуть і на каміння: вже їй здається, що ось-ось заревуть і сунуться з річки зачаровані тури. Смикнула за рукав одну дівчину і показала в воду: дивляться дівчата, аж на Туровій Кручі князь на сивому коні. Так і обомліли. Бо хто ж би сказав, що то й не князь? Увесь у кармазині, а з пояса золото аж капає.

Немало ж, видно, здивовався і козак: стоїть на коні нерухомий. Бо хто ж би й не здивовався, опинившись над такою кручею? Унизу рине вода через каміння; а над водою сидить нерухомо сивий дід на камені; а там стоять нерухомі дівчата, з пращами, з мокрими полотнищами в руках. Чи дівчата, чи, може, русалки повиходили прать сорочки підводному цареві, що живе в кришталевому будинку під водою. Оце ж, мабуть, і сам він вийшов з води погріть старії кості на сонці. Ще раз погляне козак на сивого діда, ще раз погляне на дівчат: позасукували по локоть рукава, попідтикали плаhti і мережані заполоччю подоли... Золото не сяє так на дорогих перстнях, як сяють у воді й над водою їх білії ноги. Задививсь козак і собі стоїть нерухомо; коли ж гукне на його старий Грива:

— Гей-гей, козаче! Чого се тебе занесло на кручу? Хіба хочеш пополоскать свої кармазини в Трубайлі?

І скоро промовив — зараз наче розбив які чари. Засоромились дівчата і давай бовтать полотнищами.

А козак одвітує дідові:

— Да й за те слава богу, що хоть на кручу вибрався. Скажи, будь ласкав, дідусю, як мені виїхать ік Війтовцям?

— А чого тобі треба в Війтовцях?

— Через Війтовці, — каже, — лежить моя дорога.

— А куди ж лежить твоя дорога?

— Моя дорога — до чийогось порога, моя стежечка — до чийогось сердечка.

— Еге, — каже старий Грива, — нехай же тобі господь у добромu ділі помагає! Отже, куди тобі виїхать.

Берись униз, понад берегом; то там трохи нижче буде тобі доріжка; тією доріжкою виїдеш ти на річку. Єсть через річку й кладочки; возом не проїдеш, а конем добрий козак перехопиться.

Подякував козак за пораду, повернув коня і сховавсь поза деревом.

Як сховавсь, тоді-то вже розгулялись наші дівчата; розписали козака як на папері: які й очі, які й брови, як і говорить, як і всміхається. Та каже:

— Се твій суджений!

А та:

— Се твій.

А одна додала:

— Не змагайтесь дурно, дівчата: чи рівня ж таки вам пишний князь! Се нашій панночці суджений!

Почервоніла Оріся.

— Збожеволіла, — каже, — ти, Параско! Хіба не чула, що він сказав дідові?

І жаль їй було, сама не знає чом, що він їде свататися. М'якше од воску дівоче серце. Тане воно од козацьких очей, як од сонця...

— Що ж, — каже Параска, — що їде свататися! Судженої й конем не об'їдеш!

VI

Попрали дівчата сорочки, зложили на віз, зеленою пахучою травою прикрили, посідали й поїхали додому, свіжі да веселі; щебечуть як ластівки. Іще далеко не доїхав віз до сотницького двора, а в дворі вже чутно було, що вертаються.

— Орісю, наша панночко! — крикнули дівчата, скоро розчинились ворота. — Чий же то сивий кінь у дворі стоїть? Се ж того козака, що ми бачили, се ж твого князя, се ж твого судженого!

Гляне Оріся, а в серці наче жаром запекло. Чи вона злякалась, чи вона зраділа, сама того не знала.

Виглянув у вікно із світлиці молодий козак: їде в двір віз старими кінями, із старим сивим погоничем; зелена трава волочиться по боках і б'ється по колесах; а із-за сивої бороди старого Гриви, із-за білої зими червоніє літо — повен віз дівчат у квітках да в намисті, — Оріся, як сонце, поміж ними! Виглянув, да аж руками сплеснув:

— Се ж вона, се ж вона! — і ото вже тоді почав на прямоту викладувати свою мову пану сотникові, і хто він такий, і чого приїхав. Хто ж він такий, то се вже пан сотник знав давно: миргородський осауленко, отаман у своїй сотні, хорошого й багатого роду дитина. А чого приїхав? Приїхав подивиться, що там за Орися така, що там за дочка в сотника Таволги на всю Гетьманщину; а побачивши та й себе показавши, довідаться, чи вже надбала шитих рушників у скриню... Про що журились, чого бажав пан сотник, те йому як із неба впало. Не довго думавши позвав Орисю. Ввійшла в світлицю червона, як калина.

— От, Орисю, тобі жених! Чи люб він тобі, чи, може, підождеш кращого?

Хоть би тобі слово промовила, хоть би тобі очима зглянула. Стоїть, сердешненька, і головку схилила.

Бачить панотець, що не дождеться од неї одвіту, — бо де ж таки, щоб дівчина сказала, що в її на мислі. Очиці хіба скажуть, а сама ні. Пораховав се панотець да й каже:

— Де вже такий козак да люб не буде! Обніміться ж да поцілуйтесь, да й боже вас благослови!

Обняв козак Орисю, поцілував у її губоньки, що наче з самого меду зліплені, і вклонились обое низько, до самого долу, панотцеві.

Чи багато ж наїхало дружини на весілля, чи бучно одбули гостей, чи довго гуляли — се вже не наше діло розказувати.

Бачив я Орисю саме перед весіллям; хороша була, як квіточка. Бачив я знов її через рік у Миргороді — ще стала краща замужем, і дитина в неї, як божа зірочка. Вже я не раз думав собі, на неї дивлячись: «Се божа слава, а не молодиця! Що, якби хто дотепний змалював її так, як вона єсть, із маленькою дитинкою на руках! Що б то за картина була!»

*Писано 1844, сентября 7,
у Ходоркові, в Свідзінського,
прочитавши шесту пісню «Одіссеї».*

СІРА КОБИЛА

Ні вже, куме, що не кажи, а як заєць перебіжить дорогу, то вже без халепи не обійдеться. Хоч би в тебе голова була з винницький казан, а очі з відра,

вже як схоче, зла личина поглумитись над тобою, — сучий син, що й не зусдриш, відкіль і лихо складе-тьсЯ. Я ж таки, мовляв, чоловік неабиякий, з глузду, бачсЯ, ще не зсунувсЯ; та, бач, яка то причта кумедна мені втрапилася. Далєбі, що бридко й людям казати. Еге!..

Адже ти, куме, знав мою сіру кобилу? Та як її не знати? Її знали всі. Що то вже була за кобила добра, що за прудка, що за баска, що за працьовита, то чорт його й бачив під її! Хоч як було навантажиш віз снопами, — чи на гору, чи в долину, її все одно, що по рівному. А лоша було як приведе, то, сучий син, як годований підсвинок або добрий назимок. Е, що то вже була за кобила добра, то гріх і казати! А під справником, он тим таки, що все з дзвоником їздить, ганя, мовляв, як собака, та наказує, щоб шляхи рівняли під губернатора та містки малювали... Е, була вона, куме, й під справником, та й під ним видержала, не так, мабуть, як Свиридова або Стецькова, що гонів за десять як побасували, то й ноги відкидали, аж шкура на їх порепалася, так що й на гаман не вибереш. Е, що то вже була за кобила добра! та ба... так уже йшло її, голубочці, на лихо, а мені на журбу та на тугу. Що хто ж його знав? І сама Пазька-знахурка того б не вгадала, що її складетьсЯ! Бо бач, куме, що то за причта мені втрапилася.

Адже ти, куме, знав мій лісок? Он там таки біля Нечипорового, над Сулою. То таки лісок мій, батьківський. Та як би ти його й не знав, що там дуб стояв, як дзвіниця, високий-високий, що й сказати не можна; а товстий-товстий, то, сучий син, що, мабуть, удвоє товстий од Ярошанського отамана. Та де? Певно, кажи, що, мабуть, обійміщів двоє або троє. От же там, як поміж хатами церква, так поміж хворостником мій дуб манячив. І хто його зна, коли він і виріс такий товстий та високий, і хто його там посадив над самісінкою Сулою, над самісінкою кручею та глибиною такою, що, мабуть, там зроду і дна не було (мабуть, там колись було море). А на те ще гемонське гайворонне як понасіда, то мій дуб так і гнетьсЯ і хилитьсЯ на Сулу, мов зовсім пада в кручу.

Так ото, бачиш, я, собі поміркувавши і з старою таки порадившись, кажу собі й думаю, що справді, як бісове гайворонне, коли все з світа зберетьсЯ та понасіда на дуба (бо, бачиш, біс його батькові, так гемонські

тварі полюбили на дубові сідати, що буцім їм і сісти нігде, буцім їм більше й лісу нема), так, кажу, як понасіда багацько,— якраз зваллять дуба в кручу. Тоді що хоч, те й кажи. Пропаде зовсім дуб, і гілле й цівка. Так ото, кажу, поміркувавши і з старою порадившись, кажу собі й думаю: «Поїду, матері його чорт, та зрубаю, поки живий, бо вже йому, мабуть, довго не жити: мабуть, чортяки, під кручею живучи, усі коріння йому підгризли; а надто ще чортове гайворонне — якраз звалиться в Сулу!» І що ж тут довго думати?

В понеділок раненько, поснідавши гарненько, застріг покійничку-кобилу, взяв сокиру та й поїхав; та, бач, я таки й бачив, як заєць шмигнув поперед мене поза клунею Омелька Кабанця. І що б було, дурному, вернуться додому та поїхати іншим часом? Так ні! Кажу, як піде вже на лихо та на безголов'є, то й розум відступить.

Та й жінка таки, мов знала,— казала: «Е,— каже,— чоловіче, коли б — у добрий час казати — не було нам якої притичини, бо вже зозуляста курка не дурно, мов півень, співає». Так що ж, кажу? Як має вже що скластися, то де той і розум дінеться! Поїхав та й поїхав, на лиху годину.

Приїхав у ліс, спасибі богу, гарненько; випріг кобилчину та й пустив по зрубіві пастись, а сам, понюхавши кабаки, за сокиру та й до дуба. Коли до його, аж мій дуб зовсім похилився на воду, ледві не звалиться в Сулу; мов сам проситься, щоб його зрубали. «Е,— кажу собі, думаю,— що воно буде, як я його підотну? Адже якраз він у Сулі опиниться». Що ж тут робити? Порадитись ні з ким; треба до свого розуму братись. Та й розум же, бачиш, у мене не в кишені... Що тут довго думати? Добре, що взяв бечівку: прив'язати, матері його чорт, одним кінцем за дуба, а другим до другої якої деревини. Та ще й те, поміркував собі, думаю: «Як би так, щоб, як підітну і стане дуб хилитись на воду, потягнути його до себе, та нікому. Гей його кату! Що ж тут будеш робити? Прив'яжу, матері його чорт, до кобили та й буду помаленьку цюкати. Як уже добре підотну і стане дуб хилитись на Сулу, то ньокну на сіру, то вона його сюди й перехилить». Добре. І справді, вже, мабуть, і сам Засульський дяк або й сам Крутьківський голова розумніше не вдумає.

Прив'язав одним кінцем за дуба, аж за верхів'я, а другим за шию кобилу, а сам узяв сокиру та й цюкаю. Цюкаю, цюкаю, — мій дуб стоїть, мов і не його цюкають. Коли се — вже так, що ось-ось перетяти, — як заскрипить, як загуде, як зашумить мій дуб, як ухватить мою кобилу вгору, мов пружиною; так я, сучий син, що думав... та що? Нічого не думав, я й не тямив, чи я живий стояв, чи мертвий; тільки, вилупивши баньки, дивлюсь та «кою, кою!» та полою трушу, мов, бач, вівса даю; так ні! Небіжка і не оглянулась, і не заржала і, мабуть, дуже небіжка злякалась, бо мені здалось, як її підхватило, то мов дощ згори лється і блискавка блищить. Як поперло, чуєш, мою кобилу, так я й не тямив, чи я живий був, чи мертвий. Коли се — разом, мов з неба, шубовсть у Сулу, у кручу, і дуб і кобила! Та ще здалось мов кобила попереду, а її дуб мов зверху пригнітив! І не заржала, бідна, на прощанне; тільки хвиля в кручі роздалась, мов пекло закипіло. Іще тогді було рано, так як ранній косарський обід, а як відійшов, то вже зовсім вечір — от-от сонечко заховається. Мабуть, і на страшнім суді або і в самім рекрутським наборі не було б так страшно, як мені тогді було.

«Що отсе воно буде? — кажу собі й думаю. — На віщо се похоже? Пропав і дуб, і кобилка, та ще в хомутці! Що б було, дурному, хоч хомутець іскинути? Гай-гай! — сказав собі та й заплакав. — Що мені тепер на світі робити? Як мені тепер до жінки доступити? Що їй казати? Лучче б був одрубав собі палець або ногу перетяв, як отсе мало зо мною скластись. Жінка, бач, подума-скаже, що я дурний, що в мене розуму не стало, що я прив'язав дуба до кобили; а того й не знає, що в мене його більше, аніж мені треба. Вона, бач, скаже: «Що б було другою вірівкою прив'язати ще кобилу до дерева? (Та й вірівка, бач, друга була). Вже б таки деревини з коріннем не вирвало!»

Так що ж, кажу, маєш робити? Як має вже що скластися, то де той і розум дінеться! Чи я таки собі ворог? Думав як лучче, та й наробив тепер, що бридко й людям казати... Я отсе тобі тільки, куме, й хвалюся, яка то мені причта кумедна втрапилась. Будь ласкав, не кажи вже нікому. Ходім лиш до шинкарки та пом'янем небіжку. Ех, що то вже була за кобила добра! Нехай їй легенько ікнеться! Нехай уже тепер годує раків та возить тих, що під кручею живуть.

ПІВПІВНИКА

(Гішпанська дитська казочка)

Була собі колись гарна курочка, і добре їй жилося у дворі в селянина. Круг неї метушилася купка діток чимала, і між тими дітками одно собі вдалось препогане і скалічене. От же сього найбільш мати й кохала, бо в матірок так завжди буває. Мізерне те курча вивелось із малесенького яечка. Півкурчати тільки й вивелось, мов хто одтяв половинку. З одним тільки оком, з одним крилом і однією ногою. Що ж? Дарма що каліка, а така ж була пиха в того курчати, як і в його батька, старого півня; а батько його був найпишніший, поважний і огрядний півень, — хоч сто верстов ісходи кругом, такого другого не побачиш. Дурне курча, підрісши, забрало собі в голову, що воно диво міждо курми. Як зачнуть було кури його на сміх підіймати, то воно собі й думає: «Се з заздрості!» Як же курчата до його прикладка прикладуть, то воно говорить: «Се з досади, що я на їх і дивитись не хочу!»

От раз і каже те Півпівника своїй матері: «Слухай лиш, мамо. Обридло вже мені жити в селі. Надумавсь я до царя доступитись; хочу я подивитись на царя й на царицю».

Бідна мати аж закудкудахкала з ляку, таке почувши.

— Дитино моя! — каже, — хто се тобі таку дурницю в голову вкинув? Твій батько ніколи з свого села не виходив, дарма що кращого півня на всім світі немає. Чого тобі й бажати, як наш двір? У царя краще тобі не буде. Глянь, яке гноїще гарне, яке зерно нам смачне посипають, яке затишне сідало в нас, і сім'я, слава богу, не маленька, і всі тебе кохають.

— Байдуже мені! — одрізало нависне Півпівника. — Брати мої і сестри — дурна сільська темнота.

— Моє голуб'ятко, — каже йому мати, — хіба ж ти в воду на себе не дивилось? Хіба ж не бачиш, що в тебе одного ока і однієї ноги дасть біг?

— Коли ти зачепила мене з сього боку, мамо, — одповідає Півпівника, — так я тобі кажу, що сором тобі самій, що я такий уродився. Ти, мамо, сама тому винна. Із якого яечка я вилупився? Мабуть, така курка знесла, що й на сідало не зсочить.

— Ні, моя дитино — каже йому мати, — з таких яєць лупляться тільки ящурки, а ти вилупилось із

останнього яєчка, що я сама знесла: затим таке і мізерненьке, що ти поскрібочок. Яка ж тут моя вина, серденько?

А Півпівника, задираючи червоний гребінець, каже:

— Може, я такого лікаря знайду, що мені все те поприставляє, чого в мене нема. То нічого більш і балакати,— піду!

Бачить бідолашна мати, що воно за упирика та й каже:

— Хоч же послухай моєї доброї ради, моя дитино. Як підеш у мандрівку, то не проходи близько коло такої церкви, на якій святий Петро намальований: не любить він півнів здорово, а ще більш — їх кукурікання. Ще ж оберегайся у світі тих людей, що кухарями зуться, та й куховаркам на очі не наvertайся, бо все то лихі наші вороги: і не писнеш, як вони тобі шийку перечикають! Тепер же, синочку, нехай тебе береже господь і святий Микола, добрий помічник у дорозі. Іди собі, коли не хочеш з нами жити, тільки попроси тата, нехай тебе благословить на дорогу.

Півпівника скікнуло до поважного півня, вклонилось йому низесенько і поцілувало в кіготь. Шановний батько поблагословив його не так то жалібно, а більше згорда, бо за спесиву вдачу не любив він свого сінка. Мати ж, так та за слізьми й світу божого не бачила і знай сухим листочком очі втирала.

Рушило Півпівника в дорогу, стрепенуло крильцем і тричі заспівало на знак свого одходу. Прийшло воно до рівчака, а діялось се діло серед літа, так рівчак мало не зовсім пересох, і дітвора його гребелькою пересипала. Побачив рівчак подорожнього та й каже і дзюрчить такі слова:

— Ти бачиш, братику, як я заслаб, насилу ворущусь; немає в мене сили й дітську гребельку прорвати, щоб вона мене не зупиняла; а звернути вбiк,— про се все вже хоч і не кажи. Визволь мене з сеї біди, розгреби своїми кігтями пісок на греблі. За се ти пити-меш мою воду, коли схочеш і скільки схочеш, а як пйдуть дощі та прибавлять мені води, то я, може, тобі в великій пригоді стану.

А Півпівника йому одказує:

— Не хочу розгрібати! Що я тобі за робітник? Хіба бувають такі робітники в такого мізерного та каламутного рівчака?

— Ну, дамся ж я тобі взнаки тоді, як ти й не думатимеш! — замимрив рівчачок тихим голосом.

— Дождись перше дощу! — одрізало йому Півпівника. — Куди, який ти страшний на словах! А завтра, може, й горобці по тобі скакатимуть.

Далі стріло воно на дорозі вітра. Лежить бідаха вітер, ледві дише.

— Любе моє Півпівника! — каже він подорожньому. — На віку, як на довгій ниві, всього трапиться, треба нам помагати один одному. Підійди ближенько та придивись до мене. Бачиш, як мене спека полуденна одоліла! А я було і ліси ламаю, і жита толочу, і стріхи зриваю; ніхто проти мене не встоїть. Не лежав би я й тепер на дорозі, та лихо мені надало, підупавши на силах, коло квіток гуляти; впився я од їх духу солодкого, а жаркий день і вклав мене серед дороги. Коли б ти мене тільки трошечки од землі своїми кігтями підкинуло та ще крилом піддало, то я й піднявся би вгору і полетів у свою сторону. Там моя мати хуртовина з сестрами фіжами працюють тепер, направляючи золоті хмари, що я порозкривав козакуючи. Там, тільки дадуть мені попоїсти, так я знову увійду в силу.

— Добродію! — одвітувало Півпівника, — а забув, як ти було мною гордуєш та хвіст мені куйовдиш та розтопирюєш, мов тому індікові, людям на сміх, а мені на велику досаду? Отож знай, що всякому своя пора. Бувай здоров, мій пане!

Сказавши се, закукурікало голосно Півпівника і гордим поступом пошкандибало далі.

Наузкрай ниви, на стерні, куривсь димок маленький. Півпівника підійшло до його і побачило іскорку в попелі; ледві, ледві жевріє іскорка.

— Кохане Півпівника! — каже вона йому, — у добру годиноньку ти надійшло до мене; ти мене од смерті оборониш; от-от мушу згаснути, що нічим мені житися. Не знаю, де мій приятель вітер застряв, а то б він мені зараз допоміг. Будь ласко, пригорни до мене трошки сухого листячка або солімки, — я зараз оживу й звеселюся.

— А що мені по тому? — одказало йому Півпівника. — Гасни собі, коли тобі хочеться; ти мені ні на віщо не потрібен.

— Ой гледи лиш! — каже іскорка. Може, й я коли-небудь стала б тобі в пригоді! Не плюй, кажуть, у воду; може, згодиться напитися.

— Дивись! — гукнуло на неї Півпівника, — ще й страшить! От же тобі за се!

Та й засипало іскорку попелом; а потім почало, своїм звичаєм, знов кукурікати, мов яке велике діло зробило.

Прийшло Півпівника в столицю і йде мимо церкви, а на церкві святий Петро намальований. Тут би йому мерщій утікати, так що ж, коли ледача вдача така! Стало якраз против дверей, напужилось та й кукурікнуло з усієї сили, аби матері не послухати.

Підходить воно до царського будинку, щоб подивитись царя й царицю. Москаль, стоячи коло будинку з оружиною, зараз гукне: «Куди? Назад!» Воно таки й злякалося та під ворота. Гляне, аж чоловік якийсь в білій шапці. Воно й питається в горобця: «Що се за чоловік?» — «Се, — каже, — кухар царський». Ну, що же б утікати хоч звідсіля, як мати навчала! Куди! Воно й гребінець свій червоний, і хвіст закручений настобурчило, наче що путне, та просто й чимчикує до кухаря, боком на його позираючи; а кухар хіп його за крило! Та зараз чик! Тут воно й ніжною задригало.

— Гей! — гукне тоді кухар на свої хлоп'ята, — а кете сюди кип'ячку! Ось я його обпатрошу!

— Водице, моя сестрице! — каже тоді Півпівника, — будь ласко, не печи мене, змилосердись надо мною!

— А ти надо мною змилувалось, як я тебе прохала, течучи рівчаком? — одрізала вода та аж кипить із серця, і обпарила його доценту; а тут хлопці-кухарчата кинулись і ні одного перця на йому не zostавили.

Потім узяв кухар миску, положив туди Півпівника та й поставив против жару.

— Ой огнику, мій братику! — пищить Півпівника. — Не печи ж мене, не жар же мене!

— Ось постой лиш! — затріщав огонь, пізнавши його і без пір'я. — Я тебе навчу, як мене попелом закидати! — Та як пришкварив (а кухар одлучився на часинку до шинку), то воно й почорніло як головешка.

Вернувся кухар з шинку, бачить, що огонь знівечив Півпівника, та й викинув його на смітник.

— Ой вітре, вітроньку! — квидить тоді вже Півпівника, — не займай же хоч ти мене: ламли лучче дерево. толоч лучче жита і зривай стріхи, а я вже тут лежатиму та на свою долю плакатимусь.

— Ні, так од мене не викрутишся! — реве йому в одвіт вітер та аж свище крутячись; далі підхопив його, підняв вище царського будинку та й кинув. Летить воно униз, а на будинку гострий шпиль залізний; воно на той шпиль і настромилось; а вітер і почав його зривати, щоб іще поглумитися; а воно на шпиль і крутиться. І так нема йому впокою ні вдень, ні вночі. Спочине трохи вітер, і воно спочине; а скоро прокинувся, зараз і почав вертати то сюди, то туди Півпівника. Ото ж йому за те, що було неслухняне, що високо неслося і всім тільки пакість робило.

ГОРДОВИТА ПАРА

(Бабусине оповідання)

I

Снігом віконечко наше забило... Завірюха... Як то нашим тепер серед шляху? Ростить скорійш, хлоп'ята, на підмогу татусеві. І матері нема щось довго з річки. Ростить, ростить, дівчаточка! Добре сидіти в теплому запічку за старими головами... А як я осталась на світі малою сиротиною — всякої нужди дознала. Яка то, боже мій, давня давнина, а коротенький час дівоцький наче мені вчора змигнувся... Тепер, що ні почую, забуваю, а крізь ті молодощі дивлюсь у давнину, наче крізь воду прозірну. Так, як оце ви обсіли мою куделю,— щоб були здоровенькі,— так було й я зимою граюсь ляльками при своїй бабусі... Дай їй, господи, всі митарства пройти да й не зупинитись!

Древня була моя бабуся-покійничка,— ще то з тих старосвітських людей, що шведчину й усякі невпокої козацькі своїми очима бачили. Тоді, діточки, на Україні велось не по-нашому. Що страшно, то страшно було слухати, а серце линуло голубом у ту старовину невпокійну. Козаки були козаками, дітоньки,— одно слово: скрізь пахло волею; земля була розкішна; риби в воді, звіря в гаях — аби охота ловити; і трави були буйніші; здається, й сонце сіяло краще на святому небові,— далєбі, дітки! Тим-то й бабуся-покійничка було каже: «Не стає, не стає, моя дитино, таких дівчат і козаків на Україні, як за мого були дівування».

II

Найчастіш було споминає про Марусю Ковбанівну, що такої краси, каже, і світ настав — не бувало. Я, каже, була ще підлітком, то мені її коло церкви показували здалеку. До неї й приступити, каже, було страшно: така велична. Кунтуш на їй — самі златоглави, коралі на їй — усі в дукачах. Давнього була роду козацького Маруся Ковбанівна, — то ніхто не вбереється краще її між люде. І козаки-молодики її жахались, не то що. Очима поводить — наче душу з тебе виймає: все б їй розказав, не потаїв би й гріха перед нею. Владична, справді, каже, владична була краса в Ковбанівни.

Батько її Ковбаня отаманував у Січі і все море сплавав, поринаючи на дно за дорогими тими дукатами й коралями, — так-то люде було славлять. А то ще було кажуть, що він по той бік Дніпра у Польщі якимись козаками орудував та й у нашу сторону якось прибився. Неприступний був чоловік старий Ковбаня, — і жінка од його нічого не довідалась, хто він і що він, і звідкіля він, і як він.

III

Така ж і дочка в його вихохалась. Старий спочив уже на цвинтарі, молодою дівчиною покинув свою Марусю. Молоде ж було, а горде й потайне, крий боже! Було й на улицю між дівчат не вийде, тільки хіба коло криниці, як зустріне котору, трошки постоїть, словом ласкавим перекинетесь. І в будень було дукачі носить; стане против сонця — королівна, та й годі! Вже й дівчата було кажуть, що в неї й вода з відер наче срібло мється. А козаки ж тоді були не наших парубків — войовники, хоробрі молодці, а боялись до неї залищатись.

Така була та Маруся Ковбанівна. Скине оком — наче до тебе заговорить, а заговорить — наче заграє. Який би то і козак був, щоб до неї з жартами, з прикладками! Такого не було й на всій Гетьманщині, здавалось.

Отак було розказує мені бабуся. Як ось, каже, пішла чутка поміж дівчатами, що любитьсь Маруся з Прохором Осауленком, та й любитьсь певне: і в вишневім садку їх бачили проти місяця, і старосвітську скин-

дячку Марусину пізнали в Прохора в ковнірі. Любить-ся. А Прохор Осауленко був козак не з величних; щира душа, себе на сміх не подасть, та й годі. Були козаки на селі против його — що волохаті туркоти против голуба. Отже порай, укажи дівоцькому сердцю! Покохала Маруся Прохора — і мов та хмелина коло його в'ється. Що горда, то й горда, а він спогляне — і очиці спустить; всі вже помітили, і ото вже хвалились: «Будемо ж добре та й добре гуляти на весіллі! Нехай господь парує, коли собі прийшлись до пари!»

IV

А багатирка була Марусина мати з діда-прадіда: у неї в світлиці під столом були закопані ще якісь пилявські гроші, то сподівались гульні на всю Гетьманщину. Прохор був собі так, небагатий козак: його панотець на осаульстві батьківщину надполовинив, щоб то од значного товариства не одрізнитись; так, отже, його Прохоркові пара випадала якраз до поправи. Чи дивувався ж хто, чи ні, як та гординя, Маруся Ковбанівна, хлопця собі принадила, — а може, хто й завидував Осауленкові, як то він доступивсь до такої кралі, аж тут по селу грянула інша чутка поміж молодіжжю: Прохор Осауленко до вбогої сироти Оринки Лободівни горнеться. Чи вона його як уразила в серце, та гордівниця, чи він роздумавсь, а вже проводить з юлиці Оринку до самої хати, і вона на його квітками з города середу дня кидає.

V

Що ж наша Ковбанівна?.. То була мовчазлива, а то ще гірша стала; мов малювання яке пишне, сидить було на лаві в матері. У неділю було зайдемо до старої Ковбанихи на отченаш, то й Маруся, вернувшись із церкви, увійде в світлицю та, не скидавши блават своїх і золотого дівоцького кораблика, так і сяде коло віконця. Сонечко вдарить по тих дукачах препишних, по тому брузументі сutoзолотому... сяс Маруся — квітка квіткою! Ще задумається трохи; брівоньки ті якось ніби насупить, — аж чогось сум бере, на неї дивлячись: важке щось на думці в неї, а краса її грізна якась ізробилась...

А до неї — прочували ми глухо — залицявся, через свого осаульця, сотник, старий Байдак. Удівець був і бездітний, а грошей сила, то нехай би, каже, кому-небудь після мене досталось. Одказала Маруся: «Хіба я зроду грошей не бачила?» Не зважився пан сотник і старости присилати, щоб не скепкувала вродлива Ковбанівна. Коли ж чуємо — по селу туркіт, туркіт. Сам сотник ридваном курить до вдовиної хати. З ним родичі поважні у ридвані. Козацтва купа комонником — пишно й гучно завітав пан сотник до Ковбанихи.

VI

Тут же ми, каже бабуся, дивуємось тому поїзду, а тут дівчата як гукнуть по селу:

Ішли дружечки у три рядочки,
Ориночка та й попереду!..

Дівич-вечір збирає вже Орина Лободівна: хустки подавала за Прохора Осауленка. Так от що воно єсть — той сотницький поїзд: се ж наша краля хоче весілля весіллям заломити, місяця сонцем загасити!.. Так і єсть! Маруся, мов зоря красна, то в одну, то в другу хату до свого роду, до близьких сусід і приятелів — на дівич-вечір дружок збирати. Вся в золоті, в шовках. Там одна плахта — *павине перо* — пар двох волів чумацьких стійла, а коралям і ціни нема. А сукня ж то з золотими усами!.. Вже справді так було як співають:

Ішла дівчина через бір,
А на їй сукня в вісім піл.
Як стала сукня сіяти,
Стала діброва палати...

Народ так і поринув до Ковбанишиної хати. А в Ковбанихи — всі знали — в льоху стоїть дві бочки старої оковитої, що ще Ковбаня спустив у льох про весілля любої доні, та дві бочки меду, що зовуть *п'яне чоло*, або *спотікач*, — такого, що од одного кубка спотикатимешся. Оце ж уже козацтво познімало з себе пояси і на поясах ті всі бочки витягують і ставлять на зеленому моріжку, поклавши під бочки колодязну цямрину, щоб краще було точити. Чутка така пішла (як ті люде зараз і довідались!), що стара Ковбаниха покине будиночок і дворище своє, до сотника

з дочкою і з усею худобою в хутір його Піжмурки перебереться, то всі трунки на весіллі добрим людям вичастує. А се, бачте, воля така Марусина була, щоб і мати не жила в нелюбому їй селі.

VII

Що ж то за весілля скоїлось, то й сказати не можна! Уся сотня гуляла три дні і три ночі; самих порохів дві мірки вистреляли. Гармати до вдовиної хати попривозили. Родичі молодії з гармат у воротах стріляли, а козацтво знов з гарматами та з самопалами молодії добувало. Сотник верхи, сивий, як голуб, у золотому жупані, в собольовій шапці з оксамитним зеленим верхом, а кінь під ним сірий, як рябець, кінь турецький, — такий кінь, що й старий на йому молодим здається. Так через гармату й перекочив.

А як до вінця їхали, то — госпде мій! — вісьмерик волів з Піжмурок пригнали, таких, що кожна пара незчисленні гроші коштує. Сотник у чумацтві кохався. Та ще привезли якогось німецького воза, довжелезного, що й у дворі не зміститься, та того воза самими киндяками й вислали, аж по люшнях, по колесах теліпається, на війя киндяк лягає, а волам роги, як те вільце, червоними та блакитними широченними стрічками ввили, вінки з дубового листу та з золотих гвоздиків на шиї волам повішали. То були пишні воли, що вола аж до землі звисають, а то — наче вві сні тобі ввиджується. Князь із молодію княгинею сидять високо на тому возі, а навкруги свахи, дружки, світилка з мечем і музики; козацтво верхи, і спереду і ззаду. Простягся поїзд до самої церкви.

VIII

І то ж то в церкві було всім диво, що дві парі разом будуть вінчатися: Маруся Ковбанівна з сотником Байдаком, а Орина Лободівна з Осауленком Прохором. Справді, каже бабуся, як сонце погасить місяця на небі, так Маруся погасила і красою, і пихою багатою нелюбу їй пару. Хто бачив її в церкві — не всяке протопилось, і я, каже бабуся, тільки коло церкви стояла

та на ті воли дивилась, та дивом дивувала, що зроду таких волів з такими пишними рогами не бачила... Дак хто бачив, кажу, Марусю в церкві, вжахалися з її краси дивної. Біла якась вона зробилась, тільки трошки краски по щоках розливалось та губоньки аліли; та ще лучча, ще краща, ніж було, як з Осауленком любиться. Очі сіяють як зорі,— справді, кажуть, як зорі ті очі сіяли. Згорда позирала на Осауленка і на його Орину, сироту вбогу. Та, як голубка полохлива, до свого подружжя хилилась. І Осауленкові було якось ніяково. Бог його вже знає, що в його на душі було тоді, а послі об'явилося... Нехай господь од такого боронить всякого чоловіка хрещеного... Бодай би лучче такого й не чувати!

ІХ

Одгуляли весілля, випроводили молодих у Піжмурки. Придánки біснувались іще з тиждень, переїжджаючи то до вдови Ковбанихи, то до сотника Байдака. Меди й наливки лились у його річкою. Далі все затихло. Ковбаниха вибралась до зятя. Ще, може, минула неділя чи й друга, а там і виявилось лихо, що під те веселе бенкетування наклонулось. Тяжке, дітки мої, лихо буває з того, як яка людина вродиться горда та пишна! Нема чоловікові щастя, в кого жінка буде гординя; нема й жінці добра, коли в чоловіка невгамоване гордее серце. Осауленкові, як він ще залицявся до Марусі чи любився з нею, просто сказати, — здалось, що вона, та Маруся, краса мальована, багатирка пишна, що вона ним гордує, що вона з милості ніби тільки до його свою вквітчану, золотом повиту голову схиляє. Бог їх знає, яке там слово між ними бовкнуло, тільки він засумував тяжко, трохи, кажуть, сам собі смерті не заподіяв, а далі — постривай же — взяв та й прихилився до вбогої сироти, до Орини безталанної! А та собі — постривай же! — та й переказала сотникові: приїзди за рушником. «Бодай вас, мої безталанночки! — каже було бабуся. — Хоч би ви матіркам своїм одкрилися, хоч би одну людину ви коло себе з щирим серцем та з добрим розумом мали!.. Самі себе занастили, мовчки собі по ямі викопали!..» Ось слухайте, що сталось.

Х

Ранком восени, тільки що сонечко почало по красному рідкому листячку сіяти, дивляться люде: по селу йде наша пані сотничка, та в чому ж вона убрана? Сукні на їй сукнями, а коса розплетена по вітру має і на голові вінок із сухих васильків та чорнобривців, що за сволоками по світлицях затикають. От з того хатнього зілля вона, бідолашна, вінок собі сплела і біжить, як та рибонька в'ється, до Осауленкової хати. Осауленко наче ждав її — вийшов назустріч. Побачив — і заридав як мала дитина. Люде обступили безталанночку божевільну, а вона просить їх на весілля, кланяється... Що ж то були за жалощі! Краса її не змінилась, личко горить, очиці сяють, та страшно було на неї дивитись.

Вийшла й нещаслива Орина з хати, нічого й не каже, і чоловіка свого не впиняє, а той аж у сиру землю б'ється. Коли ж тут пан сотник їде... Похилився, — вже не той, що на весілі був... зрозумів, якого собі щастя доскочив. Ласкавим, тихим словом почав свою молоду жінку благати, щоб додому вернулась. Вона наче й опам'яталась; схилила голову на білі руки, личко в долоні втопила, — повіз він її додому.

ХІ

Засумував же тяжко наш Осауленко після сього, занудив світом несказанно. З лиця спав, аж почорнів од великої туги, і все в пасіці з дідом-пасічником сидить. Воно то й треба було його помочі, щоб на зиму бджоли установити, так коли ж він і додому не навідається, там і ночує у курені, і все — розказував опісля дід, — все мовчки плаче, а вночі встане і навкруги пасіки, мов неприкаяний, блукає. Не довго ж се й проволоклося. Казали добрі люде: «Бережіть ви сього чоловіка!» Та як його вберегти? То не дитина. Він і діло робить; і нікому важкого слова не скаже, і богу молиться, тільки знай мовчить та сумує, та чакне, мов свічка таме.

ХІІ

На самого Наума, — каже бабуся, — що дітей люде до дяка оддають, ідуть наші селяне через греблю до церкви, аж дивляться: на стрижні Осауленкова шапка

плавле. А в його була запорозька кабардинка з кабарди, — йому в Січі подаровано, як горілку возив у Січ. Дивуються люде й жахаються: щось воно не добре віщує. Коли ж дівчата: «Гляньте, гляньте, вінок з сухих васильків та чорнобривців!» Справді, де взявся, виплив із-за осоки такий само вінок, як був на молодій сотничці. Почало бистриною шапку крутити, а тут вітрець повіяв... І сплилась шапка до купи з віночком, і попливали по стрижню в парі.

«Е, та се ж воно щось є тут негарне, — сказали старі люде. — А шукайте човна, давайте невода!» Закинули невід. Так і єсть! Витягли їх у парі. Обнявшись вони в воді лежали... Що то страху було на них дивитись, що то жалошів! Прибіг кіньми сотник, і теща з ним приїхала. Ну, вже тут і розказати не можна, — говорить було бабуся, — якого було плачу та лементу. Зараз їх і поховали: здобули в когось готову простору домовину. Над ставом, поміж вербами й поховали їх у одній домовині. Нехай їх уже господь хоч на тім світі не розлучає!

ДІВОЧЕ СЕРЦЕ

(Ідилія)

I

Ой у неділю рано-пораненьку,
Ой то ж не у всі дзвони дзвонили,
Як у вдовинім дому гомоніли...

Єсть така пісня, і дуже жалібна вона. Було, як співає нані кобзар Архип, то й сам плаче. Отже, якби не вмер Архип, то ще б зложив, може, й жалібнішу пісню про нашу вдову, на прізвище Загірню, як у неї в дворі одного ранку гомоніли селяне, а вона сама крізь людський гомін голосила. І селяне ж були хороші! Бодай їх доброму чоловікові ніколи в себе в господі не бачити!..

Десятники з соцьким да з писарем — он хто гомонів у вдовиному дворі! Уже ж вони не з добром завітали до вдови Загірньої, бо сі людці де купую зберуться, з того місця втікай скорійше, — добра не побачиш і не почувш.

Коли б знав Ігнат удовиченко, що й його батьківського двора не мине ся халепа всемирна, то, певне, й вітер би його в полі не випередив. А то хто ж би подумав, що одного в матері сина візьмуть у москалі?.. Вдова Загірня вбезпечилась, що в неї син одинчик, і молилась богові тільки, щоб він послав її Ігнатку хорошу пару.

Сам Ігнат був ще молодий козак, — саме тільки чорний вус почав пробиватись. З паробками літати навзаводи, скакати через купалове огнище або перемахати сажнями Дніпро — ото були його забавки. На юлицю ходив пісень співати, жартовав з дівчатами похлоп'ячи, а любові йому ще не дуже в серце впились. Недоліток зовсім іще був Ігнат удовиченко, тільки що батьківський зріст і хода, і якась повага в очах, бо сказано — господар на своїй батьківщині, — от його що ніби дорослим паробком удавало. А найбільш, як іде було в неділю з матір'ю до церкви: вона в старосвітському кунтуші, а він у батьківській киреї — високий та рівенький собі, мов ясенок. Ще ж до того звичайний був і богобоязливий, справді йшов до церкви молитись, а не гави поміж людьми ловити; то здавався ніби вже не паробком або підпаробочим, — статечним чоловіком здавався. Отож ми хвалимо було його гарний зріст і батьківські звичаї, — його й батько був чоловік хороший і богобоязливий, а тії харцизяки, мабуть, свою думку дбали: «Нехай, нехай доростає міри, буде з його ще кращий некрут, ніж на селі козак».

Воно-то і в пісні співають:

Ой у вдови один син,
Та й той пішов під аршин...

Пісня — правда, вона тобі не скривдить ні словечка, да коли ж се таке беззаконство чинилось на Україні? Може, тогді по селах порядку ніякого не було абощо, а тепер же в нас на всяку хату по начальнику, що й чарки горілки не вип'єш без догляду... Еге! Тим-то, мабуть, і громада з великого чоловіка сталась малим, що знай стрічаєш по селу людей з паличками. Отсі-то люде, сидячи там собі і по буднях, наче в свято, без роботи в управі, балакають знечевля про всячину та й домізковались, що у вдови Загірньої суть не один син, а іменно і всеконечно — два, бо старший брат Ігнатів помер, чумакуючи, в дорозі, і про те нігде не явлено

і не записано, а товариство його недавно отсе в холеру повимирило; то їх і значиться два сини у вдови Загірньої Катрі, і як старший «наліцо не состоїт» і вже годів ізо три без вісті «одсутствует» (се вже писар старший слибизує); то й упадає некрутська черга на його, Ігната, которому, каже, сповнилось вісімнадцять літ.

Так-то вони собі гуторять, а вдова-небога, встаючи й лягаючи, поклони б'є перед образом: що не доведи, каже, його мати божа до лихої години, до невірної дружини, до злої личини, а пошли йому пару до вподоби, до любої розмови, до господарювання в дому, до честі й жалоби між добрими людьми. Якби ж то сповістив удову безталанну, що отака й така річ, може б, вона кинулась в управу, звієць полотна однесла писареві, а старшині поставила піввідра горілки, бо вони звикли там начальницьким робом бенкетувати; впоївши й випровадивши ісправника чи окружного, самі недоїдками й недопивками по-начальницькій контентуються — се вже в них діло законне. Не то в празник, да і в будень з селян збирають харчове, що ось ніби становий, чи який там нечистий, прибіжить. Той же й не думає про їх управу, маючи собі вволю де їсти й пити і руки нагрівати, і вони бали собі в управі справляють. То нехай би вдова Загірня кинулась у сей кагал з поклонами і дарунками, — воно б нічого. Сам писар і записав би, і свідителів познаходив би, що іменно помер Ігнатів старший брат, чумакуючи, і що він суть один, як око, син у матері. А то вона собі молиться безпечно і на часточку раз по раз отцю Петрові подає, ще й молебні в його наймає, а той — звісно піп — собі радіє, що яка то спасенна душа ся Катря Загірня! Тим часом старшина, наговорившись да нарадившись у своїй раді лукавій, вибрала день — святу неділю, що вже іменно знає — дома Ігнат вдовиченко. Худоба про сей случай пасеться в його за вишнячком у пастовничку, а сам він, гарно вмившись і голову змивши щолоком, бо мати держала його чисто, як панську дитину, вбереться гарно до церкви і піjde обруч із паніматкою слухати святого співу і читання.

Отож, іще й великий дзвін не бовкнув, а у вдовиному дворі, ти б сказав, уво всі дзвони дзвонили. Ведуть Ігната під руки до розправи, гукаючи й регочучи, наче вовка або що живцем доскочили; а мати ж то, бідна мати, за ними, наче по мертвому голосить! Мій боже милий! Хоть би ж він не такий хороший да

вродливий здавався... А то трошки зблід на личеньку, то чорні брови й молодий вус наче шовком йому те свіже молоде обличчя закрасили. А очі сумні і ніби якісь горді зробились. Дві сльози, мов кришталеві іскорки, викотились та й зупинились під очима. Сором, бач, козакові заплакати, — перемиг свою тугу бідолаха.

Оце ж його ведуть, мов молодого князя бояре, а сусідня дівчина Оленка, теж недоліток, да тільки гарна ж на личеньку, як та зоря господня, вирядившись до церкви у квітки і в білі пишні рукава, саме мчала повні відра од колодязя, поспішаючи матері води до порання наносити, тоді й до церкви підбігцем бігти. Як побачила ж вона його в такій громаді, то й відра в неї по землі покотились. Вона його любила, молодого, вродливого Ігната, та й рідній матері не призналась. А тепер на весь куток заголосила і до вдови Загірньої, до Катрі, на шию кинулась. Оце ж, може, й пара Ігнатова, бо й він не видержав її плачу ревного — затрусивсь увесь і захлипав: не міг себе перемогти.

Ще ж як на те дав господь ранок тихий, ясний да любий, літній. Колос у ячмені ще не налився, то соловей виспівував остатні пісні свої — прощавсь із весною. Тут його ведуть, того Ігната; тут його мати, обнявшись із Оленкою, голосять; а соловей на вербі під той гомін та плач аж лящить — співає. Золоті хмарки наче вплинь пливуть по чистому небу. Скрізь широко видно аж геть поза цариною. Вітряки на горбах понасторощували крила і сяють проти сонця, мов башти золоті. А що вже хрест на дзвіниці новий, що поставив своїм коштом Ігнатів-таки панотець, — аж сипле промінням. А тут саме й до церкви благовістувати прийшла година. Отець Петро тихою ступою вийшов із свого двору, то паламар, побачивши його із дзвіниці, й бовкнув у великого дзвона. Свято вчинили всі гуртом удові бідолашній — на всю жизнь свято!.. Як була в новому очіпку, що саме збиралась наміткою голову до церкви обвивати, так і пішла за сином до розправи.

Ховайся ж тепер, Оленко, од людей, не йди й до церкви, бо всі сусіди взнали, кого ти, молода, покохала! І квітки ти свої розгубила по дорозі, підбираючи відра. Паробки, йдучи до церкви, квітки твої, сміючись, позбирали. Тепер у тебе на всім селі немає вірної душі, щоб твоє горе зрозуміла. Батько й мати гримлять на тебе, мов ти не знаєш яку велику незвичайність серед людей учинила. Ота вдова хіба тебе

зрозуміє і до серця пригорне, що вирвалась од тебе і побігла за сином.

Отже, вони й коло розправи — тії п'явки людськії. От вони привели вродливого вдовиченка перед пана. Не малий же й пан нагодивсь у село під сей час — не дурно ще вчора звечора курей по сідалах полохали — готовити йому вечерю. Сам окружний, Бреус Ілля Семенович, се він учора з дзвоником набіг у село. От і стоїть, у боки взявшись, саме тільки налігавсь чаю з перегінною; тепер у холодку коло розправи потягує здоровенну люльку. Мордатий він собі пан і, правду змовити, поганий; і гудзики його блискучі не красять. Блищать тії гудзики на йому, мов жаб'ячі очі, тільки що страшно, а краси нема ніякої. Отже, не подивилась бідна вдова, що він і зростом — карапуз, і лоб йому, мабуть, іще змалку приплющено, і ноги в його чогось криві. Як прибігла, так і впала йому в ноги і обхопила ті криві ноги руками, а сама голосить:

— Паночку, лебедику! Може ж, і в вас є діти! Не губіте мого Ігнатка; дайте ж йому й мені на світі пожити!

А в його справді, в того окружного, діти були маленькі, вже дочки; до церкви, таки до нас у Буртища, пані його, окружна, було їх возить повен віз. Та що ж йому про те? І як проста баба сміє свою дитину до його дітей рівняти?

— Геть! — от він що одвітував. — Ти мене повалиш! Азьміте бабу проч!

Так і вхопили стару Катрю Загірню ті прислужники, із наших-таки людей харцизяки, і одволокли геть, бо й справді на кривих ногах окружний захитався.

— Чаво табе нада? — закричав на вдову безталанну, і її вже держать під руки, не пускають. І сина держать коло неї, щоб не влизнув, бо знало все село, що його й конем не доженеш.

Вона тільки плаче, і дух їй захопило. Звісно, материн плач!

— Хтє ж мене, паночку, догляне, хто мою старість запоможе? — хлипаючи, насилу промовила.

Він, хоть по-нашому й не говорить, а зрозумів її та й каже:

— Роботніка найдьош сабе, старуха. Ти вдова багатая.

І вона ж, дармо що зовсім збожеволіла од напасті, постерегла, супротив чого він їй закинув.

— Коли б я, — каже, — була багата, я б тебе, пане, озолотила! Оце ж у мене і все багатство і ввесь скарб, що ви в мене забрали.

А вони, окаянні, все було плещуть, що Катря Загірня — багатирка на все село, отож і окружного на її нацькували, що прижмом, кажуть, за душею в неї єсть гроші. Сама ходить як кукла, в церкві од неї аж світить поміж людьми, а син у неї — мов той панич, чистий да митий, мов огірок. І хата, кажуть, у неї, як віночок. То й певен був окружний, що вона зараз капшук розв'яже.

— Пане мій, голубе мій! — благає вона окружного (а він до голуба такий був схожий, як підсвинок). — Маю два волики й корову: забери їх до господи, а мені верни мого сина, мое сонце!

Що то проста жінка, сказано! Їй здається, окружний все одно, що той татарин; а він у нас такий був, що брав самими грішми подарунки. Приїде й поїде, ніхто нічого не бачить і не знає. Розлютувався ж на Катрю за її слова дуже, аж посинів!

— Сказилась баба, што лі? — промовив та аж мукнув, що всі злякались. — Лашадей!

Де тії й коні взялися! Мабуть, нечистий їх позапрягав на ту минуту; так і вискочили перед ганок, мов із землі вирости. Тільки дзелень-дзелень-дзелень той дзвоник на дузі. Аж дві тройки вродилось їх разом. І як він і з тими кривими ногами так хутко у візок упхнувся, враги його душу знають, того окружного, Бреуса того. «Пашол!» І мов чортяки його на крила підхопили. Тільки пилом занесло вдову бідолашну. Протерла очі, аж і сина вже немає — вже обидві підводи коло царини. Бігом бігти за ними, криком кричати: «Синочку! Ігнаточку!..» Шкода, вже не почує, і матері крізь ту страшенну куряву не побачить.

II

Як ізійшла вечірня зіронька та, повечерявши, старі люде спать повкладались, сільська молодіж почала через широкий став перегукуватись. Солов'ї з обох боків ставу по вербах висвистували; озвалася вода

стома голосами. Зорі наче потонули в ставу і поуз беріг тремтіли, розпливались іскорками та й знов у глибину поринали і тихо в глибині сяли, ти б сказав, розмовляли з небесними зорями. Ізійшлися до купи паробки з дівчатами, почали своє кохання у піснях виспівувати. Тільки й нема між ними Ігната вдовиченка та молоденької Оленки. Далеко тепер десь Ігнат сидить, знакового голосу не чуючи; а Оленка лягла спати та й підплила гарячими слізьми в коморі. Довго вона плакала, слухаючи співи солов'їні та дівоцькі пісні; серед ночі встала, тихесенько викралась із комори, тихесенько перейшла через двір, майнула білими рукавчатами на перелазі, втонула в вишневому садку, вирнула з садової темряви коло хати вдови Загірньої. Не спала бідолашна мати, почувала, як Оленка у віконце стукнула, обізвалась, упустила її в хату.

— Матінко моя рідна! — каже Оленка, обхопивши її плечі. — Люблю твого Ігнатка, як свою душу. Я пропадаю без його на світі. Благослови мене, матусю, іти за ним на край світа. Нехай він не мучиться між чужими людьми самотою. Я його люблю, він мене любить нам обом буде легше, як ми побачимось щодня хоть на часиночку.

— Голубонько Оленко! Що оце ти видумала? У тебе ж батько й мати, у тебе брати й сестри: як їх покинути?

— Нема в мене тепер ні батька, ні матері, пань-матусю! Ти мені батько й мати, а твій Ігнатко вся моя родина. Не зможу я без його в світі прожити, у сиру землю піду. Чи лучче ж їм на столі мене побачити?

— Ні, моя доню, коли йти кому за Ігнатком, то лучче мені, одинокій матері.

— У тебе, ненечко, худоба на руках і батьківщина Ігнатова; тобі не можна всього кинути...

— Не можна, не можна, — промовила вдова, плачучи, — а то б я вже й у дорозі була, я б за ним зозулею летіла.

Довго вони вдвох говорили, довго впиняла вдова Загірня Оленку, лякала її світом широким, людьми чужими, пригодами несподіваними. Не злякалась нічого молода Оленка, на вічні найми себе обрекала.

— Годитиму, служитиму, нігде не загину. Бог нам допоможе, твої молитви, нене, з усякої пригоди нас визволять.

Такі слова вона промовляла, мов пісню співала. Раділо гірке материне серце, що її синові мов із-за чорної хмари сонечко присвічує. Жаль їй було тільки дитини молоді, у чужій чужині не бувалої. Боялась вона, щоб з сього не вийшло ще більшого лиха, як слідом за її сином згине й чужа дитина. Не знала, що Оленці казати, замовкла журячись. Далі ще каже:

— Ти ж подумай, моя кришечко Оленко, як тобі село покинути, коли в тебе ніякого паперу немає? Да тебе всяка судова погань заарештує, ганьбу тобі велику зробить, довіку сорому не збудешся.

— Я вже про се думала, ненечко: у мене ще з весняної доби єсть такий папір, щоб мені вільно було по людях служити. Ти знаєш, яка в мене старша сестра недобра, яка злюща. Вона мені була прачем руку перебила; а мати її дуже жалус і од панотця обороняє, так я випросила в панотця такий папір, щоб мені дома не жити. Він і лежить, той папір, за образом. І пішла б таки я з дому, та зосталась, що Ігнат близенько, щоб з Ігнатом твоїм щовечора побачитись; а тепер мене ніщо не зупинить.

І радіє і боліє душею старенька мати.

— Доню моя! — каже. — Не нарікай же на мене, як — не доведи боже — інше воно станеться, ніж ти собі міркуєш.

— Вкупі з Ігнаточком не страшно мені ніяке горе! — скрикнула Оленка, обнімаючи і цілуючи бідолашну матір. — Нема мені життя на світі без його і не буде.

Довго вони ще розмовляли, довго прощались і плакали. Вернулась Оленка у свою комору і тихо, перед світом, любо заснула. Уві сні побачилась із своїм Ігнатком десь на чужій стороні, приголубила його, заспокоїла, мов дитину, журливе його серце заколихала.

III

Чужа стороно, далека земле холодна, неплодюча, плугом не орана, куп'ям засіяна! Прокляли б ми тебе великою клятьбою; запалась би ти навіки од нашого слова гіркого, од наших ревних сліз; та живе в тобі не одна душа спасенна, товчуться в тобі наші земляки, як той Макар по пеклу. Нема в тобі ясного неба

нашого, — вони любим, жалібним поглядом на весь мир християнський тебе освічують. Нема в тобі нашого дерева густого, кучерявого, наших трав шовкових, наших квіток дібрівних, — вони серцем багатим тебе, убогий краю злидений, мов пишний сад, іскрашають. Не чути в тобі соловейка весняного, — вони своєю мовою солодкою твої зрадливі вітряні пустині наповнюють...

Таємнича доля судила Олені опинитись на чужій стороні хутко; мов уві сні вона у великий, пишний город перелетіла; у той-то город, де, мовляв, тільки церкви, та палати, та пани пузаті, і ні однісінької хати. Зуспіли її в наймах добрі люде, що в сьому городі неволею проживали і на Україну на короткий час, мов у вирій, завітали. Молоді люде, пан із панією, і діточок у них двоє — дві дівчинки. Звались вони скрізь по селу, де вона наймичкою в козака служила, пан Іван і пані Ганна; більш їх ніяк не звали, ані прозивали. Любили їх козаки і козачки, і козака дівтора дуже, що вони з простої хати у пани вийшли і всякими мовами вміли з чужоземцями розмовляти, та й не пишались тим перед сільською громадою і одержу нашу просту носили, і звичаї наші рідні шанували. Бачать вони наймичку в козака, молоденьку, моторну й працьовиту, розпитали, що вона за людина, довідались, що вона дитина отецька, та ради свого кохання пійшла по людях служити. Порадилися пан Іван з панією Ганною, видумали, як їй подать руку у її долі тяжкій. На шлях непевний молоде дівча вийшло, сподіванками тільки шлях міряло. Знали вони, що то за міра; бачили світу багато, то вжахнулись її долі, що ждала нашу Оленку десь у далекому тумані. От почали її до себе закликати. Панія Ганна вміла розмовою любою, ласкавою журливе серце її собі з'єднати, мов дитину, її до себе принадила.

Тут і Ігнат Загірній, той бідолашний вдовиченко, стояв із своїм полком; і його вони до себе в хату закликали. Кохана пара, мов у батька, в матері, в їх гостювала. Понятливий був Ігнат зроду, хисткий, прорворний, то його ще в москалях і не бито; та й шанував себе козак, то вже все переймав, згнітивши серце, чого там його учено, і старший похваляв його на муштрі. Ще ж, як на те, трапилось так, що старший над Ігнатом був молодесенький офіцерик. Прозивався він Кавун; і як назве було копітан Кавуновим, то він

і просить, щоб його так не величав, бо я, каже, свого отецького прізвища не цураюсь. Як же дочувсь про се пан Іван од Ігната — «се ж, — каже, — наш!» — та й заговорив до його по-нашому в церкві. Офіцерик трошки спік рака, що одвик по-своєму розмовляти, бо його змалечку на столицю заслано і недавнечко, мов пташку з клітки, випущено; а проте любе йому було слово пана Івана, і зайшов він до його з церкви на отченаш. Се ж тільки для звичаю так його запросив до себе в гостину пан Іван, а тут уже й обід неділесній поспів. Багато до пана Івана козацтва зібралось. Тут і Ігнат із своєю голубкою. От розговорились трапезуючи з офіцериком Кавуном і нарадились, як би Олені по селах за полком не ходити, бо всякі люде між хазяїнами бувають, то щоб не дознала вона наруги за своє щире кохання; та й що з того кохання далі буде? Постановили громадою застільною так: щоб узяти добрим панам Оленку з собою до дітей за няньку, а тим часом молоденький Кавун-офіцерик порадіє Ігнатові, щоб його, як моторного, зростом високого, обличчям гарного москаля, вибрано в гвардію. От Оленка і не ходитиме більш із села в село; буде вона проживати між хорошими людьми-земляками, дарма що на далекій чужині, а там уже якось доля її зладнається; час і діло покажуть, як їй краще в світі прожити. Ще такі добрі люде були той пан Іван і пані Ганна, що й до батька-матері Оленчиних поїхали і їх заспокоїли, і Оленку до батька-матері привезли, і благословення їй випросили.

Звеселилась не одна душа з того благого учинку столичних наших земляків, що мов нехотя панами звались, а були душею і словом прості і чесні, мов зроду із села, із рідної хати не виходили; а не хто вже, як удова Загірня раділа. «Святе добро! — рекла вона, з радощів плачучи. — Кажуть люде, що тебе в світі немає. Ні, ти ж таки єсть на світі, тільки що рідко тебе чоловік грішними очима зуздрить!» Так вона прорекла, мов проспівала, здіймаючи до неба руки. І що то вже Оленку цілувала! Як її до матернього серця горнула! І рідна мати оступись перед нею, бо велике діло непорочна печаль в одинокому серці.

Левади рідні, голосні, співучі! Стави з шумливими вербами! Дівочі ігрища незабутні! Покидає вас вродлива дівчина, краса всього села, материна втіха, батькова осолода, веселість усіх добрих громадян.

Кохання їй голубине крилля дало; знялась, полинула далеко-далеко. Нехай буде темрява в чужому краї, — світить у неї в душі негасиме світло. Нехай лютують морози, — у неї в серці весняні квіти процвітатимуть.

IV

Живе наша Оленка в далекому городі — надією дише: хутко-хутко побачиться з своїм Ігнатом. А Ігната нема: не так воно легко робиться, як доброму чоловікові думається. Не переводять Ігната в гвардію. Багато було б розказувати, чом, та й нащо?

Нема мого миленького,
Нема мого сонця,
Ні з ким мені розмовляти,
Сидячи в віконця.

Оце наша річ. Сумувала б, може, Оленка й тяжко, так надія ж її, мов співоча пташка, розважала. Минуло з півроку. Що ж із дівочим серцем сталося? Певне, зсохло, зав'яло... Певне, змарніла на чужині Оленка? Так би воно, здається, й мусило бути, та не так воно в божому світі діється. Розірви зразу молоде віття, що до купи сплелися — порвеш живі листочки, зав'януть: замре з великого болю серце дівоче, перестане битись — часом і навіки. А нехай буйний вітер гойдає довго їх на сонці, дивись — розплелися, розійшлися, красуються і хиляться туди й сюди в пишному зрості.

Нема мого миленького,
Нема його тута;
Посходила по слідочках
Шевлія та рута.

Почала рута проростати й поміж сумуванням нашої Оленки. Як же се сталося? Ось як.

Не нянькою була Оленка в панії Ганни, а рідною сестрою. Зараз почала її пані Ганна письма учити і сама здивувалась, що то за понятлива людина та Оленка! Не минуло й місяця, а вже вона своєю рукою до Ігната лист написала. Що ж то був за лист; коли б ви прочитали! Пісня піснею. Бідолашний! Лучче б тобі його ніколи не бачити... Другий лист написала Оленка до свого любого паробка через місяць, і вже в тому листі не було пісні. Все в йому було: і кохання дівоче, тепле, святе, і жалощі рідної сестри, тільки

не було пісні. Гарним письмом засіяла Оленка другий лист; усяке б здивувалось, що так недавнечко ще вона письменною стала, а от же первий лист був квітка весіння, пахуча, красна, ненаглядна против його. Розкрилися широко й Оленки очі. Припала вона до книжок, наче до вікна високого, що з його далеко-далеко, широко-широко по світах видно. Ще ж би се нічого, а то до книжок прибавилась іще дружня розмова з земляками. Знала вона в себе в селі паробків багато. Були між ними і на вид хороші, і на слово дотепні, та не було кращого над Ігната. Бачила вона й людей статечних, і дідів сивоусих, чувала їх розмови поважні і пісні старосвітські. Здавалось їй, що й на світі таких гарних людей немає. Перелетіла, мов на крилах, у чужу землю, озирнулась навкруги себе, освоїлась... Се ж рідна громада на чужині! Зберуться в пана Івана гості — се ж рідні селяне, тільки мов якесь інше сонце їх осіяло! Вже про те й говорити нічого, що на їх одежа українська краща од сільської, — така одежа, наче вернулись ті часи давні, що було стара бабуся маленькій їй розкажує... Коли в кого жупан, то сама чиста саята. Коли сорочка з мережками, то аж очі бере! А що вже дівчата й молодиці, то сяють у шовках, та в пишних рукавах, та в намітках, білійших од снігу самого, та в квітках і широченних стрічках, наче ті бразолі, маки та лілії. Нехай же б вони самою одежею очі Оленці чарували, а то ж розмова в них тиха да люба, речі дружні, щирі та розумні. Скільки чоловіків, стільки й дядьків або братів рідних. Скільки молодиць і дівчат, стільки тіток і сестер. Всяке, здається, тільки й дивиться, як би її словом ласкавим приголубить, як би її на добро наставити. Одкрився їй світ у книжках, а ще більше — у розмовах. Що не почує, як та громада поміж себе розмовляє, вона й питає в кого-небудь — і ширшає, ширшає її пам'ять. Іноді і вві сні прокинеться та все думає про те, що вдень бачила й чула. Ще ж треба, що мов з усїї України сюди пісні щонайкращі позлітались. У селі було заспіває інший хорошу старосвітську пісню, одну і другу, а більше вже й не пам'ятає, а що хлопці, так по-московській не знають-що іноді варнякають; а тут як заведуть, то цілісінький вечір співають. Одна гарна пісня, а друга ще гарнійша; одна старосвітська, а друга ще давнійша. І то їй диво було, тій Оленці, що діди сивоусі в селі було згадують про старовину дідову або прадідову, а тут,

і без сивого уса, давні часи мов на долоні тобі покажуть. Та ще чого дозналась наша Оленка? Їй здавалось у селі, що книжки з неба падають, — так їй і мати казала, а тут побачила й самих людей тих, що книжки своїм розумом компонують. Іноді було як прочитає «Катерину» або «Тополю», то й не йме віри, щоб се компонував той ласкавий дядько, що в чорній кучмі волохатій ходить та все її серденьком зве. Менше всіх він здавався письменним, та більше од усіх мав у голові розуму. Все було тільки й говорить, що про зелені левади над водою, про селян простих, про ігрища дівочі, — хіба інколи згадає, як козаки лукаву шляхту товкли, і очима, що тими зорями, блисне...

V

Хутко ж ти, Оленко, між чужими людьми, оговталась та й сумувати по своєму Ігнатові почала менше. Дорікаєш сама собі, як ляжеш спати, чом рідше почала його згадувати. «Чи не зледащіла се вже я поміж панами?» — іноді думаєш... Які ж вони пани? Що вбогих сімряг і товстих сорочок не носять? Тепер ти вже й сама міркуєш, що не то пан, хто хорошу одежу на собі має, а то, хто дбає тільки про себе та про своїх родичів, а на вбогий люд хіба через плече озирнеться. Сі ж — глянь, як тебе, дівчину просту, привітали! Ти, мов пташка з божого раю, до їх у чужу сторону залетіла. Ти їм наче садових пахощів з України з собою занесла. Зраділи всі тобі, ти б сказав, рідну родину побачили. Ні, серденько, не зледащіла ти між ними і дурно себе турбуєш доріканнями. Засипай з упокоєм: присняться тобі не ледачі поваби, — не такі, як тому сняться, хто тільки манить себе, зачаровує собі серце гарними словами. Велика Україна тобі, Оленко, уві сні присниться з усіма муками людськими од Наливайка та аж до того часу, як ти в селі з Ігнатовою матусею плакала. Розкриються перед тобою тайни святії, і заб'ється серце твоє божою правдою, наче новим, вищим коханням. Глянь, хто се по диких степах викорінює ледачу зіновать і колосисту пшеницю засіває? Се твої діти ненароженні. Зникло твоє село і старий батько з матір'ю, і любий Ігнат байдуже тобі: ти задивилась на ті криваві мозоляві руки, що в дикому степу працюють, загледілась мов на райські квітки. Пташкою

понад тим степом в'ешся, і серце твоє якусь нову пісню співає. От твої сни, моя втіхо! Не зледащила ти: не між панами ти, а між людьми опинилась.

Чого ж посходила рута по тих споминках любих, що ними тільки й жила ти? Тяжко мені вимовити, та вимовляю. Любила ти Ігната за те, що в його очі такі ласкаві, що в його ніжне слово, що на вроду і на вдачу, і на пісні, і на танці нема над його паробка в селі; за те любила, що вкупі з ним соловейка слухали, вечірніми зорями під вербою стояли, що він про твоє життя розпитував, сумував із тобою. Як же ті споминки тепер перед тобою затуманились, мов справді кучерявою рутою вкрились! Вдруге ти на світ народилась, на широкий, ясний світ. Не ті в йому смутки, не ті й радощі, що знала ти змалку. Виростають у тебе щодня крила, більшають, ширшають, дужчають, і вже з твоєї високості рідне село здається тобі маленькою крапинкою. Безталанний Ігнат! Чим же він тобі тепер здається?.. Темним, убогим, задавленим братом, та й годі. Напише до тебе чужою писарською рукою лист, прочитаєш його та й загадаєшся сумуючи. Жаль тобі Ігната, мов рідна сестра по його долі серденьком тужиш, а якось тобі дивно з ним побачитись, мов з того світу має він прийти до тебе.

Ой Оленко! Не хочеш ти сама собі признаватись, що в твоїм серці діється. Півроку минуло, як ти розлучилась із своїм коханком. Багато води втекло за сі півроку; пішли за водою і твої сільські думки, твої надії, твої молоді жадання. Не півроку — піввіку ти прожила між чужими людьми, і вони тобі здались ріднішими од рідної матері, а всіх рідніший, всіх ближчий став тобі Павло Піддубень, молодий, гарний козак, брат панії Ганни. Дивом великим здався тобі Павло Піддубень, скоро ти його почала знати, та не заглядувалась ти на його вроду козацьку, пишну навдивовижу вроду: не вона тебе чарувала. Чарували тебе його братні речі, що він з тобою, як брат із сестрою, розмовляв і мислі твої засівав наче якими зорями. Прийде щовечора Павло Піддубень до пана Івана, і наче для його нема тут людей, окрім тебе: все він з тобою розмовляє та співає. Голос у його тихий та гарний. Часом, бувало, й заплачеш, слухаючи його пісню; а він тебе й розважить, книжки гарні тобі читає і до книжок докладає своє розумне слово. Чого ж ти почала задумуватись після тих вечорів любих? Ти йшло

речі до одного слова згадуєш; і вві сні вони тобі снять-ся, і прокинешся ранком — перше всього вони тобі на пам'ять приходять. Се ж то вже не своєю душею живеш, Оленко: у твоєму серці та ясна душа козацька звила собі кубелечко. Тобі страшно й подумати, щоб його день або два не бачити. Як же се може статись? День у день, вечір у вечір заходить він до своїх родичів; з тобою поговорить, дітей приголубить; хоч на годинку забіжить і твою душу наче сонцем освітить. Отже, сталося. Нема Павла і день, і два, — занедужав Павло! Ти, замираючи, про його болість довідуєшся. Ти сама за два дні змарніла, мов од тяжкого недуга. Соромишся ти прохати панію Ганну, щоб узяла й тебе з собою, як поведе дітей одвідувати їх любого дядька. Три дні, тиждень ти криєшся... Вже в тебе всі питають, чого ти з личенька спала. Загоришся часом на таке питання, та й замовкнеш. «Так, нічого я, слава богу, дужа й здорова», — більш од тебе нічого не дознались. Пильно на тебе дивиться пані Ганна: знає вона, чого тобі треба. Вона тебе ні в чому за руку не веде, вона тільки твій розум засилує, щоб сама ти свій шлях познала і, куди тобі треба, добре прямувала. Чи Ігната всім серцем любитимеш, чи кого іншого вибереш, про неї байдуже, аби ти була щаслива. Така в їх у обох думка, ні в віщо вони своєю волею поатаманській не ввіходять.

— Оленко! — каже раз ранком пані Ганна. — Пише до мене Павло Петрович, що він подужчав, просить прийти до його з дітьми і тебе взяти з собою.

— І мене? — промовила тільки Оленка.

— Пише, що скучив, довго тебе не бачивши.

Ой пані Ганно! Чи гаразд же ти зробила, що таке слово промовила?.. Уже ж чи гаразд, чи ні, а Оленка в тебе на шиї. Що за тиждень смутку в серці набралось, все те сльозами тепер розмилося.

Мов сестра сестрі, пані Ганна обтерла сльози з карих очей дівочих, пригорнула до серця, поцілувала, чогось зітхнула і нічого не сказала. Пішли до Павла Піддубня. Не йшла Оленка — на крилах летіла.

Вже давно її думки над тією кам'яницею носилися, де живе її кохання: як там у його? Що там у його? У його хаті мусить бути мов у раю.

І справді — гарно в Павла Піддубня у його затишку! Зелено-червоними плахтами стільчики повкривані, шиті рушники — гостинці з України — висять на кілочках. Між ними бандура тридцятиструнна вилискується. Се його діда-запорожця бандура. Гарним малюванням стіни обвішані, і всюди наша рідна Україна вималювана. Там купальні дівчата в вінках скачуть через огонь з хлопцями — полом'я з іскрами, з димом темне дерево застиляє, під небо в'ється, а небо аж вороне од того світу, тільки далеко вбоку місяць червоний із-за левади вирізався, осіяв хмарки легенькі і по ставу золотими смугами грає. Там — козаки їдуть по кровавому полю, через костяки страшенні, а Самко Мушкет попереду, «коня удержує, до себе притягує, думає-гадає». Там під хатою кобзар на кобзі грає, а круг його старе і мале слухають, деякі плачуть, а сонечко, заходячи, червонить білу хату і людську тінь по зеленому рясту чорними смугами кидає. Книжки лежать, папери купами: Павло Піддубень дуже тямущий чоловік, всяку старовину молодою головою зазнає... Простора в його хата, чиста. Малювання, німуючи, розмовляють проміж себе, а тиша в хаті, не чути глачу, наче в ченця в келії, тільки годинник, стоячи на столі, чикає. Кинула Оленка оком на одно, на друге малювання, дивується; мов на Україні опинилась, аж зирк! У дверях, мов жива картина, стоїть сам Павло, мовчки на неї дивлячись. Як побачила ж вона його худого, блідого, з веселим поглядом блискучим, і сама не знала, що з нею сталося: кинулась до його як дитина, обняла і пригорнулась, а Павло обняв і поцілував її від щирого серця.

— Серденько Оленко! — питає, горнучи до себе. — Так ти мене любиш?

Вона мовчки його поцілувала.

— Моя вона! — сказав Павло, протягуючи руку до панії Ганни; а пані Ганна наче знала, що буде: вона дітей удержала, щоб не кинулись перше Оленки до коханого їх дядька. Обвисли ж вони коло його тепер, ухопившись рученятами за руки, за пояс. Оленка, сама не своя, обох дітей цілує, із великих радощів плаче. Зачарував її Павло Піддубень якимись невідомими чарами. Все на світі вона забула; в його слові, в його тихій розмові вся її душа. Умер Ігнат навіки в дівочому серці. Єсть про його споминки, є жаль,

а кохання, мов пташка в вирій, одлетіло. Таке дівоче серце, таке його кохання. Цвіте, сіє, пахощами райськими вабить, і звідкіля йому світ світить, туди воно і повертається. Жаль було і панії Ганні бідолашного Ігната, та знала вона, що людської натури не переможеш. Нехай так буде, як мусить бути. Нехай дівоче серце само своєї долі шукає. От її розум; такий же розум і в її пана Йвана.

Не помилилась же Оленка, покохавши Павла Піддубня. Він наче ждав її з України: нікого ще не любив, любив тільки свої книжки, та малювання, та голосну бандуру. З первих вечорів постеріг він, що то за сояшне, живе серце у вродливої дівчини. Радіючи душею, взявся він освітити науковим світлом ту голівку, що дивом йому здалася, що мов усі Фідії вкупі з Рафаелями її видумали, а тим часом серце його першим коханням зайнялося. Чужа вона — ся думка його зупиняла. Слова ніколи про себе їй не промовив, та серце його мовчки з дівочим серцем поїнялося. І вона йому не признавалась, що з нею діється; все він думав, що душа її живе з Ігнатом. Поті з собою козак боровся, поки аж занедужав. Тоді сестра довідалась, яке лихо сталося, почала за Оленкою пильно дивитись, довідалась, збагнула жіночим серцем івилічила брата розмовою і розвагою.

Інше тепер стрітила Оленка Павла Піддубня, як прийшов він у кохану його сем'ю. В раю вона тепер жила і раєм його осіяла.

— Оленко серденько! — каже Павло, — коли ти мене вірно любиш, то у всьому мене послухаєш.

— Як батька-матері! — каже Оленка. — Ні, — більш! Ти мені й батько й мати, ти моє все!

Дівоче слово кохане! Хто тебе чув замолоду, до самої смерті тебе не забуде.

— Поїдьмо зо мною на край світу, Оленко!

— Поїдьмо, полетимо в парі! — каже Оленка.

— У мене, хвалити бога, є достаток; облетимо з тобою весь світ, а потім вернемось на Вкраїну, з батьком-матір'ю побачишся, та й будемо жити в мене в дідовому хуторі.

Після сії розмови, мов тільки крильцями голуб'ята стрепенули. На завтра вже вони летіли далеко-далеко в вирій, де літо й зиму одні квітки осипаються, а другі зацвітають...

А бідолашний Ігнат тим часом до столиці, мов до божого раю, прямує. Прийшов, розпитався пана Івана. Тяжко було пану Івану його стрічати, — мов сам йому гіркої наготовив. Чи знав же то він, як воно складе-тья, завозячи Оленку на чужу сторону? І рідний брат не оборонив би Ігната од його долі.

— Де моя Оленка?

— Умерла! — от що мусили безталанному москалеві сказати, бо й справді вона для його вмерла.

Поблід Ігнат, затрусився, поник до землі, як підкошена папороть, засумував тяжко; у лазареті з місяць пролежав, а потім і не ходив більш до пана Івана, і не питав про Оленку. Москалем він самотнім вік звікував, мов той дуб суховерхий.

Не всі тії сади цвітуть,
Що весною розвиваються.

МАРТИН ГАК

Мартин Гак (розказує було молодшим людям прадід мій) був чоловік старосвітського заводу. Тепер уже таких людей понад Росавою й не зуздриш. Що то зрост був у того чоловіка! що за врода козацька! На виду — мов той казан, що тільки зараз у котляра з-під молота вийшов: червоний, та смуглявий, та повний. Гетьманом би такому чоловікові бути; та не під такий час на світ він родився. Ще ж до того й правдивий, щирий чолов'яга був; а такі, кажуть, рідко верхом їдуть та гетьманують. Отся-то правда йому й шкодила. Батько його вік свій звікував у панському дворі ловчим і сина до того спосібив. Ну, поки ж старий був на світі, то й нічого; а як склав руки, зараз Мартинову натуру пани й розпізнали. Товаришив він із людьми вбогими і за вбогих людей, наче за родичів, уступався; а оконому та й самим панам у правді не змовчить. Хто його знає, як він і виріс такий, що наче й не розумів, що то — чоловік підданий і вбогий, а що — пан! З паном він, ніби з товаришем говорить. Не злюбили його пани і зараз із двору вируговали. Хоч над його й не було по всій Корсунщині ловчого, а проте смілива мова його дуже була панам не по нутру.

Ну, дарма. Кат вас бери з вашим двором! Осівся Мартин Гак край села, в убогого чоловічка; давай укупі з ним хліб заробляти. А батько йому тільки йоставив, що пару жупанів та шапок високих козацьких зо дві. І той не міг коло панів нажитись. Доглядав панського добра, як свого власного: думав, що й син на готовому хлібі вік свій звікує; а синові прийшлося просо товкти в макітрі. Справді, усю зиму було товче в макітрі просо, бо на ступу убогий чоловічок не спромігся; а Дніпро розіллється, то він і носить на пристань пшоно. Поліщуки на Низ Дніпром ідуть, то скільки хоч винеси пшоно — усе закуплять, бо вони люблять його страх, а просо в їх не родить. Та ще було косить по людях, за плугом ходити, жне. От і весь його заробіток.

Жаль стало панам, що такий уданий юнак марне свій вік тратить, — мовляв, з хлопством тільки псується; узяли його в двір ловчим, — уже не ті пани, другі. Що ж? Яка в його вдача. Правда випхала його знов із панського двору. Не схотів схибити словом на полюванні; мірошник повалив дика, а не панич. А паничеві, бачте, хотілось перед молодістю виставитись: він саме залицявся до граб'янки. «Лайдак, — мовляли пани, — неадукована bestія!» — та й геть від себе ловчого.

Знов наш Мартин просо товче в макітрі та до Дніпра носить. Женитись би йому та пристати в прийми. Що ж, коли перед тестем та тещею не хотів голови нахилити! А вести жінку в чужу хату — се не його була вдача. Так вік молодецький ізживав марне. Лицялись до його дівчата, що вже й казати! Було заспіває в темряві на майдані «Ой ізійди, зійди ти, зіронько та вечірняя», так до його купцем дівчата і зійдуться: що ніхто, бач, таких пісень співати не вміє... Кохали його дівчата вельми і раді б йому небо нахилити, та не туди наш Мартин стріляв розумом. Про любові йому було байдуже.

— Чортма в тому добра, панове-браття! — було говорить товариству.

— А в чому ж добро, Мартине? — питаються.

— Ге, в чому! — та й замовкне.

Пішов раз Мартин навпростець гаями до Дніпра, та тільки його й бачили. Чи він попав на безодню драговину, чи, може, його русалка — бо гарний був аж надто — завела у яке озеро-нетечу, — ніхто того

не знав. Зникнув Мартин Гак десь у безвісті. Жалкували дівчата і пісню про його проложили. Тільки ж по йому й слави в нас на Росаві зосталось, що було співає молодіж:

Чи тобі ж, Мартине,
Та музикувати?
Тобі тільки з козаками
Раду радувати.

Радував би раду
На ляцьку тривогу,

Як з неволі визволити
Україну вбогу.

Радував би раду
На панську досаду,
Що загарбали Україну,
Та не знайдуть ладу.

Справді ж бо, не знаходили ладу з Україною мостиви панове-ляхи. То самі було один одного під'їздами шарпають, то гайдамацтво було нарине з низового Дніпра, а не гайдамацтво, то гледи — татарва вкинеться в села. Погано було тоді жити: все було стережись не того, то іншого чорта. Та ще, собі на лихо, опияки великі були тоді пани-ляхи (тепер трохи вдержуються); то було заведуться на бенкеті та на село й пруть: бийся за їх лобату голову! Ну, хлопці ж було таки й б'ються, споминаючи стару козачину, а старі тільки панів з обох боків лають. Пук, пук поверх чужої голови; а зійдуться на шаблі! — побрязкотять, та й годі. «Щоб їм добра не було, чим цвенькачам! — мовляють. — Як вони нас брата на брата підцьковують!» Іноді тут же було й помиряться вражі дуки, зачнуть вівати серед поля пити, а наш брат не один постріляний конає. — «Ale to піс», — мовляють між себе панове. — Нехай молодіж цвітчиться, щоб зуміла татар та гайдамацтво проганяти».

Коли ж чуємо ми понад Росавою, що вже гайдамаки не злодійським робом ходять. По всій Смілянщині, Чигиринщині, Уманщині червоніють гольтяпаки у панських жупанах; жидівські шапки роздаровують молодицям на заткала — верхи затикати; ксьондзівськими орнатами сідла вкривають. Хмельнищиною скрізь по Україні запахло. І в нас понад Росавою декотрі паруб'ята позникали і коней з панських косяків позаводили. Вжахнулися пани; давай навкруги токів та дворів справляти варту самими паничами. Найкращому русинові не діймають віри; всіх нас уважають за гайдамацьких дядьків. А в нас і думки тієї не було, щоб гайдамакам понатуритись, бо й то були людські добродії, незгірші від кварцяних або народових. Коли в кого жупан састовий від прадіда залежавсь, не надівай до церкви — зуплять. Коли в кого коник у лозах

вигулявсь, знайдуть — не сховаєшся. І все було, вражі сини, беруть у позику, нічого не рабують, не жакують по-татарській. То вже коли було терпіти від кого напасть, так лучче від панів.

Се ж то старечі голови так міркували, а парубоцтву хоч і не кажи. В них на умі тільки співи про козацьку славу та про здобич велику. Та що? Я й сам, дарма що вже був жонатий, де було знаю по пасіках старих людей, так було туди й прямую. «Дідусю! — скажеш було поздоровкавшись, — чули про нову Хмельницину?» — «Шкода говорити, синку! Не щотижня велике свято; не щороку весілля». — «А заспівайте мені, серце-дідусю, тих пісень, що з старосвітщини позоставались». От було й заведе:

Ой спав пугач на могилу,
Та й крикнув він: «Пугу!»
Чи не дасть бог козаченькам
Хоч тепер потугу.

І день, і ніч війни ждемо,
Здобичі не маєм.

Давно була Хмельниченька,
Що вже й не згадаєм.

Ой колись ми воювали,
Та більше не будем;
Того щастя й тої долі
Повік не забудем.

І щоб-то здається! Слухаєш та й заплачеш. Такий час був, що й дерево, ти б казав, шумить про давню козацьку славу. Тим-то було тільки по пасіках і почуєш старосвітську пісню. Крий боже, хто заведе на селі! У Браніцьких та Яблуновських то за старосвітські пісні і голови людям стинали.

Вартують наші паничі, розмовляють поміж себе тихцем селяне, аж гульк! І на нашому полі вродили червоні бодяки: притягли під Когарлик гайдамаки з-під Канева.

Сумно було поглянути з панського двору. На узгір'ї стояв панський двір, а поле поперед нього переливалось горбами та долинами. Де гайок уріжеться в жито, де весняна вода одірве горба і зробить кручу — все видно, як на долоні. Горе панам, горе і нашому братові. Двір хоч і обставлений був палями — тоді не можна було інше — та що по тому? Як його вбережеш удень і вночі? Зібрались люде в панський двір, та один одному не діймає віри. Там-бо, між гайдамацьким роєм, познали деякі наших парубків на панських конях. Хто його знає, у кого яка думка! Про Хмельницину почали вже таке розмовляти, наче вона позавчора минула. Де та й пам'ять у людей узялася! Що б ти сказав —

вони самі того Хмельницького бачили і з ним укупі жидівські бочки по орандах розбивали. Таке свято надходило, що ніхто вже про будень і не думав. Позабували люде й діло робити, знай тільки про ту козацину правлять. Ну, як же тепер з тими гостями привітатись? Чи їх самих ко двору прохати, чи від них посланця ждати? Думка ж то думкою, а діло ділом.

Пани людей горілкою заохочують, щоб одбивали добре гайдамак. Що було дома огняної зброї — все пороздавали поміж підданими. Ключник у приполі порох носить та охочим у брилі насипає; а декотрі сокири на довгі топорища набивають, коси навпростець приправляють, дрюки дубові засмалюють. А гайдамаки так і грають перед панським двором по ярках та по горбах; то в гай пурнуть, то з гаю випурнуть. Не велика купа їх і була, а здавались тисячею. Жид-рандар так аж очі заплющив та все своєму богові молиться, а жидівка з жидівчатами так поховались, що й собаки не винюхали б. Декотрі шуткували з рандаря: «А що ти чинитимеш, жиде, як гайдамака під ворота прийде? Чи книжку читатимеш, чи під саж утікати будеш, чи вийдеш назустріч та горілкою вітатимеш? Ой уже ж тобі, Лейбо, карбів не писати: буде тобі гайдамака спину карбувати; буде тобі за оранду вистачати плату; носитимеш, хоч не схочеш, опанчу червчату». Під такий дивний час якимось розжевріє розум людський і мов з його іскри посиплються. Хто зроду мовчазний був, дивись — глаголе таке, наче не при собі ходить. І ніхто б не вгадав, чи ми будемо битись, чи миритись із тими коліями. По інших селах люде жалкуються було дуже на панів, то й не диво, що визирали січових гостей; а в нас пани не були лихі до людей, — так собі пани, та й годі. І рандар у нас годящий був. Весілля справляємо було під його цимбали. Тільки що борода чортяча, а то зовсім наче християнин: і горілки вип'є, і пошуткує, і не дзижчить, як говорить. От же кажи! Зненавиділи люде пана і жида, скоро почули про гайдамашину. Чудний був час — хай уже не вертається!

Крутяться та й крутяться поперед двору гайдамаки, а до воріт не приступають. Вже й вечоріє. Вже наші серед двору заходились і вечерю варити. Підохотившись горілкою, пісень усяких співають і про Хмельницького, забувшись, ріжуть. А гайдамаки собі в гаю

вигукують. Прислухаємось, аж одна пісня, що в нас, що в їх:

Перебийніс вивів до бою
Сімсот юнаків з собою,
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою:

Ой пийте, пишні панове,
З калюжі пійло готове,
Що вимишляли на меди-вина
Дуди, очкове, волове!

Звонтпили тоді пани; поховались у будинок; позамикали двері дубові; сидять з рушницями коло вікон. А наші байдуже — співають. Горілкою добре впивались, а піснями ще більш. Тим часом ніхто не мислив про зраду, хоч і кричав рандар «вай-вай», слухаючи співів. Сонце зайшло. Місяць підбився угору. Декотрі лежали вже покотом, а пісні не втихали.

Слухав я, слухав, і взяла мене охота добути звістки в гайдамак: скільки їх і що вони собі думають? Одвага в мене така, що про смерть ані гадки. Викрався я з двору в ярк та поміж зіллям і лізу, мов той ужака; коли ж хтось мене хіп за шию!

— А куди се, Петре? — питає мене гайдамака.

При місяці я й пізнав нашого ж таки ясельничого, що втік на панському коні.

— Куди ж? — кажу, наче мені й байдуже. — А вже ж до вас.

— Так наша віра?

— Ваша.

— Ходімо ж от сюди. — Та й повів мене поза кручею на узлісся.

Дивлюсь — із-за дерева димоқ біжить, проти місяця золотиться. На узліссі варта спитала тільки: «Наша віра?» — та й пропустила.

Прийшли ми до куреня; аж сидить купа людей чимала, а між ними — хто ж би? — Мартин Гак!

Спершу я наче не пізнав його в червонім жупані. Обличчя якомсь йому споважніло, наче десятьма годів постаршав; тільки чоло було захмарене і позирав перед себе сумовито. Хоч би й не сказано мені, що се отаман, сам би я догадався.

— А що, Петре! на волі краще?

— Краще, — кажу, — пане отамане.

Він якомсь так усміхнувсь, і дивно мені стало, чого він такий сумовитий.

— А що? в вас трусяться? — питає.

- Боятися, — кажу, — дуже, а проте битимуться.
— Побачимо. — Та й замовк.

Товариство його безпечно виспівувало пісень, а він, покручуючи мітласті вуса, нахилився проти багаття та наче й забув про мене.

Повів мене ясельничий до другої купи. Там привітали мене всі наші паруб'ята. Мусив я з ними веселитись, та все випитую: скільки їх, звідкіля наринували, що завтра чинитимуть?

— Вчинили б ми й сьогодні, коли б не отаман! — кажуть мені. — Щось він ніби сумує, ходячи по застумах; не велить нам чіпати панського двору. Хоч би жида були захопили в оранді, а то й оранда порожня. Лейба пронюхав своє лихо, мов пес, та не мине песької смерті.

— А чим він, братці, перед вами винен? — кажу я стиха.

— Дивись, чим винен! — гукне ясельничий. — Що то був у козаках!

Лях, жид і собака — все віра однака.

Хотів я й про своїх панів сказати, та й замовк. Частують мене; випив. Вони ж собі п'ють та співають, а я приліг та ніби й заснув. Важким духом на мене від них повіяло. Почав я собі думати, що з сього пива вийде за диво. Думав-думав та й справді заснув.

Чи довго спав, чи ні — не знаю, тільки мене хтось будить. Прокинувся — уже на світ починає займатись. Передо мною на пеньку сидить Мартин Гак. Такий же він понурий, як і був, тільки поблід, ніби нездужає. Кругом усе спить. Соловейко в гаю ладкає над гайдамаками, наче над ратаями.

— Так будуть, кажеш, битись, Петре? — питає в мене тихцем Мартин Гак.

— Будуть, пане отамане.

— Не величай мене отаманом, Петре.

— Чом же?

— Не я се отаманую: отаманує моя недоля.

— Як же се так? — питаю дивуючись.

— Не того я, брате, сподіваюсь по козацтву, — почав говорити Мартин та й поглянув, чи нема когось близько. — Любив я правду змалечку, шукав її всюди, та й не знайшов нігде. Нема в світі правди, нема її ні в панів, ні в черців, ні в козаків. Коли зосталась де правда, то по вбогих хатах у запічку. Там стара бабуся, прядучи вовну, навчає унуків, як у світі по правді

жити. Сумовитим ти мене знаєш, Петре, змалку, та не того я сумував, що з панами не вмію жити, а того, що шукаю було правди, та нігде не знайду її — тільки було в церкві про неї чую. От, наслухавшись у церкві про святу правду, піду я,— думаю собі,— по монастирях! Там вона мусить коренитись, там вона росте, цвіте і солодкі ягоди свої родить. Ге-ге — шкода праці.

Та й похитав Мартин головою.

Далі, помовчавши трохи:

— Бач,— каже,— де я з чернецтва опинився! У гайдамацтві!.. Не мав я за розбишак тих людей, що їздили з Січі по монастирях; не розбишацьким духом вони дихали, та діло їх вийшло гидке перед богом і перед людьми. Ми-то думали приспішити волю селянам, та, мабуть, чи не в гіршу кормигу їх запрягли. Хотіли слобонити рідну сторону від напасників, а розплодили таких драп'як, що аж землі важко під ними. Скоро розпочалось криваве діло наше, зараз я постеріг, що нема в йому божої правди. Не отакій орді Україну рятувати. Коли б хто від неї самої слобонив Україну; а поки слобонить — криваві річки ллються та й ллються. Отсе ж я, брате, бачу, що лихо, та й почав декого з свого куреня в іншу дорогу звертати. Послухали мене, схаменулись. Сорок нас, як один, готові від розбишак відрізнитись, аби нас прийняли в який замочок. Нехай їх прийде тоді хоч тисяча — нічого не вдіють, бо я всю їх удачу знаю і зумію від них оборонитись. Як зійде сонечко, ми почнем знов перед панським двором вихрувати. Тоді дивітесь — відрізніться купа від інших та й почне вгору шапками кидати. Відчиняйте тоді ворота. Аби нам де ногу твердо поставити, не пустимо гайдамацтва дальше ширитись. Що Залізник із Гонтою робить, нападаючи на людей заможних, те я вчиню, боронячи всю Корсунщину від гольяпак.

Тільки що се він вимовив, аж за плечима в його хтось гукнув:

— Не діждеш!

Я зирк! Страшений сивий гайдамака обома руками підняв над собою здоровенну шаблюку. Не встиг я скрикнути — гаряча кров козацька бризнула мені на вид. Мартин Гак простягсь неживий коло мене.

— Зрада! Зрада! — загукали по всьому гаю.

— Отамана вбито! — чути було всюди.

Зробилася велика завірюха між гайдаками. Закрутились вони, мов той вихор, що, вкинувшись у гай, підніме колесом червоне листя з землі. Я вже й не тямлю, як я ту минуту перебув: думав, що моя голова ляже поруч з Мартиною. А їм на мене й байдуже: вони юртуються між себе. Далі — шарах! — покопотіли долинами; зникли за горбиною; ще раз майнули оддалеки, мов крізь серпанок, та тільки я їх і бачив.

Вернувся я в двір, оповістив панам. Взяли Мартина Гака і чесно поховали в яру. І досі Мартиновим яром зветься. Всі дівчата за ним плакали, а жид аж два ведри горілки подарував. Бувають люде й між жидами. Коли ж на другий чи на третій день чуємо: попався Гонта у московські лабети, довоювався, бідолаха, до червоної сорочки: ляхи живцем з його шкуру здирали. А Залізник наче крізь землю провалився. Тільки й осталась по йому пісня:

Максим, козак Залізник, з славного Запорожа,
Процвітає на Україні, як в городі рожа...

Пишний був цвіт, та гіркі ягоди вродили!..

ПРИМІТКИ

До збірки увійшли кращі прозові твори П. О. Куліша: роман «Чорна рада» та оповідання «Орися», «Сіра кобила», «Півпівника», «Гордовита пара», «Дівоче серце».

Твори друкуються за авторитетними прижиттєвими виданнями, які найповніше виражають творчу волю автора.

Тексти відтворюються за сучасними правописними нормами із збереженням лексичних, фразеологічних та найважливіших морфологічних і фонетичних особливостей мови письменника (паралельні форми не уніфікуються). У виданні послідовно застосовано сучасну пунктуацію, водночас зберігаються її найхарактерніші авторські особливості та авторський синтаксис.

У примітках подається історико-літературний та реальний коментар, пояснюються історичні події та імена, маловідомі назви й вирази.

ЧОРНА РАДА

Історія створення й видання роману «Чорна рада» складна і тривала в часі. Задум його написання виник у письменника ще в 1843 році. У першій редакції твір був завершений уже в 1846 р., про що маємо свідчення самого автора. У листі до відомого українського вченого-славіста і письменника О. М. Бодяньського, датованому 1 вересня 1846 р., він писав з цього приводу: «Вчера был достопамятный день окончания первого в украинском языке исторического романа «Черная рада».

Уже на стадії створення першої редакції роман мав два варіанти – українською і російською мовами. У листі до того ж адресата, писаному ще 23 травня 1846 р., П. Куліш повідомляв, що пише «Чорну раду» українською мовою, але публікації її окремих розділів у журналах «Современник» та «Москвитянин» (1845–1846 рр.) були російськомовними.

Однак надрукувати «Чорну раду» в повному обсязі відразу після її закінчення письменникові не вдалося, цьому перешкодили події 1847 р.: розгром Кирило-Мефодіївського братства і розправа

царського уряду над його членами, в тому числі і автором роману.

Вперше повністю роман (у новій редакції) було надруковано тільки у 1857 р. — Чорна рада. Хроніка 1663 року. Написав П. Куліш. С П б., 1857. Того ж року друкується і російськомовний варіант твору. Спочатку у журналі «Русская беседа» (кн. 6—7), а потім і окремою книжкою. До цього видання письменник додав епілог під назвою: «Об отношении мало-российской словесности к общерусской».

Другим виданням українською мовою роман вийшов 1890 р. у Львові. Текст його, порівняно з попереднім, має лише незначні стилістичні відмінності.

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 18, № 31) зберігається авторизований список однієї з перших редакцій «Чорної ради».

Друкується за останнім прижиттєвим виданням: Чорна рада. Хроніка 1663 року. Написав П. Куліш. Видання друге. Львів, вид. ред. «Діла», 1890.

«Чорна рада», за визначенням самого П. Куліша, є першим в історії української літератури історичним романом. Інакше кажучи, це перший значний твір на історичну тематику в українській літературі. В основі його сюжету лежить одна з важливих подій в історичному житті України, а саме — «чорна рада», що відбулася 1663 р. в Ніжині.

Ця рада була виявом тієї складної політичної боротьби за владу, яка точилась на Україні уже через кілька років після смерті Богдана Хмельницького (1657 р.).

Претендентами на гетьманську булаву виступали представники різних політичних орієнтацій. На Правобережній Україні боротьбу за гетьманування вів представник польсько-шляхетської орієнтації Павло Тетеря. На Лівобережній Україні, яка тоді уже знаходилась під владою Росії, на гетьмана було висунуто переяславського полковника Якіма Сомка — брата першої дружини Б. Хмельницького. На старшинській раді у Козельці його було обрано наказним (тимчасовим) гетьманом. Однак царський уряд не затвердив цього рішення. Я. Сомко, хоч і дотримувався програми об'єднання Правобережної і Лівобережної України у тісному союзі з Росією, прагнув розширення її автономії.

Міщанство та низові верстви козацтва, незадоволені орієнтацією Сомка на утвердження феодального землеволодіння та розширення прав козацької старшини, виступали на стороні кошового отамана Війська Запорозького Івана Брюховецького, який уміло загравав з народом, проголошував себе оборонцем справ народних мас.

Завдяки підтримці царського уряду, який представляв на раді у Ніжині воєвода Гагін, Брюховецький був обраний гетьманом. Але невдовзі після цього, скаравши на смерть своїх противників (Я. Сомка та його прихильників), Брюховецький ще ретельніше, ніж його попередники, почав провадити політику козацької старшини.

Трагічно закінчилась боротьба за гетьманську булаву і для ніжинського полковника Василя Золотаренка (Васюти), який теж був страчений Брюховецьким.

Основна дія в романі розгортається навколо складних перипетій боротьби за гетьманську булаву, що завершилась «чорною радою» у Ніжині, та участі у ній відомих історичних постатей як виразників інтересів різних соціальних прошарків суспільства. Усі ці конкретні історичні особи (наказний гетьман Сомко, кошовий Запорозької Січі Брюховецький, ніжинський полковник Василь Золотаренко (Васюта) та ряд інших) виступають активними персонажами в романі і саме в тій своїй соціальній ролі, яка зафіксована історією.

З метою організації суто романної дії, поживлення сюжету в твір вводиться цілий ряд образів, створених уявою письменника (родина Череванів — батько, мати, їх донька Леся; полковник-священик Шрам та його син Петро; химерний запорожець Кирило Тур; «січовий дід» Пугач), а також колоритні масові сцени, побудовані за принципом художнього домислу.

Важливою особливістю роману Куліша є те, що історичні події, на тлі яких розгортається дія в ньому, висвітлюються передусім у плані соціальному, через образне розкриття тих соціальних суперечностей, які були характерні для українського суспільства середини XVII ст.

Побудувавши роман як своєрідний ланцюг сцен-зустрічей і сцен-зіткнень головних героїв твору — полковника Шрама та його сина Петра з окремими особами й групами людей, представниками різних соціальних прошарків, вдало їх об'єднавши романним мотивом дороги (в даному разі — поїздкою з Правобережної України на Лівобережжя до наказного гетьмана Сомка, щоб підняти його на боротьбу проти польсько-шляхетського прислужника Тетері і тим самим сприяти об'єднанню України), письменник зумів виразно показати (в яскравих картинах і образах) соціальні основи буття та психологію різних станів і верств українського суспільства в перше десятиліття після закінчення визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

З цього погляду «Чорна рада» є не тільки історичним, а й соціальним романом.

Роман «Чорна рада» є дуже цікавим явищем і в плані художньому. Використавши композиційні прийоми популярних на той час історичних романів визначного англійського письменника Вальтера Скотта, для яких, зокрема, характерне поєднання двох сюжетних ліній — історичної та любовної, Куліш творить конкретну художню тканину свого роману цілком оригінально — з одного боку, опираючись на українську історичну дійсність, а з другого — на широкій народнопоетичній основі. Усі сюжетні вузли твору наповнені національним колоритом, а його основні образи співзвучні персонажам української народної творчості. У них виразно звучить відгомін українських історичних пісень, дум, легенд і переказів про українську історію, козацтво, його звичаї і бойові пригоди.

Саме цим пояснюється тісне переплетення в романі елементів реалізму і романтизму.

У романі, зокрема, правдиво, на рівні визначних зразків критичного реалізму, відтворено соціальні суперечності та протиборство різних станових груп на Україні після смерті Б. Хмельницького. Основні образи-персонажі твору, особливо полковника-священника Шрама, кошового Брюховецького, гетьмана Сомка, представників козацької старшини Гвинтовки й Череваня, «січового діда» Пугача, створені значною мірою на принципах художньої типізації реалістичного мистецтва, у них поєднуються риси узагальнюючі й індивідуалізуючі, тобто ці образи уже виступають значною мірою як художні характери.

У зображенні представників запорізького козацтва провідними залишаються романтичні тенденції. Особливо це помітно на образі курінного отамана запоріжців Кирила Тура, мужнього, але химерного вдачею воїна-лицаря. У його поведінці й характері виразно проглядається виплеканий народною уявою химерний козак Мамай, вчувається відгомін переказів про характерництво запоріжців, героїчних мотивів народних дум і пісень про волелюбне й героїчне козацтво.

Все життя Кирила Тура сповнене пригод, жартуючи, він робить неймовірні вчинки, але завжди прагне до волі, душевної гармонії. У його бунтарській, неспокійній вдачі по-романтичному відтворено кращі риси запорізького козацтва — волелюбність, завзяття, героїзм. Не випадково сам Куліш називав образ Кирила Тура символічним втіленням українського національного характеру.

Інший представник запорізького козацтва в романі — «січовий дід» Пугач втілює в собі кращі традиції Запорізької Січі, він всюди, за всяких умов відстоює правду, незважаючи на те, хто йому протистоїть. Так, на «чорній раді» він підтримував Брюховецького, та побачивши, що він, ставши гетьманом, почав

виявляти зневагу до демократичних традицій запорізького козацтва, рішуче пориває з ним.

Однак, поетизуючи в романтичному дусі Запорозьку Січ, її демократичні традиції, Куліш уже тут виявляє негативне ставлення до «запорозьких бунтів», козацької вольниці, вбачаючи в них загрозу еволюційному, висхідному розвитку суспільства. Пізніше ця тенденція стане домінуючою в творчості письменника.

Роман «Чорна рада» здобув широке визнання ще за життя письменника. Про неї з захопленням відгукувався Т. Шевченко. В оцінці І. Франка «Чорна рада» — це «найкращий твір історичної прози в українській літературі». Високої думки про цей твір українського письменника був і Максим Горький.

І. Білогородський шлях — шлях, що в часи дії роману простягався на захід від Києва, через село Білогородку (тепер Києво-Святошинського району).

Державський — панський.

Ушули — стовпи в брамі.

Керман — Акерман, турецька фортеця в гирлі Дністра у XV—XVIII ст. (за сучасним адміністративним поділом — м. Білгород-Дністровський Одеської області).

Київська братська школа — заснована 1615 року київським церковним братством при Богоявленському монастирі (на Подолі), на садибі, подарованій монастиреві вдовою київського маршалка Галшкою (Єлизаветою) Гулевичівною. У 1632 р., після великого мору, який спустошив і Поділ, братська школа злилася з лаврським училищем, організованим митрополитом Петром Могилою, і почала іменуватись Києво-братською колегією (Києво-Могилянською колегією, Києво-Могилянською академією), що стала першим вищим навчальним закладом (по суті університетом) на східно-слов'янських землях.

Остриця — Остриця Яків (р. н. невід. — 1641), один з керівників селянсько-козацького повстання 1638 р. на Лівобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту. Обраний після страти Павлюка гетьманом нерезестрового козацтва, очолив повстання 1638 р. Після поразки повстанців під Жовнином з частиною козаків відступив на Слобідську Україну, де був убитий під час заворушення проти козацької старшини в Чугуєві.

Консистенти — назва польського війська, що стояло по українських селах і утримувалось коштом селян.

Уніти — уніати, прихильники унії та віруючі греко-католицької церкви, що виникла внаслідок об'єднання православної

і католицької церкви на українських і білоруських землях, проголошеного церковним собором 1596 р. у Бресті.

Староста — урядовець у польській феодальній державі, що стояв на чолі певного адміністративного району з містом або укріпленим замком у центрі. Здійснював адміністративну і судову владу, мав свої озброєні загони.

Ротмістр — начальник військового загону, роти у польській армії феодального періоду.

Жовніри — солдати польської армії.

Коронний гетьман — головнокомандуючий військами у феодальній Польщі. Заступником коронного гетьмана був польний гетьман, який призначався на час військових походів.

Річ Посполита — офіційна назва польської феодальної держави від часу Люблінської унії 1569 р., яка проголосила об'єднання Литовського великого князівства з шляхетською Польщею в одну державу — Річ Посполиту. Існувала до третього поділу Польщі (1795 р.).

...реєстровим чи городовим козакам... — Реєстровими називались козаки, що були внесені (записані) до так званого реєстру. Польсько-шляхетський уряд з метою обмеження зростання рядів козацтва, яке ставало помітною військовою силою, що все більше починала протистояти польсько-шляхетському пануванню на Україні, запровадив так званий реєстр, тобто список, за яким козацьке військо не могло перевищувати 6000. Серед козаків, що не попали до реєстру, розпочалось невдоволення, яке вилилось 1630 р. у велике повстання, очолене Тарасом Федоровичем (Трясилом). Реєстрові козаки були приписані до певних сотень і полків, які розміщувались у найбільших містах України. Тому вони називались ще й городовими козаками.

Тарас Трясило — Федорович Тарас (рр. н. і см. невід.), гетьман нерєєстрового козацтва, керівник селянсько-козацького повстання 1630 р. проти панування шляхетської Польщі.

Павлюк — Павлюк (Бут) Павло Михнович (р. н. невід. — 1638), гетьман нерєєстрових козаків, керівник селянсько-козацького повстання 1637 р. проти польсько-шляхетського гніту. Після капітуляції повстанців під Боровицею був страчений у Варшаві.

Бровар (броварниця) — пивоварня.

«Розліалась козацька слава по всій Україні...» — Слова із відомої гайдамацької пісні (Максим козак, земляк з славного Запорожжя,

Процвітає на Україні, як в городі рожа —
Розпустив козацьке військо в славнім місті Жабетині,
Гей, розліалась козацька слава по всій Україні...)

Низ — Великий Луг, малоприступна лугова й степова смуга

в нижній течії Дніпра, куди стікались численні втікачі від гніту польського панства. Згодом тут утворилась Запорізька Січ.

Веремій – суматоха, колотнеча, розгардіяш, гармидер. Крутити веремія – чинити швидкі атаки, створювати метушню.

Виговський Іван (р. н. невід. – 1664) – за гетьманування Б Хмельницького – генеральний писар, у 1657–1659 рр. – гетьман України, очолював ту частину козацької верхівки, яка прагнула розірвати союз України з Росією. У 1658 р. уклав Гадяцький договір з Польщею, за яким Україна переходила під владу шляхетської Польщі. В результаті народних повстань у 1659 р. змушений був утекти до Польщі.

...навіженого Юруся Хмельниченка... – Хмельницький Юрій Богданович (бл. 1641–1685), молодший син Б. Хмельницького, ще за життя батька був проголошений гетьманом. Але І. Виговський, відразу ж по смерті Б. Хмельницького, скориставшись молодістю Юрія, домігся проголошення гетьманом себе. Після втечі Виговського до Польщі Переяславська рада 1659 р. обрала Ю. Хмельницького гетьманом України. Слабовольний і безхарактерний, молодий гетьман був маріонеткою у руках козацької старшини, тісно зв'язаної з польським панством, і 1660 р. підписав так званий Слободищенський трактат, за яким Україна переходила під владу Польщі. Безпосереднім наслідком цієї угоди було загарбання шляхетською Польщею Правобережної України. У 1663 р. Ю. Хмельницький був змушений відмовитись від гетьманства і постригтись у ченці. У кінці 70-х – на початку 80-х рр. турецький уряд робив спроби використати Ю. Хмельницького з метою підкорення України. У 1677 р. Ю. Хмельницького, який тоді перебував у татарському полоні, було проголошено гетьманом України, але у 1681 р. його позбавляють цього титулу. Через чотири роки (1685) султанський уряд вдруге призначає Ю. Хмельницького гетьманом. Однак після піврічного «гетьманування» він був страчений турками у Кам'янці-Подільському.

Тетеря Павло Іванович (рр. н. і см. невід.) – представник козацької верхівки, яка орієнтувалась на шляхетську Польщу. Після відмови Ю. Хмельницького у 1663 р. від гетьманування проголосив себе гетьманом Правобережної України. Брав участь у загарбницькому поході польсько-шляхетського війська на Лівобережну Україну у 1664 р., у придушенні селянсько-козацьких повстань. Внаслідок посилення антифеодальної боротьби народних мас був змушений у 1665 р. відмовитись від гетьманства і втекти до Польщі.

Рада — тут: козацький сход, на якому вирішувались внутрішні справи козацьких з'єднань (полків, сотень), обирались керівники.

Полковницькі клейноди — ознаки полковницької влади: булава, пірнач тощо.

Універсал — розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру, що його видавали в XVII—XVIII ст. гетьмани на Україні. Тут: гетьманська грамота, постанова.

Рейментарський пірнач — ознака влади военачальника (тут: полковника); полковницька булава, яка мала зверху, замість кулі, металеві пластинки, що розміщувались вкруг верхньої частини стержня (палиці) булави.

II. *Блаженні милостиві, яко тії помиловані будуть...* — Слова із другої частини Біблії — Нового завіту (Євангеліє від Матфія, глава 5, вірш 7).

Пилявці — у бою під Пилявцями (тепер с. Пилява Летичівського району Хмельницької області) у 1648 р. Б. Хмельницький розгромив військо шляхетської Польщі.

Збараж — у червні — серпні 1649 р. під м. Збаражем (за сучасним адміністративним поділом місто в Тернопільській області) Б. Хмельницький оточив 30-ти тисячне польсько-шляхетське військо, якому вдалося врятуватися від повного розгрому тільки завдяки укладенню Зборівського договору 1649 р.

Васюта Ніженський — Золотаренко Василь Никифорович (р. н. невід. — 1663), ніженський полковник. Домагаючись стати гетьманом Лівобережної України, вів боротьбу проти Я. Сомка та І. Брюховецького. Після «чорної ради» 1663 р. був звинувачений у зраді і страчений за наказом І. Брюховецького у м. Борзна.

..Сомка вибрали одностайно гетьманом у Козельці.

У м. Козельці (за нинішнім адміністративним поділом місто в Чернігівській обл.) 1662 р. відбулась старшинська рада, на якій наказним (тимчасовим) гетьманом Лівобережної України було обрано Сомка Якіма Семеновича (р. н. невід. 1663), тоді переяславського полковника. Запідозрений у сепаратизмі, Сомко викликав невдоволення царського уряду. На «чорній раді» 1663 р. у Ніжені його було позбавлено гетьманства, а пізніше за наказом І. Брюховецького страчено.

Преосвященний — тут: єпископ.

Брюховецький Іван Мартинович (р. н. невід. — 1668) — кошовий отаман запорізького козацтва, обраний на «чорній раді» 1663 р. у Ніжині гетьманом Лівобережної України. У 1668 р. був убитий козаками в Диканьці під час повстання.

А Васюта Ніженський водивсь у старовину з ляхами... —

На початку гетьманування І. Виговського ніжинський полковник В. Золотаренко підтримував політику нового гетьмана на розрив союзу з Росією. За це він дістав від польського уряду шляхетське звання і навіть писався деякий час не «Золотаренко», а «Золотаревський». На початку 1659 р. разом із Лубенським та Чернігівським полковниками перейшов на бік Росії і брав участь у боротьбі проти І. Виговського.

Україну розідрали надвоє...— Згідно із Слободищенським трактатом підписаним гетьманом Ю. Хмельницьким у жовтні 1660 р. в м. Слободищі (тепер село Житомирської обл.) внаслідок його капітуляції перед польсько-шляхетською армією, Україна поривала союз з Росією і переходила під владу Польщі. Наслідком цієї угоди було загарбання шляхетською Польщею Правобережної України. Спроби захопити Київ і Лівобережну Україну були відбиті спільними зусиллями козацького та російського війська.

Гетьманщина — напівофіційна назва земель Лівобережної України, які разом з Києвом були закріплені за Російською державою згідно з Андрусівським договором 1667 р. між Росією і Польщею. У Гетьманщині певною мірою зберігався уклад, який сформувався в добу визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, існувала певна автономія: гетьманський уряд, поділ на полки, свій суд і фінанси, самоврядування ряду міст. Під тиском самодержавної політики царизму автономія Гетьманщини дедалі більше втрачалась і з введенням у 1782 р. загальнодержавного адміністративного устрою була ліквідована не тільки фактично, а й формально.

ІІІ. *Каштеляни* — начальники, коменданти міст, фортець у феодальній Польщі.

Гайдуки — озброєні панські слуги, що носили одяг на угорський лад. Назва пішла від угорського найманого війська (легкої піхоти).

Ронди — кінська зброя.

Гаркебузи — аркебузи, старовинні рушниці з важким дулом.

Шапка-сисюрка — те, що й мисюрка; шолом, шапка із металевої сітки, яка закривала не тільки голову, а й обличчя, шия і плечі.

Бахус — у грецькій міфології бог рослинності, родючості, вологи, пізніше — бог виноградарства і виноробства. Частіше виступав під іменем Діоніса. У римлян Діоніса ототожнювали з Вакхом.

Паволоч — містечко на Київщині (тепер село Попільнянського району Житомирської області), у XVII ст. — центр Паволоцького полку, який відігравав значну роль у визвольній

боротьбі українського народу проти польсько-шляхетського поневолення.

Гвинтовка — один із прибічників Брюховецького у його боротьбі за гетьманську булаву.

Вишневецькі та Острозькі... — Старовинні українські князівські роди, були одними з найбільших магнатів шляхетської Польщі.

Горорізьба — барельєфи, скульптурні твори, у яких зображення виступає над площиною фону у більше ніж на половину свого об'єму.

Ридван — велика карета для далеких подорожей, запрягалась кількома парами коней.

Сівера — Сіверщина, народна назва територій, що входили до складу давньоруського удільного Сіверського (Новгород-Сіверського) князівства.

IV. *...про тих Олегів, про тих Святославів...* — Йдеться про перших київських князів, що правили у IX—X ст. і уславились своїми військовими походами.

Золоті ворота — ворота у західній частині старовинного Києва, що були збудовані в XI ст. великим київським князем Ярославом Мудрим. Зруйновані під час монголо-татарської навали. Від Золотих воріт збереглися два мури та залишки склепінь.

Батий (Бату, р. н. невід. — 1255) — монгольський хан, внук Чингісхана. У 1240 р. монголо-татарські війська під проводом Батия захопили і зруйнували Київ. Завоювання Батия поклали початок встановленню на руських землях важкого довголітнього монголо-татарського іґа.

...нещасливий Берестецький рік. — У бою під Берестечком на Волині у червні 1651 р. військо Б. Хмельницького через зраду татарського хана зазнало поразки від польсько-шляхетського війська.

Радзівілл Януш (1612—1655) — литовський коронний гетьман. У 1648—1654 рр. стояв на чолі литовсько-шляхетського війська, що діяло проти селянсько-козацьких загонів Б. Хмельницького. Скориставшись з поразки Б. Хмельницького під Берестечком у 1651 р., раптово вдерся в Київ, пограбував місто і деякий час утримував його в своїх руках.

Старий, або Верхній, город — старовинна частина Києва, розташована на горі над Подолом. Тут знаходилась резиденція князів за часів Київської Русі.

Киселівка — гора у Києві над Подолом, на ній за часів литовського панування (XIV—XV ст.) містився замок. Свою назву дістала від останнього перед Хмельниччиною київського воеводи — Адама Киселя.

Кармазин — сукно малинового кольору; одяг із цього сукна.
Джеджалій — Джалалій Филон (рр. н. і см. невід.), один із найвизначніших полковників у війську Б. Хмельницького, учасник багатьох битв проти польсько-шляхетських військ.

Чинш — натуральний або грошовий податок, що його платили особисто вільні селяни за користування державними або панськими землями. У XIV—XVI ст. чиншові селяни існували на українських землях, загарбаних шляхетською Польщею.

Січові братчики — запорізькі козаки. Запорозька Січ нерідко називалась Братством, а запорізькі козаки — братчиками.

Мугир — тут: мужик.

Барабаш Іван (р. н. невід.— 1648) — осаул реєстрового козацького війська, прибічник польської шляхти. Страчений козаками, що у квітні 1648 р. повстали в Кам'яному Затоні на Дніпрі (поблизу Кременчука) і приєдналися на Жовтих Водах до Б. Хмельницького.

Дача — тут: податок, данина.

...перед Братством Сагайдачного... — Київське церковне братство, релігійно-національна організація київських міщан, що виникло 1615 року при Києво-Богоявленському монастирі (на Подолі), мало свою школу. Активну участь у діяльності Братства брав гетьман українського козацтва Петро Сагайдачний. Щоб відстояти Братство від утисків з боку шляхетської Польщі, у 1620 р. разом з усім запорізьким військом Сагайдачний увійшов до складу Братства.

Самогуби — презирлива назва міщан, торговців козаками.

Вську прискорбна еси, душе моя... — Слова із Старого завіту у довільній передачі (Псалом 12, вірш 3).

В. Петро Сагайдачний — Конашевич-Сагайдачний Петро Кононович (р. н. невід.— 1622), гетьман українського реєстрового козацтва, талановитий полководець, відзначився своїми походами проти татар і турків. Сам родом з Галичини, виховувався у знаменитій Острозькій школі. Будучи непримиренним ворогом унії, Сагайдачний виступав справжнім захисником української культури, православної церкви. Йому належить визначна роль у розширенні діяльності Київського братства, в боротьбі за перетворення Києва в загальносхіднослов'янський просвітницький центр. Тяжко поранений у битві з турецьким військом під Хотином (1621), де він командував козацькими загонами, Сагайдачний у 1622 р. помер.

Ганна Гулевичівна — Гулевичівна Єлизавета (Галшка) Василівна (1575—1642), дружина київського воеводи, одна з засновниць Київського братства, монастиря і школи при ньому. Багато зробила для поширення освіти на Україні.

- Нечай Данило* (р. н. невід.—1651) — герой народно-визвольної війни 1648—1654 рр., сподвижник Б. Хмельницького.
- Морозенко* — популярний герой народної думи.
- Байда* — герой української народної думи («В Цариграді на риночку»).
- Самійло Кішка* — ватажок повстання українських невольників на турецькій каторзі (1599), оспіваний у народній думі. Після повернення на Україну був обраний запорізьким гетьманом.
- Півчвартаста* — триста п'ятдесят.
- Черес* — шкіряний пояс, в якому носять гроші; виготовляється із двох складених до купи і зшитих по краях ремінних пасків.
- Кажанок* — шкіряна або хутряна куртка.
- Соломаха* — рідка мучна страва (переважно гречана), приготовлена на маслі.
- Жупани-лудани* — жупани, пошиті з блискучої матерії або вишиті золотом.
- Саєта* — тонке англійське сукно.
- Межигірський Спас* — Межигірський Спасо-Преображенський православний монастир поблизу Києва, мав тісні зв'язки з Запорізькою Січчю. У XVI—XVII ст. був притулком для пристарілих запорізьких козаків.
- Блаватас* — шовкова тканина блакитного кольору.
- Ширітвас* — невисока широка бочка.
- Чорна Гора* — Чорногорія, країна на заході Балканського півострова. Нині республіка у складі Югославії (СФРЮ).
- VI. *Лавра* — Києво-Печерська лавра, давній руський монастир (заснований 1015 р.). З 1598 р. — лавра, тобто великий чоловічий православний монастир. Києво-Печерська лавра відіграла значну роль у розвитку української культури. На поч. XVI ст. тут було засновано друкарню, а пізніше і школу. У кінці XVI—XVII ст. Києво-Печерська лавра була одним із центрів антиуніатської боротьби на Україні, тут велося велике будівництво.
- Омелькович Симеон* (р. н. невід.—1652) — київський князь часів литовського панування на Україні, походив з династії Ольгердовичів.
- Гладкий Матвій* (р. н. невід.—1652) — миргородський полковник, брав участь у народно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького. За свідченням літопису Самовидця Гладкий нібито намагався стати гетьманом і з наказу Б. Хмельницького був страчений.
- Наливайко Северин* (р. н. невід.—1597) — визначний ватажок козацтва у XVI ст., очолив 1596 р. велике повстання проти польських і українських магнатів. У бою поблизу річки

Солониці (район Лубен) повстанці потерпіли поразку, а Наливайко, виданий козацькою старшиною, після страшних тортур був страчений у Варшаві.

Характерник — чарівник, чаклун.

Шлик — різновид головного убору, шапка.

Келеп — різновид холодної зброї: палиця з металевою рукояткою, топірець.

Юнак — тут: герой, лицар, завзятий козак. Слово запозичене з фольклору південнослов'янських народів.

VII. *Коряк (корець)* — тут: ківш.

Діогенес — Діоген, давньогрецький філософ. За легендою, Діоген не визнавав ніяких життєвих вигод і начебто жив у бочці.

...прочитати над нами із Апостола... — Йдеться про церковну відправу, під час якої читаються «Діяння апостолів», одна із книг Нового завіту (другої частини Біблії).

Побро — побратим.

Отмицар — юнак, що викрадає дівчину від батьків, щоб одружитись на ній.

Горлаха — яма для збереження зерна.

Гізел ь Інокентій (бл. 1600—1683) — один з найосвіченіших церковних і освітньо-громадських діячів на Україні в XVII ст., архімандрит Києво-Печерської лаври, ректор Києво-Могилянської колегії.

Могила Петро Симеонович (1596—1647) — церковний і освітній діяч на Україні в першій пол. XVII ст., митрополит київський і галицький, засновник Києво-Могилянської колегії.

Гадяцькі пункти — угода гетьмана І. Виговського із польсько-шляхетським урядом 1658 р. про скасування союзу України з Росією, підписана у Гадячі.

Вонтпиги — сумніватись.

Куна — тут: місце ув'язнення, камера.

Сердюки — козаки найманих піхотних полків на Лівобережній Україні (Гетьманщині) в кінці XVII—поч. XVIII ст. Охороняли військову артилерію, склади, використовувались для боротьби проти народних рухів. Знаходились на повному утриманні гетьманського уряду. Тут: охоронці.

VIII. *...як Каїн убив Авеля...* — За біблійним міфом Каїн, старший син Адама і Єви, із заздрощів убив свого молодшого брата — пастуха Авеля, за що був проклятий богом і приречений разом із своїми нащадками на вічні блукання.

Віз (Великий Віз, Чумацький Віз) — народна назва Великої Ведмедиці, сузір'я в північній півкулі зоряного неба, що складається з семи яскравих зірок, утворюючи фігуру ковша.

Мистурка — шолом.

XV. *Царина* — ворота при в'їзді в село, застава.

Єдамашка (*адамашка*, *одамашок*) — дорога східна тканина з візерунком того кольору, що й сама тканина.

XVI. *...як мовив Галка...* — Український письменник й історик М. І. Костомаров підписував свої твори псевдонімом «Ієремія Галка».

Довбиш — той, що б'є у литаври.

XVII. *Мусій* — Мойсей, за біблійною легендою пророк, визволитель давніх євреїв з т. зв. єгипетського полону.

Ляхівка — узор на прошві чоловічої чи жіночої сорочки.

Не убойтесь от убивающих тіло, души же не могуцих убити... — Слова із Нового завіту (Євангеліє від Матфія, глава 10, вірш 8).

...други мої і іскренніі мої оддалече мене стаха і чуждахуся імене моего... — Слова із Старого завіту (псалом 37, вірш 12).

О П О В І Д А Н Н Я

О р и с я. — Вперше надруковано у виданні: Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. Т. II, СПб, 1857, с. 197—208.

За життя письменника оповідання тричі (1861, 1883, 1890) виходило окремими виданнями.

Подається за першодруком.

Женчик — тут: наречений, молодий; той, що сватається.

Золікня — парення білизни перед пранням спеціально приготовленим для цього розчином золи (деревного попелу).

Прач (*праник*) — дерев'яний гладенький валок для вибивання білизни під час прання.

Осавул — виборна службова особа, що обіймала одну з адміністративно-військових посад на Україні в XVII—XVIII ст

С і р а к о б и л а. — Вперше надруковано в альманасі «Хата», виданому 1860 р. П. Кулішем у Петербурзі, с. 65—70, під псевдонімом «Іродчук».

За життя письменника оповідання кілька разів (1860, 1862, 1883, 1887, 1894) виходило окремими виданнями.

Подається за першодруком.

П і в п і в н и к а. — Вперше надруковано в журналі «Основа», 1861, № 4 (квітень), с. 39—43, під псевдонімом «Панько Казюка». За життя письменника оповідання передруковувалось окремо, а також у складі збірок (1861, 1883, 1890).

Подається за першодруком.

Фіжа — сильна метелиця, завірюха.

Гордовита пара.— Вперше надруковано в журналі «Основа», 1861, № 11—12, с. 49—56, під псевдонімом «Петро Забоцьень».

Окремим виданням оповідання вийшло 1862 р., без змін. Подається за цим виданням: Гордовита пара. Оповідання Петра Забоцяня. СПб., 1862.

Шведчина — йдеться про період шведської інтервенції на Україну під час шведсько-російської війни 1708—1709 рр.
Златоглави — тканина, вироблена з шовку і золотої канітелі; парча.

Січ — Запорозька Січ.

...по той бік Дніпра у Польщі якимись козаками орудовав...— Йдеться про той період в історії України, коли після Слободященського трактату 1660 р., підписаного гетьманом Ю. Хмельницьким з урядом шляхетської Польщі, Правобережна Україна опинилась під владою Польщі.

Скиндячки — стрічки, бинди, кісники.

Туркоти — голуби.

...закопані ще якісь пилявські гроші...— Йдеться про гроші, здобуті під час Пилявецької битви 1648 р., де селянсько-козацьке військо під проводом Б. Хмельницького розгромило польсько-шляхетське військо, захопивши при цьому і великий військовий обоз.

Отченаш — молитва у віруючих християн.

Дівочий кораблик — старовинний жіночий головний убір, переважно в середовищі панства і заможного козацтва. Висока шапка з парчі або оксамиту з хутряним ободком, що формою нагадувала кораблик.

Брузумент — позумент.

Дівич-вечір — обрядова вечірка молоді напередодні весілля; прощання з дівуванням.

...хустки подавала...— Один з моментів весільного обряду. Дівчина, подаючи хустку хлопцеві, що сватався до неї, тим самим виявляла свою згоду одружитися з ним.

Плахта — жіночий одяг типу спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотнищ переважно вовняної картатої тканини.

...сукня з золотими усамі...— Внутрішня складка у верхній одязі ззаду, по шву від талії вниз.

Сотня — на Україні в XVI—XVIII ст. сотня була однією з адміністративно-територіальних та військових одиниць.

Киндяки — широкі стрічки.

Приданки — весільні гості молоді, що їдуть з нею до молодого.

Дівоче серце.— Вперше надруковано у львівському журналі «Вечерниці», 1862, № 39, с. 329—332; № 40, с. 337—339; № 41, с. 346—348; № 42, с. 353—355.

За життя письменника оповідання двічі перевидавалось окремими книжечками (1863, 1876). Видання 1876 р. попсоване цензурою, вилучено важливі змістового характеру місця.

Подається за першодруком.

Десятник (десятський) — найнижчий щабель у поліцейсько-судовій ієрархії. Звичайно, це селянин, вибраний громадою для виконання поліцейських обов'язків на своєму кутку.

Соцький — особа, яка виконує поліцейські обов'язки на селі, нижчий щабель у поліцейсько-судовій ієрархії.

...скакати через купалове вогнище... — Йдеться про свято Івана Купала, давнє свято у слов'ян, яке пов'язане з одним із найпоширеніших у слов'янській міфології божеством Купалом (Купайлом). Відзначається в ніч з 23 на 24 червня за ст. стилем. Купальські свята — це своєрідні обряди з молодіжними іграми, піснями, скаканням через вогнище, виготовленням вінків, опудал Купала і Маринки, які потім спалювались або пускались на воду, гаданням тощо. Під тиском християнської церкви поганський культ Купала злився з християнським культом Іоанна Хрестителя, звідки й назва — «Івана Купала».

Кунтуш — верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг українського і польського населення XVI—XVIII ст.

Киря — верхній довгий суконний одяг із відлогою; кобеняк.

Нехрут — рекрут, солдат-новобранець.

Слибизувати (слебезувати) — читати по складах; тут: пересуджувати когось; безладно, безупинно говорити.

Звієць — сувій.

Контентуватися — харчуватися, годуватися.

Становий — у дореволюційній Росії (з 1837 р.) поліцейський чин, у віданні якого перебувало кілька волостей (поліцейських станів).

Ісправник (справник) — у царській Росії особа, що очолювала поліцейську владу в повіті. Посада існувала з кінця XVIII ст. до 1917 р.

Окружний — чиновник повітової адміністрації.

...на часточку подавати... — Грошовий даток попові, коли замовляється молитва за чиєсь здоров'я чи упокійна молитва.

Розправа — сільська адміністративна установа та приміщення, де вона містилася.

Намітка — покривало з тонкого серпанку, яким зав'язували поверх очіпка голови заміжні жінки.

Бразоля — різновид квіток.

Мономахія — тут єдиноборство.

Шермицерія — фехтування.

Комонники — вершники.

ІХ. Опанча (спанча) — різновид верхнього одягу, що має вигляд широкого плаща.

Трактувати — пригощати.

Займанщина — земельна власність (грунти, луки, лісові угіддя, озера), набута правом першого зайняття вільної землі. Була поширена в малозаселених місцевостях Слобідської, Лівобережної України, Запорізької Січі. Займанщиною широко користувалась козацька старшина для захоплення і привласнення великих земельних угідь.

Ромодановський Григорій Григорович (р. н. невід. — 1682) — російський державний і військовий діяч, боярин. Командував російськими військами, що перебували на Україні після Переяславської ради.

Глибка — підвальне приміщення, підземелля.

Кисіль Адам Григорович (1580—1653) — український магнат, прибічник шляхетської Польщі. Під час народно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького вів з ним переговори, умовляючи підкоритись шляхетській Польщі.

Вишневецький Єрема (1612—1651) — український магнат, князь, власник великих маєтків на Україні. У 1631 р. прийняв католицтво. Під час визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування вчиняв криваві розправи над повстанцями.

Магістратські ґрунти — ґрунти, що перебували у віданні магістрату, міського самоврядування.

Підсудіки — селяни, які не мали свого житла і жили по чужих дворах, відробляючи за це у господарстві своїх хазяїв.

...зостались козацькими підпомічниками. — До підпомічників відносилась неможлива частина козацтва, яка була неспроможна відбувати військову службу за свій рахунок. Підпомічників зобов'язували постачати війську провіант, фураж, обробляти землі козаків, які перебували на військовій службі

Подачки від диму — податок від кожної окремої хати.

Кляки — межові знаки, межові стовпи.

Х. Лотова жінка — згідно з біблійною легендою, знищуючи грішне місто Содом, бог пощадив тільки Лота і його родину, але Лотова дружина порушила заборону не оглядатись на палаюче місто, і за це була перетворена у соляний стовп.

П'ятр — надбудова на стелі, поверх.

Зборов — під м. Зборовом (тепер Тернопільська обл.) у 1649 р. Б. Хмельницький здобув перемогу над польсько-шляхетськими військами, але внаслідок зради кримського хана

Іслам-Гірея змушений був припинити військові дії і укласти з польським королем невигідний для українського народу договір (Зборівський договір).

Сугак — сайгак.

Гамалих — потилиця.

...звірю Бремі — тобто князю Єремії Вишневецькому.

Чура (джура) — зброносець у козацької старшини на Україні в XVI—XVIII ст.

Случ, Горинь — річки на Волині; Горинь — права притока Прип'яті, Случ — права притока Горині.

Війт — тут голова міської громади.

Бурмистер — виборний чиновник магістрату, органу міського самоврядування.

Райці — радники, члени магістрату.

Гевал — хам, мужик.

XI. *Шеляг* — старовинна дрібна монета.

Уконтентувати — задовольнити, пригостити.

XII. *Сап'януці* — чоботи, виготовлені із сап'яну, тонкої м'якої шкіри, що вироблялась здебільшого з козових шкір.

Перебийніс — Кривоніс Максим (р. н. невід. — 1648), герой народно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, один з найвизначніших його сподвижників. Оспіваний у народних піснях та думах.

Стужка (зменшувальне від «стуга») — коробка із лубка.

...із серця ісходять помишленія злая... — Слова із Нового завіту, другої частини Біблії (Євангеліє від Матфія, глава 15, вірш 19).

...не стояти на пугі грішників, не ходити на совіт нечестивих... — Довільно передані рядки із Старого завіту, першої частини Біблії (псалом 1, вірш 1).

Чрево мое, чрево мое болит мені... — Фрагмент Книги пророка Ієремії (глава 4, вірш 19—22; Старий завіт).

XIII. *Уже коли ти був раз Золотаревським, то Золотаренком ізнов не будеш!* — Натяк на перехід В. Золотаренка у 1658 р. на бік Польщі, за що був удостоєний польсько-шляхетським урядом шляхетського звання.

Обновиться яко орля юность моя. — Слова із Старого завіту (псалом 2, вірш 5).

Бекети — пікети.

Кукольван — рослина, висушеними плодами якої рибалки задурманюють рибу.

XIV. *Гагін Данило Степанович* — царський воевода, який був представником царського уряду на «чорній раді» 1663 р. у Ніжині.

Тяляги — лати із залізних чи срібних пластин, що нашивалися на оксамит, сукно або шкіру.

«Катерина», «Тополя» — поеми Т. Г. Шевченка.

Зіновать — рокитник, чагарникова рослина родини бобових.

Самко Мушкет — персонаж думи «Похід на поляків», нібито записаної І. Срезневським від сліпого бандуриста. На думку вчених, ця дума є підробкою під фольклорні твори.

Фідій (поч. 5 ст. до н.е.— бл. 432—431 до н. е.) — великий давньогрецький скульптор, живописець і архітектор.

Рафаель Санті (1483—1520) — великий італійський живописець і архітектор доби Відродження.

Мартин Гак. — Вперше надруковано в львівському журналі «Мета», 1863, № 1 (за вересень), с. 35—44. У кінці тексту стоїть дата: Р. Б. 1863, січня, 23 дня. Хутір Мотронівка, під Борзною.

Подається за першодруком.

Росава — річка в нинішніх Київській та Черкаській областях, ліва притока Росі.

Виругувати — виганяти.

Кварцяні — регулярне військо в шляхетській Польщі, яке утримувалось за рахунок четвертої частини (кварті) доходів з королівських маєтностей.

Народові — польська кавалерія, драгуни.

Жахувати — грабувати, розкрадати, захоплювати.

Припіл — пола, відгорнута так, щоб у неї можна було щось покласти.

Червчатий — яскраво-червоний.

Колії — гайдамаки.

Очкове — податок від пасіки (від кількості очок у вуликах).

Ясельничий — конюший.

...попався Гонта у московські лабеті... — Один з керівників народно-визвольного повстання проти польсько-шляхетського гніту на Правобережній Україні (Коліївщини). І. Гонта в 1768 р. був підступно захоплений царськими військами і виданий польсько-шляхетському уряду, який його люто скарав.

З М І С Т

<i>Олійник Микола. Одержимець духу</i> — — — — —	5
<i>ЧОРНА РАДА. Хроніка 1663 року</i> — — — — —	17

О П О В І Д А Н Н Я

<i>Орися (Ідилія)</i> — — — — —	187
<i>Сіра кобила</i> — — — — —	195
<i>Півпівника (Гішпанська дитська казочка)</i> — — — — —	200
<i>Гордовита пара</i> — — — — —	204
<i>Дівоче серце (Ідилія)</i> — — — — —	211
<i>Мартин Гак</i> — — — — —	228
<i>Примітки</i> — — — — —	237

Литературно-художественное издание

Кулиш Пантелеймон Александрович

ЧЕРНАЯ РАДА

Хроника 1663 года и рассказы

(На украинском языке)

Для старшего школьного возраста

Художник Богданец Николай Григорьевич

Составление и примечания Гончарука Николая Лавриновича

Предисловие Олійника Николая Яковлевича

Киев «Веселка»

Завідувач редакцією *І. Т. Бойко*

Художній редактор *В. Ю. Тернавський*

Технічний редактор *О. І. Дольницька*

Коректори *А. К. Скрипченко, Т. М. Васильєва*

ИБ № 5391

Здано на виробництво 18.10.89. Підписано до друку 23.03.90. Формат 84×108^{1/32}
Папір друк. № 2. Гарнітура банниківська. Друк високий з ФПФ. Умовн. друк. арк.
13,44. Умовн. фарб.-відб. 13,44. Обл.-вид. арк. 13,79. Тираж 200 000 пр (2-й завод
100 001 — 200 000 пр.). Зам. 9-423. Ціна 95 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка». 252655, Київ, МСП, Мельникова, 63.
Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків-57, Донець-Захаржевського, 6/8.

Куліш П. О.

K90 Чорна рада: Хроніка 1663 року та оповідання:
Для ст. шк. віку / [Упоряд. та приміт. М. Л. Гончарука; Передм. М. Я. Олійника]; Іл. М. Г. Богданця. — К.: Веселка, 1990. — 256 с.: іл.
ISBN 5-301-00807-2

«...Особливе спасібі тобі за «Чорну раду». Я вже її двічі прочитав, прочитав і третій раз і все-таки не скажу більш нічого як спасібі. Отак схвально зустрів вихід у світ першого українського історичного роману Тарас Шевченко.

У хроніці 1663 року розповідається про претендентів на гетьманську булаву по смерті Богдана Хмельницького. Кошовий отаман Іван Брюховецький та переяславський полковник Яким Сомко менше дбають про долю України, а більше думають про свої власні інтереси. Динамічний сюжет, наповненість достовірними деталями, яскраві образи роблять твір захоплюючим і пізнавальним.

К 4803640101 — 192
М206(04) — 90

БЗ — 5 — 19.90

ББК 84Ук1

---

95 к.

